

ΤΙΤΟΥ Π. ΓΙΟΧΑΛΑ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ
Ο ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗΣ

18/3

3F

ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ, *Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή*, φωτολιθογραφική ανατύπωση της έκδοσης του 1895, πρόλογος της ανατύπωσης Κ. Παπανικολάου, δύο τόμοι.

ΓΕΡΟΖΗΣΗ, ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ, *Ανγκόλα, το κλειδί της Αφρικής*, Μελέτη ιστορική, οικονομική, πολιτική, κοινωνική.

ΔΙΚΕΣ ΤΗΣ ΧΟΥΝΤΑΣ, *Όλα τα πρακτικά που κρατήθηκαν στις Δίκες: των πρωταιτίων (21ης Απριλίου), του Πολυτεχνείου, των Βασανιστών*. Όλο το έργο είναι 12 τόμοι δεμένοι. Το έργο κυκλοφορεί και με τον τίτλο: *Ελληνικά Ιστορικά Ντοκουμέντα*

ΔΡΑΓΟΥΜΗ, ΦΙΛΙΠΠΟΥ, ΣΤΕΦ. *Αλεξάνδρεια 1916*, ημερολόγιο, εισαγωγή, επιμέλεια, σχόλια Γιώργος Ιωάννου.

ΖΩΓΡΑΦΑΚΗ, ΓΙΩΡΓΟΥ, *Λαυρέντιος ο μεγαλοπρεπής*.

ΚΥΡΓΙΑΝΝΗ, ΜΙΛΤΟΥ — ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΠΑΝ., Δ., *Η αλήθεια για την Αντιφασιστική Οργάνωση Ελληνικής Μειονότητας Αλβανίας* (π)
ΜΠΕΝΕΤΑΤΟΥ, ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, *Γιατί δεν έγινε δημοκρατία*

ΠΑΝΤΑΖΗ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Τα δύο ΟΧΙ, Ελληνοϊταλικός και Ελληνογερμανικός πόλεμος 1940-1941*

ΠΑΝΤΟΥΛΑ, ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Φλογοσμένα χρόνια (1940-1945)*

ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ, ΑΓΓΕΛΟΥ (επιμέλεια) *Απομνημονεύματα Σουλιώτου αγωνιστή του '21 Σ. ΤΖΙΠΠΗ*.

ΠΕΝΤΑΓΙΩΤΗ, Κ. *Πριν ανθίσει η σούβλα, παλιά ιστορήματα από τον καιρό του Αλή Πασά*.

ΠΛΟΜΑΡ, ΟΥΙΛΙΑΜ, *Αλή Πασάς (1741-1822)*, το διαμάντι των Ιωαννίνων μετάφραση Μιχαήλ Παπαϊωάννου.

ΠΥΡΟΜΑΓΛΟΥ, ΚΟΜΝΗΝΟΥ, *Η εθνική αντίστασις ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ*.

ΕΚΚΑ, κριτική, εισαγωγή εις την διαμόρφωσίν της (ανατυπώνεται).

— *Ο Δούρειος Ίππος, η Εθνική και πολιτική κρίσις κατά την κατοχή*

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ - ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗΣ

ΣΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Τίτλος τῆς πρώτης ἐκδόσεως:

Ὁ Γεώργιος Καστριώτης - Σκεντέρμπεης

εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Ἱστοριογραφίαν καὶ Λογοτεχνίαν,

Θεσσαλονίκη 1975 (Ἰδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, 151)

Δημόσια Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Ἡ εἰκόνα τοῦ ἐξωφύλλου

παριστάνει τὴν ἐλαιογραφία τοῦ Ν. Ἐγγονόπουλου,

Ο ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗΣ (1951).

Τυπώνεται μὲ τὴν εὐγενὴ παραχώρηση

τῆς κυρίας Λένας Ἐγγονοπούλου.

ΤΙΤΟΥ Π. ΓΙΟΧΑΛΑ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ	
ΚΟΝΙΤΣΑΣ	
ΑΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ	55904
ΗΜΕΡ. ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ	9/9/2014
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘΜ.	

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ - ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗΣ

ΣΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

(Με τριάντα δύο εικόνες εκτός κειμένου)

Β' έκδοση

• ΣΥΛΛΟΓΗ •
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΠΡΙΩΝΗ
ΔΩΡΕΑ ΑΠΟ ΤΟ ΣΥΛΛΟΓΟ
ΚΑΣΤΑΝΙΑΝΗΣ ΠΩΓΩΝΙΟΥ

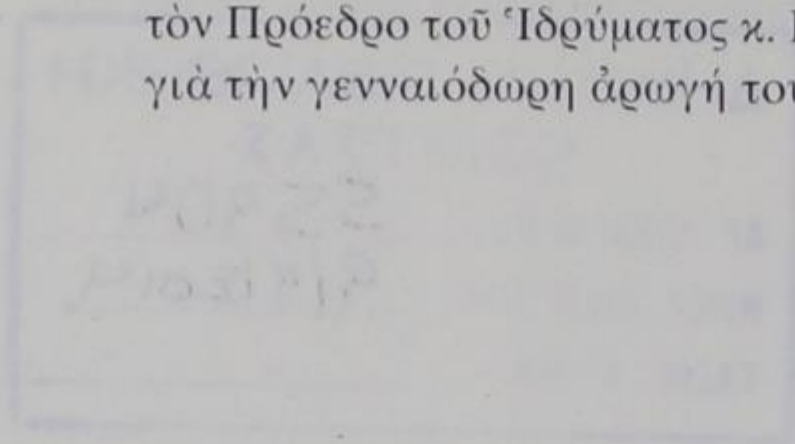
Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Ἀθήνα 1994

Ο παρών τόμος επανεκδίδεται με την ενίσχυση
του Ίδρυματος **Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου**.

Ο συγγραφέας ευχαριστεί θερμότατα
τον Πρόεδρο του Ίδρυματος κ. Γιάννη Κωστόπουλο
για την γενναιόδωρη άρωγή του και υποστήριξη.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΡΑΠΕΖΑ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

© Τίτος Π. Γιοχάλας
Σόλωνος 84
106 80 Ἀθήνα, τηλ. 36 42 688

ISBN: 960-248-691-0

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ Β' ΕΚΔΟΣΕΩΣ

Με ιδιαίτερη χαρά και ικανοποίηση προλογίζω την επανέκδοση του ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗ, ἔργο τὸ ὁποῖο ιδιαίτερα ἀγαπῶ καὶ στὸ ὁποῖο δὲν θὰ μπορούσα οὔτε νὰ ἀφαιρέσω, οὔτε νὰ προσθέσω κάτι, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι πέρασαν ἀπὸ τὴν πρώτη του ἔκδοση εἴκοσι περίπου χρόνια.

Ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς μονογραφίας μου αὐτῆς συνέπεσε χρονικὰ μετὰ τὴν ἑλληνικὴ πρωτοβουλία πραγματοποιήσεως στὴν Ἀθήνα πανβαλκανικῆς συνδιασκέψεως καί, ἴσως γι' αὐτό, τὸ ἔργο κίνησε τὸ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινου, μετὰ ἀποτέλεσμα τὸ βιβλίον νὰ ἐξαντληθεῖ σὲ πολὺ μικρὸ χρονικὸ διάστημα. Ἡ φυσιογνωμία τοῦ Γ. Καστριώτη εἶναι συνδεδεμένη μετὰ τὴν κοινὴ προσπάθεια τῶν χριστιανικῶν λαῶν, τόσο τῶν Βαλκανίων, ὅσο καὶ ἐκείνων τῆς Δύσης, νὰ ἐνώσουν τὶς δυνάμεις τους καὶ νὰ ὑπερασπισθοῦν τὴ χριστιανικὴ πίστη, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ζωὴν ἀπέναντι στὸν βίαιον ἐκμυσουλμανισμό, τὴν καταπίεσιν καὶ τὸ θάνατον ποὺ ἐπέφερε τότε τὸ ἀπειλητικὸν ἐξογκούμενον στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπην «μουσουλμανικὸν τόξον» τῶν Τούρκων.

Ἡ ἥρωϊκὴ ζωὴ καὶ τὰ ἀνδραγαθήματα κατὰ τῶν Τούρκων τοῦ Γ. Καστριώτη, τοῦ θουλικοῦ Σκεντέρμπεη, εἶναι ἴσως καὶ σήμερον ἐπίκαιρον, ὅταν οἱ ἀνακατατάξεις στὰ Βαλκάνια ὑποχρεώθουν τὰ κράτη νὰ ἀναζητήσουν στηρίγματα καὶ συμμαχίας, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ θεμελιώνονται στὶς χρήσιμες πάντα ὑπαγορεύσεις καὶ τὰ διδάγματα τῆς ἱστορίας τους.

Ἀπὸ τὶς παρουσιάσεις καὶ τὶς βιβλιοκρισίαις, ποὺ δημοσιεύτηκαν στὸν τύπον καὶ τὰ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ, παραθέτω ἐδῶ μικρὸν ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν κριτικὴν τοῦ Νικολάου Τωμαδάκη, ὡς φόρον τιμῆς στὸν ἀείμνηστο Δάσκαλον.

«Καὶ οὕτω κατακλείεται λαμπρὸν ἔργον εἰς τὸ ὁποῖον συνδυάζεται ἡ ἱστορικὴ γνῶσις, ἡ μέθοδος καὶ ἡ φιλολογικὴ ἐξέτασις τοῦ προβλήματος Καστριώτου ἐπὶ διεθνοῦς πεδίου. Τὰ ἐπιτεύγματα εἶναι λίαν πειστικὰ καὶ ἀξιόλογα, δεικνύοντα πόσον χρήσιμος εἶναι ἀκόμη εἰς τὴν γραμματολογίαν μας ἡ ιστορικοφιλολογικὴ μέθοδος».

ΤΙΤΟΣ Π. ΓΙΟΧΑΛΑΣ

Γιὰ τὸν εἰδικὸ μελετητὴ παραθέτουμε τὶς παρουσιάσεις καὶ βιβλιοκρι-
σῖες Ἑλλήνων καὶ ξένων, ποὺ ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ
ἔργου.

ΤΙΤΟΥ Π. ΓΙΟΧΑΛΑ

α) Παρουσιάσεις:

- Εφ. *Η ΑΥΓΗ* 1-1-1976 (Τ. Βουρνάς)
- Εφ. *ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ* 25-1-1976 (Χρ. Λαμπρινός)
- Εφ. *ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΒΟΡΡΑΣ* 27-1-1976
- Εφ. *ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΚΟΣΜΟΣ* 27-1-1976
- Εφ. *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ* 12-2-1976 (Λ. Πρεβελάκη)
- Περιοδ. *ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ* 1978, τεύχ. 309-310, σ. 158-159

β) Κρίσεις σὲ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ:

- *ΑΘΗΝΑ ΟΕ'* (1974-1975), σ. 464-465 (Ν. Τσιμαδάκης)
- *ΜΝΗΜΟΣΥΝΗ* 6 (1976-1977), σ. 367-370 (Γ. Γριτσόπουλος)
- *BOLLETTINO DELLA BADIA GRECA DI GROTTAFERRATA* 30 (1976), σ. 68-69 (M. Petta)
- *OSTKIRCHILICHE STUDIEN* 25 (1976), Heft 2/3, σ. 215-216 (C. Patoch)
- *REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES* 14 (1976), τεύχ. 4, σ. 714 (H. Mihaescu)
- *REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES* 15 (1977), τεύχ. 3, σ. 593-594 (J. Irmscher)
- *SÜDOST - FORSCHUNGEN* 36 (1977), σ. 360-362 (D. Kadach)
- *REVISTA DE ISTORIE* 31 (1978), σ. 1714-1715 (N. Camariano)

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Π Ι Ν Α Ε Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Ω Ν

	Σελίς
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ	8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ — ΒΙΟΓΡΑΦΙΑΙ	21
1. Ἡ πρώτη ἑλληνικὴ βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη	21
α) Μεταφραστικὴ τύχη τῆς Ἐπιτομῆς	22
β) Γαλλικὸν πρωτότυπον καὶ μεταφραστὴς τῆς Ἐπιτομῆς	27
2. Ἡ δευτέρα ἑλληνικὴ βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη	39
3. Ἡ τρίτη ἑλληνικὴ βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη καὶ ἡ ἐν Ἀθήναις φιλολογικὴ ἔρις περὶ τῆς καταγωγῆς αὐτοῦ	40
Τὰ ἐκ τῆς φιλολογικῆς διαμάχης ἀποτελέσματα	45
4. Ἡ τετάρτη ἑλληνικὴ βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη	50
5. Ἡ πέμπτη ἑλληνικὴ βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη	50
6. Ἡ τελευταία ἑλληνικὴ βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη	50
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ — Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗΣ ΚΑΙ Η ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΟΙΗΣΙΣ	53
ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ — ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ἜΡΓΑ	63
I. Τραγωδίαι	63
1. Ἡ τραγωδία τοῦ I. Ζαμπελίου, <i>Γεώργιος Καστριώτης</i>	63
α) Χρόνος συγγραφῆς καὶ περιεχόμενον τῆς τραγωδίας τοῦ I. Ζαμ- πελίου, <i>Γεώργιος Καστριώτης</i>	64
β) Αἱ πηγαὶ τῆς τραγωδίας	69
γ) Σκεντέρμπεης «Χριστιανὸς καὶ Ἕλλην»	72
2. Ἡ τραγωδία τοῦ A. Ἀντωνιάδου, <i>Σκεντέρμπεης</i>	76
α) Μορφή καὶ περιεχόμενον τῆς τραγωδίας τοῦ A. Ἀντωνιάδου, <i>Σκεντέρμπεης</i>	77
β) Αἱ πηγαὶ τῆς τραγωδίας	82
II. Ποιήματα	91
1. Τὸ ποίημα τοῦ I. Καρασούτσα, <i>Ὁ Σκενδέρβης</i>	91
2. Τὸ ποίημα τοῦ A. Δανδόλου, <i>Μιὰ φωνὴ τοῦ Καστριώτη</i>	95
3. Τὸ ἐπικὸν ποίημα τοῦ Γ. Σταυρίδου, <i>Σκενδέρμπεης</i>	98
α) Ποῖος ὁ ποιητὴς	98
β) Ἐκδόσεις, μορφή καὶ περιεχόμενον τοῦ ἐπικοῦ ποιήματος τοῦ Γ. Σταυρίδου, <i>Σκενδέρμπεης</i>	101
γ) Αἱ πηγαὶ τοῦ ἐπικοῦ ποιήματος	102

III. Διηγήματα 113

1. Τὸ διήγημα τοῦ Benjamin Disraeli (Beaconsfield), *The Rise of Iskander* καὶ ἡ ἑλληνικὴ μετάφρασις αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Π. Λακκιώτου 113
  - α) Ἡ ὑπόθεσις τοῦ διηγήματος 114
  - β) Πηγὰὶ τοῦ διηγήματος καὶ σημασία τοῦ ἔργου 116
2. Τὸ διήγημα τοῦ Κ. Κρυστάλλη, *Ἡ εἰκόνα* 118
  - α) Τὸ περιεχόμενον τοῦ διηγήματος, *Ἡ εἰκόνα* 119
  - β) Αἱ πηγὰὶ τοῦ διηγήματος 121

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ — ΠΩΣ ΕΡΜΗΝΕΥΕΤΑΙ Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ
ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΣΤΡΙΩΤΟΥ - ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗ ΕΙΣ
ΤΗΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΝ ΚΑΙ
ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΝ 133

ΠΙΝΑΞ ΣΥΓΧΡΟΝΙΚΟΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙ ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗ ΕΛΛΗ- ΝΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ ΠΡΟΣ ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ	143
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	145
ΠΙΝΑΞ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ	157
RIASSUNTO	163
ΕΙΚΟΝΕΣ	

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ *

ASPN	<i>Archivio Storico per le Province Napoletane</i>
BBGG	<i>Bollettino della Badia greca di Grottaferrata</i>
DCEA	<i>Deuxième Conférence des Études Albanologiques à l'occasion du 5e centenaire de la mort de Georges Kastriote-Skanderbeg</i>
EEBS	<i>Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν</i>
HX	<i>Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ</i>
SA	<i>Studia Albanica</i>
SAM	<i>Studia Albanica Monacensia</i>
SF	<i>Studime Filologjike</i>
SH	<i>Studime Historike</i>
SSk	<i>Simpoziumi për Skënderbeun</i>
VCISA	<i>V Convegno Internazionale di Studi Albanesi</i>
ἐφ.	<i>ἐφημερὶς</i>

* Σημειοῦνται μόνον περιοδικὰ μὲ ἐκτενῆ τίτλον ἢ ὅσα μνημονεύονται
συχνάκις.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τὴν 17ην Ἰανουαρίου 1968 συνεπληρώθησαν πεντακόσια ἔτη ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Γεωργίου Καστριώτου, ὁ ὁποῖος εἶναι γνωστός καὶ ὑπὸ τὴν τουρκικὴν προσωνυμίαν *Σκεντέρμπεης*¹. Ἡ Ἀλβανία ἐτίμησε τούτον

1. Ὁ Μ. Παπαϊωάννου ὑποστηρίζει ὅτι «Γεώργιος Καστριώτης εἶναι τὸ ὄνομα ποῦ ἔδωσε ὁ ἑλληνικὸς μεγαλοϊδεατισμὸς τοῦ 19 αἰ. στὸν ἀλβανικῆς καταγωγῆς Σκεντέρμπεη . . .», εἰς Χ. Περραιβοῦ, *Ἱστορία Πάργας καὶ Σουλίου*, Ἀθήνα 1956, σ. 59. Παρὰ ταῦτα τὸ *Καστριώτης* ἀποτελεῖ ἐπώνυμον τοῦ Σκεντέρμπεη, μὲ τὸ ὁποῖον τὸν ἀναφέρει καὶ ὁ σύγχρονος περίπου αὐτοῦ καὶ πρῶτος βιογράφος του ἱερεὺς ἐκ Σκόδρας τῆς Β. Ἀλβανίας Marinus Barletius. Ἐκτὸς τούτου εἶναι γνωστὸν ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Σκεντέρμπεη ὅτι οὗτος ὑπεγράφετο καὶ ὡς Georgius Castrioctus ἢ Castrioto (βλ. π.χ. τὰς ἐπιστολάς του πρὸς τὸν πρίγκιπα τοῦ Τάρραντος Ἰω. Ντὲ Ὀρσίνι ἢ πρὸς τὸν Φερδινάνδον Α', βασιλέα τῆς Νεαπόλεως, τῆς 31 Ὀκτ. 1460, τὰς ὁποίας ἐδημοσίευσεν ὁ G. M. Monti, «La spedizione in Puglia di G. Castriota . . .», *Jarigia*, anno X [1939], τεύχ. 3, σ. 304-305. Πρβλ. καὶ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Σκεντέρμπεη τῆς 8 Αὐγ. 1451 πρὸς τὴν διοίκησιν τῆς Σιένης: P. Bouletti, «Lettera di G. Castriota Scanderbegh alla Signoria di Siena», *Bollettino Senese di Storia Patria*, Nuova Serie, anno XI (1940), τεύχ. 3, σ. 157-159. Βλ. ἐπίσης F. Pall, «I rapporti italo-albanesi . . .» ASPN, Terza Serie, 4 (1965), (Napoli 1966), σ. 161.

Δεόν ἐπίσης νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ προσωνυμία *Σκεντέρμπεης* (Iskender-bey, Ἀλέξανδρος-μπέης) ἐδόθη τιμητικῶς ὑπὸ τῶν Τούρκων ὄχι μόνον εἰς τὸν Γ. Καστριώτην ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Μάξιμον Ἰρνογεβιέ, ἐξάδελφον τοῦ Γ. Καστριώτου, υἱὸν τοῦ πρίγκιπος τοῦ Μαυροβούνιου Γεωργίου. Ὁ Μάξιμος Ἰρνογεβιέ, ὁ ὁποῖος ἀσπασθεὶς τὸν μωαμεθανισμόν, ἐξουσίαζεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1514 τὸ Μαυροβούνιον, ἔλαβεν ὑπὸ τῶν Τούρκων τὴν προσωνυμίαν *Σκεντέρμπεης* λόγῳ τῶν ἐξαιρετικῶν στρατιωτικῶν του προσόντων. Πλείονα περὶ τοῦ θέματος τούτου βλ. εἰς P. Coquelle, «Études critiques. Les deux Skanderbeg, solution d'une question historique», *Revue des Études Historiques*, Nouvelle Série, 3 (1896), σ. 137-169, ἐνθα καὶ ἀναδημοσιεύονται εἰς γαλλικὴν μετάφρασιν ἐπιστολαὶ τοῦ Μαξίμου Ἰρνογεβιέ γραφεῖσαι τὸ ἔτος 1523 πρὸς τὸν Δόγην τῆς Ἑνετίας. Βλ. ἐπίσης F. Babinger, *Das Ende der Arianiten*, München 1960, σ. 13.

ὡς ἐθνικὸν τῆς ἥρωα δι' ἐορταστικῶν ἐκδηλώσεων καὶ δι' ἀφιερώσεως εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν δρᾶσιν αὐτοῦ τῶν ἐργασιῶν καὶ ἀνακοινώσεων τοῦ Δευτέρου Ἀλβανολογικοῦ Συνεδρίου τῶν Τιράνων². Ἐξ ἄλλου οἱ Ἀλβανοὶ τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἀμερικῆς, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῶν ἰταλικῶν Πανεπιστημίων Ρώμης, Νεαπόλεως καὶ Παλέρμου, ὠργάνωσαν πρὸς τιμὴν τοῦ ἥρωος προσκύνημα εἰς τὴν Ρώμην³, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποίου ὠμίλησε καὶ ὁ Πάπας Παῦλος Σ' ⁴. Εἰς τὸ Παλέρμον τέλος,

2. Γενικὴ ἐπισκόπησις τῶν ἀνακοινώσεων τοῦ Συνεδρίου τούτου ἐδημοσιεύθη ὑπὸ D. Strašimir, «Vtorata albanologičeska Konferencija v Tirana», *Istoričeski Pregled*, 24 (1968), τεύχ. 3, σ. 135-137. Τὸ ἄρθρον τοῦτο μετεφράσθη εἰς τὴν ἐλληνικὴν ὑπὸ I. Λαμφίδου, *Δελτίον Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας* 1969, τεύχ. 21, σ. 38-43. Σύντομος περίληψις ἐκάστης ἀνακοινώσεως τοῦ Συνεδρίου ἐδημοσιεύθη γαλλιστὶ ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον «La deuxième conférence d'études albanologiques (12-18 janvier 1968)», SA 1968, τεύχ. 1, σ. 19-71. Εἰς τὸ αὐτὸ τεύχος (σ. 73-248), ἐδημοσιεύθησαν τινὲς μόνον ἐκ τῶν ἀνακοινώσεων γαλλιστὶ, ἐνῶ τὸ σύνολον αὐτῶν ἐτυπώθη ἄλβανιστὶ εἰς τρεῖς τόμους ὑπὸ τὸν τίτλον: *Konferenca e dytë e Studimeve Albanologjike*, τ. 1-2, Tirana 1969, τ. 3, Tirana 1970, νῦν δὲ καὶ γαλλιστὶ ὑπὸ τὸν τίτλον *Deuxième Conférence des Études Albanologiques*, τ. 1, Tirana 1969, τ. 2-3, Tirana 1970.

3. Περὶ τῶν ἐορταστικῶν τούτων ἐκδηλώσεων τῶν Ἀλβανῶν πρὸς τιμὴν τοῦ ἥρωος εἰς Ρώμην βλ. Hilushi, «Gjurmata e kremtimeve kastrjotjane», *Shëjzat* 1968, τεύχ. 4-6, σ. 135-139. K. Gurakuqi, «Pesëqindvjetori i Skandërbeut në Romë», αὐτόθι, σ. 140-148· ἐπίσης (a cura di Besa-Roma), «Cronaca dei festeggiamenti in Roma», αὐτόθι, σ. 150-155. Βλ. ἐπίσης *Annuario* τοῦ *Centro Internazionale di Studi Albanesi presso l'Università di Palermo*, Anno Accademico 1967-68, Palermo 1968, σ. 24-56.

4. Εἰς τὸν πρὸς τοὺς Ἀλβανοὺς λόγον του τῆς 25 Ἀπριλίου 1968 ὁ Πάπας Παῦλος Σ' ὠμίλησε κυρίως διὰ τὴν διασπορὰν τῶν Ἀλβανῶν, τῶν ὁποίων ἐτόνισε τρεῖς ἀρετὰς, τὴν «Besa» (=πίστιν), τὴν «Ndera» (=τιμὴν) καὶ τὴν «Burrnija» (=ἀνδρὸντρέπειαν), βλ. τὸ κείμενον τοῦ λόγου του εἰς *Shëjzat* 1968, τεύχ. 4-6, σ. 153. Ἐκ τῆς Γραμματείας ἐξ ἄλλου τοῦ Βατικανοῦ ἐδημοσιεύθη τὴν 17 Ἰανουαρίου 1968 ἐπιστολὴ τοῦ Ποντίφηκος, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς συμπληρώσεως πεντακοσίων ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Σκεντέρμπεη, εἰς τὴν ὁποίαν ἐτονίσθησαν ἰδιαιτέρως οἱ φιλικοὶ δεσμοὶ καὶ σχέσεις τοῦ Γ. Καστριώτου μετὰ τῶν Παπῶν τῆς Ρώμης, ἰδίᾳ δὲ μετὰ τοῦ Καλλίστου Γ'. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ Πάπα ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τὸν τίτλον «Da Giorgio Castriota un esempio di fermezza» καὶ εἰς τὴν ἐφημερίδα τοῦ Palermo *Giornale di Sicilia* τῆς 17 Ἰανουαρίου 1968, μετεφράσθη δὲ εἰς τὴν ἄλβανικὴν, τυπωθεῖσα ὑπὸ τὸν τίτλον «Letra e Papës Paolo VI», εἰς *Shëjzat* 1968, τεύχ. 1-3, σ. 9-12. Φιλολογικὰ Συμπόσια πρὸς τιμὴν τοῦ Σκεντέρμπεη ὠργανώθησαν εἰς Μπάρι τῆς Ἰταλίας ἀπὸ 21-22 Ὀκτωβρίου 1967, μετὰ τὴν ἐνδιαφέρουσαν ἀνακοίνωσιν περὶ τῆς εἰκονογραφίας διὰ τὸν Σκεντέρμπεη τοῦ O. Mazzucato (βλ. V. Fiore, «Symposium di studi su Scanderbeg», *Zgjimi* 1967, τεύχ. 2, σ. 29-34), καὶ εἰς Πρίστιναν τῆς Γιουγκοσλαβίας ἀπὸ 9-11 Μαΐου 1968. Περὶ τούτου σχετικῶς βλ. T. M. «Symposium-i i Prishtinës kushtue Skanderbegut», *Shëjzat* 1968, τεύχ. 4-6, σ. 156-159. Αἱ ἀνακοινώσεις τοῦ Συνεδρίου τούτου τῆς Πρίστινας

ὠργανώθη διεθνές συνέδριον ἀλβανολογίας⁵, κατὰ τὸ ὅποιον κατεβλήθη προσπάθεια νὰ ἐκτιμηθῇ ἐπακριβῶς ἡ φυσιογνωμία τοῦ ἀνδρός, εἰς τὸν ὅποιον ὁ θρῦλος καὶ αἱ ἀνεύθουνοι βιογραφίαι τοῦ μεσαίωonos εἶχον προσδώσει διαστάσεις ἥρωος μυθολογικοῦ.

Ὁ ἐξαίρετος οὗτος ἡγεμὼν, ὁ ὅποιος κατῴρθωσεν ἐπὶ μίαν σχεδὸν εἰκοσιπενταετίαν (1443-1468) νὰ ἀναχαιτίσῃ δύο Τούρκους σουλτάνους, τὸν Μουράτ Β' καὶ τὸν Μεχμέτ Β', χωρὶς νὰ γνωρίσῃ τὴν ἡτταν, ἀπέθανεν ἀφανῶς τὸ 1468 ἐξ ἐλώδους πυρετοῦ, εἰς τὴν πόλιν τῆς Β. Ἀλβανίας Lezhë (Λισσός, Lissus, Alessio), μακρὰν τοῦ πεδίου τῆς μάχης ὅπου ἐδοξάσθη καὶ καθ' ὃν χρόνον ὁ ἐχθρὸς ἠπεῖλει τὸ κυριώτερον ὄρμητήριόν του, τὴν Κρόϊαν. Ὅμως παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ σημασία τοῦ ἀγῶνος τοῦ Σκεντέρμπεη κατὰ τῶν Τούρκων ὑπῆρξε μεγάλη διὰ τὴν διαφύλαξιν τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ τῶν λαῶν τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, ἡ ἐπίσημος ἱστορικὴ ἐπιστήμη πολὺ ἀργὰ ἠσχολήθη μὲ τὴν στρατιωτικὴν πλευρὰν τῆς φυσιογνωμίας του^{5α}. Εἶναι βεβαίως γνωστὸν ὅτι ὁ ἐκ Σκόδρας τῆς Ἀλβανίας οὐμανιστῆς Marinus Barletius ἔγραψε περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΣ' αἰῶνος εἰδικὴν μονογραφίαν περὶ τοῦ Γ. Καστριώτου⁶. Ἐκτοτε ἐγράφησαν τόσον πολλαὶ βιογραφίαι περὶ τοῦ ἀν-

ἐδημοσιεύθησαν εἰς ἓνα τόμον ὑπὸ τὸν τίτλον *Simpoziumi për Skënderbeun, Prishtinë* 1969. Ἐνδιαφέροντα πορίσματα ἐπὶ τῶν ἀνακοινώσεων τῶν Συνεδρίων τῶν Τιράνων καὶ Πρίστινας βλ. εἰς R. Schwabke, «Ergebnisse der Kongresse in Tirana und Prishtina», VCISA, σ. 283-303.

5. Τὸ Συνέδριον τοῦτο ὁργανώθη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τῆς Ἀλβανικῆς Γλώσσης καὶ Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Palermo πατρὸς G. Valentini, ὡς καὶ ὑπὸ τοῦ πρό τινος ἐκλιπόντος R. Petrotta, διήρκεσεν ἀπὸ 28-30 Νοεμβρίου 1968. Πλείονας λεπτομερεῖας ἐπὶ αὐτοῦ βλ. εἰς Hilushi, «Tue ndjekë zhvillimet e kuvendit të Palermës», *Shëjzat* 1969, τεύχ. 1-3, σ. 3-10. K. Gurakuqi, «Kongresi i pestë i studimeve shqiptare dhe pesëqindvjetori i Skandërbeut në Palermë», αὐτόθι, σ. 15-21. Τὰ κείμενα τῶν ἀνακοινώσεων ἐκυκλοφορήθησαν τὸ ἔτος 1969 εἰς ἓνα τόμον ὑπὸ τὸν τίτλον *V Convegno Internazionale di Studi Albanesi, Atti*, [Centro Internazionale di Studi Albanesi presso l'Università di Palermo], Palermo 1969.

5α. H. Kissling, «Scanderbeg, stratega e politico», *Shëjzat* 1971, τεύχ. 1-3, σ. 31-39.

6. (Ἐπὶ τοῦ ἐξωφύλλου): *Historia de vita et gestis Scanderbegi Epirotarum principis*. Ἐπὶ δὲ τοῦ ἐσωφύλλου: *Marini Barletii Scodrensis, De vita et rebus gestis Scanderbegi praeclarissimi Epirotarum principis*, Ad Don Ferandum Castriotum eius nepotem. Ἐν τέλει: *Impressum Romae per B. V.* (=Bernardinus Venetus de Vitalibus) (1508;). Πρὸ βλ. καὶ τὸν τίτλον τοῦ ἔργου εἰς τὴν ἐν Στρασβούργῳ ἐπίσης λατινιστὶ ἔκδοσιν: *De vita moribus ac rebus praecipue adversus turcas, gestis Georgii Castrioti, clarissimi Epirotarum principis, qui propter celeberrima facinora, Scanderbegus, hoc est Alexander Magnus, cognominatus fuit, libri tredecim, per Marinum Barletium Scodrensem conscripti, ac*

δρός, ὥστε ὁ G. Pérovitch νὰ καταρτίσῃ εἰς εἰδικὴν μονογραφίαν τὴν βιβλιογραφίαν αὐτῶν⁷. Ἄλλ' ἀπλῆ ἀνάγνωσις τῶν ἔργων τούτων ἀρκεῖ διὰ νὰ ἀντιληφθῆ κανεὶς ὅτι ἔχομεν μίαν συστηματικὴν ἀντιγραφὴν⁸ τῆς μονογραφίας τοῦ Barletius, ὁ ὁποῖος ἐπεδίωξε νὰ ἐξιδανικεύσῃ τὸν ἥρωά του καὶ ἐξισώσῃ τοῦτον πρὸς τὰ πρότυπα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος⁹.

Μόλις κατὰ τὸ ἔτος 1894 ὁ J. Pisko¹⁰, ἀλλ' ἰδίᾳ τὸ 1940 ὁ G.

nunc primum in Germania castigatissime aediti, Argentorati apud Cratonem Mylium, mense octobri, anno 1537.

7. G. Pérovitch, *Scanderbeg (Georges Castriota), essai de bibliographie raisonnée, ouvrages sur Scanderbeg écrits en langues française, anglaise, allemande, latine, italienne, espagnole, portugaise, suédoise et grecque et publiés depuis l'invention de l'imprimerie jusqu'à nos jours*, Paris 1881. βλ. καὶ τὴν φωτοτυπικὴν ἐπανεκδόσιν τοῦ ἔργου τούτου μετ' εἰσαγωγῆς τοῦ F. Babinger δημοσιευθέντος εἰς τὴν σειρὰν *Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des nahen Orients*, III Band, München 1967.

Νεωτέρας βιβλιογραφικὰς μονογραφίας περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη σημειοῦμεν τὰς ἐξῆς: I. Bejtja, «Skënderbeu në shtypin e pas qirimit», *Arsimi popullor, rivistë pedagogjoke*, τεύχ. 6, Nëntor-Dhjetor, Tiranë 1967, σ. 141-164. (Ἡ εἰδησις ἐκ V. Malaj, VCISA, σ. 26, σημ. 16). Q. Haxhihasani, «Të dhëna bibliografike rreth traditës popullore për Skënderbenë», *SF* 1967, τεύχ. 4, σ. 165-184. C. Göllner, «Veprat luftarake të Skënderbeut në botimet nga gjysma e dytë e shekullit XVI», *SH* 1967, τεύχ. 4, σ. 75-80. Τοῦ αὐτοῦ, «Supplimentum [sic] ad bibliographiam albanicam», *SA* 1967, τεύχ. 1, σ. 177-179, ἐνθα ἐλάχιστα τὰ μὴ ὑπὸ τοῦ Pérovitch δηλωθέντα ἔργα. Βλ. ἐπίσης J. Kastrati, «Botime për Skënderbeun në shek. XV-XVI», *Buletin Shkencor* 6 (1967), σ. 71-88.

8. P. Pisani, «La légende de Scanderbeg», *Compte rendu du Congrès scientifique international des Catholiques tenu à Paris du 1er au 6 Avril 1891*, Paris 1891, σ. 9 (τοῦ ἀνατύπου). P. Coquelle, «Études critiques», ἐνθ' ἀν., σ. 137, σημ. 1.

9. J. Fallmerayer, *Das albanesische Element in Griechenland* [Abhandlungen der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Hist. Cl. III, Bd. VIII, Abth. II], München 1857, σ. 427. C. Marinesco, «Alphonse V, roi d'Aragon et de Naples et l'Albanie de Scanderbeg», *Mélanges de l'École Roumaine en France*, 1 (1923), σ. 7. A. Gegaj, *L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle*, Louvain-Paris 1937, σ. VI. Βλ. κυρίως τὴν ἐξάιρετον μονογραφίαν τοῦ F. Pall, «Marino Barlezio uno storico umanista», *Mélanges d'Histoire Générale*, 2 (1938), σ. 135-315, ἐνθα ἀποκαλύπτονται ὡς πηγαὶ τῆς μονογραφίας τοῦ Barletius ὁ Κικέρων, ὁ Σαλλούστιος, ἰδίᾳ δὲ ὁ ἱστορικὸς Τίτος Λίβιος.

10. J. Pisko, *Scanderbeg. Historische Studie*, Wien 1894. Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ εἰς Ἰωάννινα διατελέσαντος προζένου τῆς Αὐстроουγγαρίας Pisko ἀποτελεῖ μίαν πρώτην προσπάθειαν συγγραφῆς μονογραφίας περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη μετ' ἐκδόσεως ταυτοχρόνως ἐγγράφων. Τὰ περισσότερα ὁμοίως τῶν ἐγγράφων τούτων τὰ ὁποῖα ἐξέδωκεν ὁ Pisko, ἦσαν ἤδη γνωστά. Ἐκτὸς τούτου ἐχρησιμοποίησεν ὡς αὐθεντικὴν πηγὴν τὸ γνωστὸν πλέον σήμερον ὡς κείμενον *Antibarensis*, ἔργον θεω-

Monti¹¹ και ό Α. Cutolo^{11α} θα άντλήσουν ύλικόν έκ τών άρχείων τής 'Ιταλίας, προκειμένου νά συγγράψουν τās μονογραφίας των περι τοϋ Σκεντέρμπεη. 'Ολίγον άργότερον, τó 1942, ό Σέρβος J. Radonić θα παρουσιάση είς τó λαμπρόν περι τοϋ Σκεντέρμπεη έργον του¹² πλεϊστα όσα έγγραφα άφορώντα είς εκείνον, καθώς και είδήσεις ιστορικών τοϋ ΙΕ' αιώνος, Βυζαντινών¹³, Τούρκων και Εϋρωπαϊών. 'Αλλ' οϋδεις μέχρι σήμερα συνέγραψε τήν ιστορίαν τοϋ Σκεντέρμπεη κατά τρόπον άνταποκρινόμενον είς τās συγχρόνους έπιστημονικάς αξιώσεις στηριζόμενος είς τó άρχαικόν τοϋτο ύλικόν και έπωφελούμενος άπό τās λαμπράς έργασίας, αί όποϊαι έν τῷ μεταξύ έγράφησαν ύπό τών Ρουμάνων ιστορικών C. Marinesco¹⁴ και F. Pall¹⁵. 'Ο μέλλον νά συγγράψη τήν ιστορίαν τοϋ

ρούμενον πλαστόν και άποδιδόμενον είς τόν G. Biemmi. Περι τής ιστορικής αξίας τοϋ έργου τοϋ Pisko βλ. R. Schwanke, «Die historische Studie von Pisko über Skanderbeg Wendepunkt in der Skanderbeghistoriographie?», SSk, σ. 443-453.

11. G. Monti, «La spedizione in Puglia di G. Castriota Scanderbeg», *Japigia*, anno X [1939], τεϋχ. 3, σ. 275-301. Είς τήν άνωτέρω μελέτην ό Monti έξετάζει κυρίως τó θέμα τής συμμετοχής τοϋ Σκεντέρμπεη είς τόν πόλεμον τοϋ βασιλέως τής Νεαπόλεως Φερδινάνδου Α' κατά τών 'Ανδεγαβών, δημοσιεύει δέ σχετικά έγγραφα έν τέλει τής έργασίας του. 'Επί τοϋ θέματος τούτου βλ. και G. Summonte, *Dell' historia della città e regno di Napoli*, τ. 3, Napoli 1640, βιβλ. Ε', κεφ. β'.

Πρό τοϋ Monti, έκτός τοϋ Pisko, είχον δημοσιεύσει σποραδικῶς έγγραφα άφορώντα είς τόν Σκεντέρμπεη οι: I. Nagy-A. Nyári, *Monumenta Hungariae Historica*, τ. 1, Budapest 1875, σ. 117, 230-233, τ. 2, Budapest 1877, σ. 59. V. Macuscev, *Monumenta Historica Slavorum Meridionalium*, τ. 2, Belgradi 1882, σ. 117-124, 148, 156, 196 κ.ά. S. Ljubić, *Listine . . .*, τ. 22, Zagabriae 1891, σ. 16-18, 27, 44, 51, 81-82, 121, 133-135, 144 κ.ά. F. Cerone, «La politica orientale di Alfonso di Aragona», ASPN 1902, σ. 582-585 και 1903, σ. 172-181.

11α. A. Cutolo, *Scanderbeg*, Milano 1940. Είς τήν μονογραφίαν αϋτήν περι τοϋ Σκεντέρμπεη ό Cutolo, ως λέγει, έχρησιμοποίησεν άνέκδοτα έγγραφα έκ τών άρχείων τοϋ Μιλάνου και τής Βενετίας, τινά τών όποίων έδημοσίευσεν άποσπασματικῶς. Αϋστηράν κριτικήν διά τó έργον τοϋτο έγγραψεν ό F. Pall, «Die Geschichte Skanderbegs im Lichte der neueren Forschung», *Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa* 6 (1942), σ. 85-98.

12. J. Radonić, *Djuradj Kastriot Skenderbeg i Albanija u XV veku*, Beograd 1940.

13. Διά τās είδήσεις τών ιστορικών Χαλκοκονδύλου, Κριτοβούλου και Σφραντζή βλ. σ. 219-227.

14. C. Marinesco, «Alphonse V . . .», *Mélanges de l'École Roumaine en France* 1 (1923), σ. 1-135 (άπό σ. 1-6 παρατίθεται βιβλιογραφία). 'Η έργασία αϋτη τοϋ Marinesco βασίζεται επί άνεκδότων έγγράφων τοϋ «Archivo de la Corona de Aragón» τής Βαρκελώνης.

15. F. Pall, «Les relations entre la Hongrie et Scanderbeg», *Revue His-*

ήρωος πρέπει να λάβη υπό όψιν του και το άγνωστο αρχαιακόν ύλικόν,

torique de Sud-Est Européen 10 (1933), τεύχ. 4-6, σ. 119-141. «Une nouvelle histoire de Scanderbeg», αὐτόθι 14 (1937), τεύχ. 10-12, σ. 293-306. «Marino Barlezio uno storico umanista», *Mélanges d'Histoire Générale*, 2 (1938), σ. 135-315. «Die Geschichte Scanderbegs . . .», ἐνθ' ἄν. «I rapporti italo-albanesi intorno alla metà del secolo XV», ASPN 4 (1965), σ. 123-226. «Scanderbeg et Janco de Hunedoara», SA 1968, τεύχ. 1, σ. 103-117. «Renseignements inédits sur la participation albanaise à la guerre de Naples (1459-1463)», *Actes du Ier Congrès International d'Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, τ. 3, Sofia 1969, σ. 469-475.

Παρατηροῦμεν ἐνταῦθα ὅτι ὁ Pall, ὅστις εἶχεν ὑποστηρίξει εἰς τὴν ἀνωτέρω μελέτην του «Marino Barlezio uno storico umanista», σ. 232 καὶ 239, ὅτι ἡ βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη ἡ γνωστὴ ὑπὸ τὸν τίτλον *Gli illustri e gloriosi gesti* (πρώτη ἐκδ. 1584), δὲν δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ D. Franco, δι' ὃ καὶ ἀπέκάλεσεν αὐτὸν *Pseudo-Franco*, ἠλλαξε τελευταίως γνώμην ὑποστηρίζων ὅτι τὸσον τὸ ἀνωτέρω ἔργον ὅσον καὶ ἡ βιογραφία τοῦ ἥρωος ἡ γνωστὴ ὑπὸ τὸν τίτλον *Commentario*, ἐγράφησαν ἄνευ ἀμφιβολίας ὑπὸ τοῦ D. Franco. Βλ. F. Pall, «I rapporti italo-albanesi . . .», ἐνθ' ἄν., σ. 145, σημ. 96. Τὴν γνώμην του ταύτην ὁ Pall ὑπεστήριξε καὶ κατὰ τὸ Β' Διεθνὲς Συνέδριον Σπουδῶν τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης τῶν Ἀθηνῶν (1970) μὲ σχετικὴν ἀνακοίνωσιν ἔχουσαν τίτλον «Gli studiosi sulle biografie scanderbeghiane del sec. XVI», τυπωθεῖσαν ἤδη εἰς *Revue des Études Sud-Est Européennes* 9 (1971), σ. 91-106.

Ἐπὶ τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸν Σκεντέρμπεη ἐνδιαφέρον ἄρθρον ἐγραψεν ὁ W. Steltner, ὁ ὅποιος ὅμως δυστυχῶς δὲν ἠδυνήθη νὰ χρησιμοποιοῖ τὴν συλλογὴν ἐγγράφων τοῦ Radonić: W. Steltner, «Zur Geschichte des albanischen Nationalhelden G. Kastriot gennant Skanderbeg», *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 4 (1956), Heft 5, σ. 1033-1044.

Ἐκ τῶν ἡμετέρων ἀσχολήθη ὁ Γ. Σούλης εἰς ἄρθρον του ὑπὸ τὸν τίτλον, «Αἱ νεώτεροι ἐρευνᾶι περὶ Γ. Καστριώτου Σκεντέρμπεη», ΕΕΒΣ 28 (1958), σ. 446-457. Εἰς τὸ αὐτὸν λόγῳ ἄρθρον κρίνονται κυρίως τρία ἔργα: τὸ ὡς ἄνω ἀναφερθὲν ἔργον τοῦ J. Radonić, *Djuradj Kastriot Skanderbeg i Albanija u XV veku*, Beograd 1940, ἡ ἱστορία τοῦ F. Noli, *George Castrioti Scanderbeg*, New York [1947], καὶ τὸ ἔργον τῶν N. Rozov - N. Čistjacova, *Povest' o Skanderbege*, Moskva-Leningrad 1957.

Παρατηροῦμεν ὅτι, σήμερον πλέον, δὲν εἶναι βεβαίως ἀποδεκτὰ ὅσα περὶ τοῦ *Pseudo-Franco* λέγει ὁ Σούλης (ἐνθ' ἄν., σ. 452), βασισθεῖς εἰς τὰς μελέτας τοῦ Pall, ἀφοῦ τελευταίως οὗτος, κατόπιν τῆς μελέτης τοῦ σπανιωτάτου ἔργου *Epistola Pauli Angeli ad Saracenos cum libello contra Alcoranum* (1535;), ἠλλαξε γνώμην, ὑποστηρίζων, ὡς εἶπομεν, ὅτι συγγραφεὺς τὸσον τοῦ *Gli illustri e gloriosi gesti*, ὅσον καὶ τοῦ *Commentario* εἶναι ἀναμφισβητήτως ὁ D. Franco. Σημειοῦμεν ὅμως ὅτι ἡ γνώμη τοῦ Σούλη, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποκλείσωμεν πᾶσαν ἱστορικὴν ἀξίαν ἐκ τοῦ κειμένου τῆς βιογραφίας τοῦ Σκεντέρμπεη ὑπὸ τοῦ ἀνωνύμου *Antibarensis*, ἐκδοθείσης ὡς γνωστὸν, ὑπὸ τοῦ Giammaria Biemmi ἐν Brescia τὸ ἔτος 1742, ἐνισχύεται σήμερον ἐκ τῶν ἐρευνῶν τοῦ D. Radëshi, ὅστις εὕρισκει μίαν τοπωνυμικὴν καὶ τοπογραφικὴν συγκυρίαν μεταξὺ τοῦ κειμένου τοῦ *Antibarensis* καὶ τοῦ χώρου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὄντως ἔδρα-

τὸ ὁποῖον ἔφερεν εἰς φῶς ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα προσφάτως¹⁶.

σε καὶ ἠγωνίσθη ὁ Σκεντέρμπεης. (Βλ. *Shéjzat* 1968, τεύχ. 1-3, σ. 13). Βλ. καὶ τὰς ἀντιθέτους ἀπόψεις τοῦ F. Babinger καὶ τοῦ K. Ohly ὑποστηρίζοντων ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ *Antibarensis* κατ' οὐσίαν εἶναι πλαστὸν ἔργον τοῦ Biemmi: F. Babinger, «Ein erdichtetes Werk über Skanderbeg», *Forschungen und Fortschritte* 2 (1934), σ. 141. Τοῦ αὐτοῦ «Die Gründung von Elbassan» εἰς τὸ τοῦ ἰδίου *Rumelische Streifen*, Berlin 1938, σ. 53-62. K. Ohly, «Eine gefälschte Ratdoltinkunabel», *Gutenberg Jahrbuch* 1933, σ. 53-61.

16. Ἐκ τοῦ προσφάτως δημοσιευθέντος ἀρχεδιακτοῦ ὑλικοῦ τοῦ σχετικοῦ πρὸς τὸν Σκεντέρμπεην σημειοῦμεν τὰς ἐπιστολάς τοῦ Πάπα Καλλίστου Γ'. Αὗται ἀπευθύνονται εἴτε πρὸς αὐτὸν τὸν Γ. Καστριώτην εἴτε πρὸς ἄλλα πρόσωπα καὶ διαλαμβάνουν σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ περὶ τοῦ ἥρωος: M. Sciambra-G. Valentini-I. Parrino, *Il «Liber Brevium» di Callisto III*, Palermo 1968, ἀριθμ. 235, 298, 301-306, 325, 360-363, 384, 432.

Ἐγγραφα τοῦ Πάπα Καλλίστου Γ' ἀναφερόμενα εἰς τὸν Σκεντέρμπεην ἐδημοσίευσε καὶ ὁ Gill, τινὰ ὅμως ἐξ αὐτῶν ἦσαν ἤδη γνωστὰ ἐκ τῆς συλλογῆς τοῦ Radonić: J. Gill, «Pope Callistus III and Scanderbeg the Albanian», *Orientalia Christiana Periodica* 33 (1967), τεύχ. 2, σ. 546-562· πρβλ. I. Dujčev, «G. Castriota Scanderbeg nella letteratura slava contemporanea», *VCISA*, σ. 249, σημ. 2. M. Sciambra-G. Valentini-I. Parrino, «L'Albania e Scanderbeg nel piano generale di crociata di Callisto III (1455-1458)», *BGGG* 21 (1967), τεύχ. 1, σ. 83-121, ἐνθα εἰς τὰς σημειώσεις καὶ ἀποστάματα τινὰ ἐγγράφων. Ἐγγραφα ἐπίσης ἐδημοσίευσεν ὁ I. Parrino, «Nuovi contributi alla conoscenza di Scanderbeg nel quadro della crociata», *BGGG* 23 (1969), σ. 76-143. Τοῦ αὐτοῦ, *Acta Albaniae Vaticana*, Città del Vaticano 1971. Βλ. ἐπίσης τὴν συλλογὴν ἐγγράφων ἀναφερομένων εἰς τὴν Ἀλβανίαν (ΙΔ', ΙΕ' αἰ.), τὰ ὁποῖα δὲν ὁμιλοῦν συνήθως περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη, βοηθοῦν ὅμως εἰς τὴν κατανόησιν τῶν πραγμάτων τῆς Ἀλβανίας κατὰ τὴν ὡς ἄνω περιόδον. J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta Seculorum XIV et XV*, τ. 1-20, Palermo-Milano-Roma 1967-1974. Τοῦ αὐτοῦ, *Lo statuto personale in Albania all'epoca di Skanderbeg*, Roma 1967.

Ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Σκεντέρμπεη, ἡ γραφεῖσα εἰς τὴν Κρόιαν τὴν 8 Αὐγούστου 1451 καὶ ἀποσταλεῖσα εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Σιένης: «Nji letër e Gjergj Kastriotit dergue gytetit të Siena-s», *Hylli i Dritës*, Shkodër 1941, σ. 224-225, ὡς καὶ τὸ ἐγγραφοὺν τὸ σχετικὸν μὲ τὴν κυρίως ἔδραν τῶν Καστριωτῶν M. Janina, «Një dokument i ri mbi Skënderbeun», ἐφ. *Bashkimi* (Tirana), τῆς 5 Μαρτίου 1967, N° 55· πρβλ. καὶ πρόλογον τοῦ F. Babinger εἰς τὴν ἐπανέκδοσιν τοῦ βιβλιογραφικοῦ ἔργου διὰ τὸν Σκεντέρμπεην τοῦ G. Pétrovitch, ἐνθ' ἄν., σ. XI. I. Zamputi, *Dokumenta të shekullit XV për historinë e Shqipërisë*, τ. 4 (1479-1506), pjesa 1 (1479-1499), Tiranë 1967 (Δὲν εἶδον τοὺς προγενεστέρους τρεῖς τόμους, οὔτε γνωρίζω, ἐὰν ἐκυκλοφορήθησαν ποτέ. Βλ. καὶ SA 1968, τεύχ. 2, σ. 176). H. Kaleshi, «Luftat shqiptare-turke në shekullin XIV-XV simbas tri kronikave turke», *Përparimi* 1968, τεύχ. 2, σ. 267-303. A. Buda-K. Biçoku, «Disa dokumenta rreth marrëdhënieve të Skënderbeut me Venedikun në vitet 1447-1449», SH 1967, τεύχ. 3, σ. 201-216. Βλ. καὶ τὰ ὑπὸ τὸν τίτλον *Skënderbeu nëpër dokumente* πέντε ἐγγραφα, τὰ δημοσιευθέντα εἰς ἄλβα-

Ἡ ἔλλειψις αὕτη κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας ἐνὸς σοβαροῦ ἱστορικοῦ ἔργου, τοποθετοῦντος τὸν ἥρωα ἐντὸς τῶν φυσικῶν του ὁρίων, ἔδωκε τὴν δυνατότητα εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ Barletius νὰ γνωρίσῃ τεραστίαν διάδοσιν. Ἐξ ἄλλου τὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου τούτου περιέκλειεν ἀρκετὰ στοιχεῖα, τὰ ὅποια ἠδύναντο εὐκόλως νὰ ἐπηρεάσουν καὶ πολλοὺς ἐκ τῶν δοκίμων ποιητῶν ὀλοκλήρου τῆς Εὐρώπης. Ἡ βιογραφία αὕτη, παρουσιάζουσα συχνάκις τὸν Γ. Καστριώτην νὰ μονομαχῇ πρὸς Σκύθας, Πέρσας κ.ἄ., ἦτο ἀρκούντως πρόσφορος πρὸς τὸ ἐπικρατοῦν τότε («ἰπποτικόν») πνεῦμα τῆς Δύσεως. Ὁ καταναγκαστικός του πάλιν ἐξισλαμισμὸς καὶ ἡ μετὰ ταῦτα ἐπάνοδος του εἰς τὸν χριστιανισμόν, διὰ τὸν ὅποιον ἐπιμόνως ἠγωνίσθη, ἠλέκτριζον καὶ ἐξῆπτον τὸν θρησκευτικὸν φανατισμὸν τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης. Εἶναι ἄλλως τε ἀξιοσημείωτον ὅτι τὸ ἔργον τοῦ Barletius καὶ ἡ ἐκ τούτου προκύψασα δόκιμος ποίησις ἐγνώρισαν ἰδιαιτέραν ἀνθησιν κατὰ τὸν ΙΣ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα, ὅτε δηλ. ὁ τουρκικὸς κίνδυνος ἦτο ἀκόμη αἰσθητὸς εἰς τὴν Εὐρώπην^{16α}. Προέκυψε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον μία πλουσία, δόκιμος ποιητικὴ παραγωγή, ἀφιερωμένη εἰς τὸν Σκεντέρμπεην, γραμμένη δὲ εἰς γλῶσσαν λατινικὴν¹⁷, ἰταλικὴν¹⁸, γερμανι-

νικὴν μετάφρασιν ἐκ τοῦ A.S.M. Carteggio Sforzesco, Albania, Cartella 640 εἰς τὴν ἐφημ. *Flamuri*, (Roma), τῆς 23 Ἀπριλίου 1968, σ. 3.

16α. Ὁ Pall, «Marino Barlezio...», ἐνθ' ἄν., σ. 161, ἀποδίδει τὴν μεγάλην διάδοσιν τῆς βιογραφίας τοῦ Barletius καὶ εἰς τὸ ζωηρὸν καὶ ἐλκυστικὸν ὕφος τοῦ ἔργου τούτου.

17. E. Legrand - H. Gûys, *Bibliographie albanaise*, Paris-Athènes 1912, ἀριθμ. 62, 65, 67, 68, 72, 84. G. Pérovitch, *Scanderbeg (Georges Castriota), essai de bibliographie raisonnée...*, Paris 1881, σ. 122, 124, 125, 127, 128, 130-132.

18. E. Legrand - H. Gûys, ἐνθ' ἄν., ἀριθμ. 41, 54, 591. G. Pérovitch, ἐνθ' ἄν., σ. 119. Περὶ τοῦ εἰς τὴν ἰταλικὴν ποιήματος τῆς M. Sarrocchi, *La Scanderbeide, poema profano*, Roma 1906, βλ. R. Meoli, «Margherita Sarrocchi-Baldassare Scaramelli», *Shëjzat* 1961, τεῦχ. 3-4, σ. 96-104, καὶ τεῦχ. 5-6, σ. 180-184. Τῆς αὐτῆς, «Margherita Sarrocchi e la sua 'Scanderbeide'», αὐτόθι, 1969, τεῦχ. 1-3, σ. 61-69. Τὸ ποίημα τοῦτο μετεφράσθη εἰς τὴν ἀλβανικὴν (ἐκδ. Naim Frashëri), Tirana 1967· βλ. SA 1968, τεῦχ. 2, σ. 175. Ὁ Pérovitch δὲν σημειώνει τὸ ἐκτενὲς ποίημα τοῦ ἐκ Καλαβρίας ποιητοῦ G. De Rada, *Scanderbeccu i pa-faan*, τ. 2-4 Corigliano Calabro 1873-74, τ. 5, Napoli 1877, τ. 6, Napoli 1884. Περὶ τοῦ ποιήματος τούτου βλ. G. Gradilone, «'Lo Scanderbeg disavventurato' di G. De Rada», *Shëjzat* 1968, τεῦχ. 1-3, σ. 59-70. N. Ressuli, «La figura di Scanderbeg in 'Scanderbeccu i pa-faan'», VCISA σ. 239-246. M. Camaj, «J. De Radas 'Scanderbeccu i pa-faan'», SAM, München 1969, σ. 68-75.

Σημειοῦμεν ὅμως ὅτι, ὡς ἀπέδειξεν ἤδη ὁ Ressuli, ἐνθ' ἄν., καὶ πρὸ αὐτοῦ ὁ G. Petrotta, *Popolo, lingua e letteratura albanese*, Palermo 1931, σ. 210,

κὴν¹⁹, σερβοκροατικὴν²⁰, οὐγγρικὴν^{20α} κ.ἄ. Ἐκτὸς τῶν ποιημάτων ἐγράφησαν διὰ τὸν Γεώργιον Καστριώτην τραγωδίαι²¹ τινὲς καὶ κωμω-

ὁ Σκεντέρμπεης δὲν ἀποτελεῖ τὴν κεντρικὴν μορφήν, τὸν πρωταγωνιστὴν τοῦ ἀνωτέρω ἔργου τοῦ De Rada.

19. G. Pérovitch, ἐνθ' ἄν., σ. 146. Βλ. ἐπίσης J. Irmscher, «Die Balkanvölker in der Philhellenenbelletristik», *Zeitschrift der Karl-Marx-Univers. Leipzig, Gesellsch. und Sprachwiss. Reihe 15* (1966), Heft 3, σ. 500-506. Ὁ σ. τῆς μελέτης ταύτης συσχετίζει τὸν γερμανικὸν φιλελληνισμόν μετὰ τὴν συγγραφὴν λογοτεχνικῶν περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη ἔργων, γραφέντων εἰς γερμανικὴν γλῶσσαν κατὰ τὴν περίοδον τοῦ 19' αἰῶνος. Βλ. καὶ τὴν πληρεστέραν τῶρα μελέτην τοῦ G. Grimm, «Deutsche Skender-Beg-Monographien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts», SAM, München 1969, σ. 87-121.

20. A. Schmaus, «Der Skenderbeg-Zyklus bei Andrija Kašić Miošić», *Shëjzat* 1966, τεύχ. 9-12, σ. 320-335. Τοῦ αὐτοῦ, «Skanderbeg in der serbischen Literatur», SAM, ἐνθ' ἄν., σ. 146-175. Βλ. ἐπίσης O. Jašar-Nasteva, «Scan-derbeg nella letteratura macedone», VCISA, σ. 259-265.

Περίεργον εἶναι ὅτι, ἐνῶ ἐγράφοντο ποιήματα περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς πλείστας χώρας τῆς Εὐρώπης, μόνον εἰς τὴν Ἀλβανίαν ἠγνοεῖτο ὁ ἥρωας! Μόλις τὸ ἔτος 1898 ἐτυπώθη τὸ πρῶτον ποιητικὸν ἔργον διὰ τὸν Σκεντέρμπεην ὑπὸ τοῦ N. Frashëri, *Istori e Skenderbeut*, Bukuregt 1898· ἐπανεξεδόθη ὑπὸ τὸν τίτλον *Histori e Skënderbeut*, Tirana 1953, Prishtinë 1968. Ἔτερα δύο ποιήματα, γραφέντα εἰς τὴν ἄλβανικὴν ἀλλὰ μὴ ἐκδοθέντα, εἶναι τὸ τοῦ A. Shkaba, *Shqipëria në zi!* γραφέν τὸ ἔτος 1898 (βλ. T. Kacori, «Një poezi e A. Shkabës për Skënderbeunë shkruar më 1898», SF 1967, τεύχ. 2, σ. 167-169), καὶ τὸ τοῦ Ἰταλο-Ἀλβανοῦ B. Billota, *Shpata Skanderbekut ndë Dibrët Poshtë*, γραφέν μετὰ τῶν ἐτῶν 1874-1890 (βλ. E. Jordani, «Binard Billota dhe poema e tij», SF 1967, τεύχ. 1, σ. 113-137, καὶ γαλλιστί εἰς SA 1967, τεύχ. 1, σ. 103-126). Ὁλόκληρον τὸ ἀνέκδοτον τοῦτο ποίημα τοῦ Billota ἐξεδόθη ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον ὑπὸ τοῦ E. Jordani εἰς Τίρανα τὸ 1967.

20α. E. Legrand - H. Guys, ἐνθ' ἄν., ἀριθμ. 45.

21. E. Legrand - H. Guys, ἐνθ' ἄν., ἀριθμ. 88, 94, 103, 115, 496(;), 540. G. Pérovitch, ἐνθ' ἄν., σ. 135, 138, 142, 146, 147, 150. Βλ. ἐπίσης (ἄνωνόμου), *De Scanderbegi vita in pedibus, quam in manibus gloriosior*, Brixen 1756. (Βλ. N. Nözl, «Skanderbegs Freiheitskampf in Altiroler Spielen», ἐφ. *Tiroler Tageszeitung* (Innsbruck), τῆς 24 Φεβρ. 1968. Τὸ ἄρθρον τοῦτο ἀνετυπώθη εἰς *Shëjzat* 1968, τεύχ. 4-6, σ. 212-214). Περὶ τοῦ δράματος τοῦ T. G. Rudbeck, *Skender-Beg, historisk skådespel i tre akter*, Stockholm 1835, βλ. K. Rexha-Bala, «Skanderbegu në letërsin suedese», *Shëjzat* 1968, τεύχ. 4-6, σ. 196-211 καὶ H. Kissling, «Ein schwedisches Skanderbeg-Schauspiel», SAM, München 1969, σ. 122-128. Περὶ τοῦ δράματος τοῦ J. Matić Špor, *Kastriota Škenderbeg, tragedia u pet izvedah*, u Zagrebu 1849, βλ. J. Matl, «Ein kroatisches Skanderbeg-Drama», SAM, München 1969, σ. 141-145. Τελευταίως ἔγινε γνωστὴ καὶ ἀνέκδοτος τραγωδία περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη, γραφεῖσα ὑπὸ τοῦ Κορυτσαίου P. Çilli εἰς βουλγαρικὴν γλῶσσαν (βλ. T. Kacori, «Një dramë e panjohur në gjuhën bullgare mbi Skënderbeun», SF 1967, τεύχ. 1, σ. 139-151, καὶ γαλλιστί, εἰς SA 1967, τεύχ. 1, σ. 127-138). Ἐτέλος τὸ δράμα τοῦ T. Whincop,

δία²², ακόμη δὲ καὶ δύο μελοδράματα²³.

Οἱ Ἕλληνες δὲν ἠγνόησαν τὸ πρόσωπον τοῦ ἥρωος Γ. Καστριώ-

Scanderbeg: or Love and Liberty, a tragedy ... Printed for W. Reeve, London 1747, μετεφράσθη εἰς τὴν ἄλβανικὴν ὑπὸ τοῦ S. Laurasi, ἐξεδόθη δὲ εἰς Τίρανα τὸ ἔτος 1967. (Βλ. SF 1967, τεῦχ. 3, σ. 67).

22. E. Legrand - H. Gûys, ἐνθ' ἄν., σ. 59, 73· G. Pérovitch, ἐνθ' ἄν., σ. 121-129. Πρόσθετες τὴν κωμωδίαν τῆς P. Fazio Scalise, *La reliquia di Giorgio Scanderbeg, commedia in 4 atti*, Castrovillari 1940. Ἀντίτυπον τῆς κωμωδίας ταύτης εἶδον εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Μονῆς τῆς Κρυπτοφέρρης (Grottaferrata) καὶ τοῦ Albanien-Institut τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου.

Περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς τὴν ἰταλικήν, γαλλικὴν, ἀγγλικὴν, ἐλληνικὴν καὶ σύγχρονον ἄλβανικὴν φιλολογίαν βλ. τὰς συντόμους ἀνακοινώσεις ἀντιστοίχως: H. Lacaaj, «Skënderbeu në letërsinë italiane», SF 1967, τεῦχ. 4, σ. 131-139, καὶ ἰταλιστὶ «Scanderbeg nella letteratura italiana», SA 1967, τεῦχ. 2, σ. 215-221. N. Bulka, «Skënderbeu dhe letërsia frënge», SF 1967, τεῦχ. 4, σ. 113-119. S. Laurasi, «Skënderbeu në letërsinë anglesë», SF 1967, τεῦχ. 4, σ. 121-128, καὶ ἀγγλιστὶ «Scanderbeg in English Language», SA 1967, τεῦχ. 2, σ. 229-234. T. Jochalas, «Giorgio Castriota Scanderbeg nella letteratura neogreca», BBGG 21 (1968), σ. 57-70· ἀνετυπώθη εἰς VCISA σ. 267-281. D. Kokona, «Skënderbeu në letërsinë e sotme shqipe», SF 1967, τεῦχ. 4, σ. 97-106, καὶ γαλλιστὶ, «Skanderbeg dans la littérature albanaise contemporaine», SA 1967, τεῦχ. 2, σ. 193-202. J. Bulo-B. Hoxha, «Figura e G. Kastriotit-Skënderbeut në letërsinë shqipe», SSk, σ. 313-324.

Περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν φιλολογίαν, ἰδίᾳ δὲ τὴν ἀγγλικὴν καὶ σλαβικὴν, ἄνευ οἰασδῆποτε ἀναφορᾶς εἰς τὴν ἐλληνικὴν, βλ. B. Ashcom, «Notes on the development of the Scanderbey theme», *Comparative Literature* 5 (1953), σ. 16-29. J. Matl, «Georgius Castriota (Kastriot) Skanderbeg in der balkanischen und europäischen Literatur», *Bulgarische Jahrbücher* 1 (1968), σ. 101-109. A. Kostallari, «La figure de Scanderbeg dans la littérature mondiale», SA 1969, τεῦχ. 1, σ. 191-215, καὶ ἄλβανιστὶ, συνοπτικῶς «Figura e Skënderbeut në letërsinë botërore», SSk, σ. 303-316, ἐνθα θίγεται καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς τὴν νεοελληνικὴν βιβλιογραφίαν.

23. Τὸ πρῶτον μελόδραμα συνέθεσεν ὁ Antonio Vivaldi (1675-1741), τὸ δὲ «libretto» ἔγραψεν ὁ A. Salvi (1664-1724): *Scanderbeg, drama per musica*, in Firenze 1717. Ἡ πρώτη παράστασις τοῦ μελοδράματος ἐδόθη εἰς τὸ θέατρον «Della Pergola» τῆς Φλωρεντίας τὴν 22 Ἰανουαρίου 1718 (Βλ. V. Malaj, «L'Opera 'Scanderbeg' dell'Abate Vivaldi», *Shëjzat* 1968, τεῦχ. 1-3, σ. 40-43). Τὸ δεύτερον μελόδραμα ἐγράφη ὑπὸ τῶν F. Rebel (1701-1775) καὶ F. Francoeur (1698-1787), καὶ τὸ «libretto» ὑπὸ τῶν A. Houdar De la Motte (1672-1731) καὶ J. De la Serre (1662-1756), παρουσιάσθη δὲ διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὸ θέατρον «Opera» τῶν Παρισίων τὴν 27 Ὀκτωβρίου 1735 (Βλ. V. Malaj, «Un Opera musicale francese del settecento su Scanderbeg», *Shëjzat* 1968, τεῦχ. 7-12, σ. 273-281). Περὶ τοῦ κειμένου τοῦ De la Motte βλ. N. Banašević, «Scanderbeg u jednoj francuskoj tragediji», *H. Barić, Archiv za arbanasku starinu jezik i etnologiju*, τ. 4, Beograd 1923, σ. 107-111 (Φωτοτυπικὴ ἐπανέκδοσις, Priština 1969).

του. Ἀντιθέτως παρατηροῦμεν ὅτι, κατὰ τὸν παρελθόντα ἰδίᾳ αἰῶνα, ἡ παρουσία τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς τὰ Νεοελληνικά Γράμματα ὑπῆρξε συχνοτάτη. Παρὰ ταῦτα ἔλλειπεν ὄχι μόνον γενικὴ τις διερεύνησις τοῦ θέματος τῆς παρουσίας τοῦ ἥρωος τούτου εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Γραμματολογίαν, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ μέρους μελέται δι' ἑλληνικά ἔργα ἀφιερωμένα εἰς αὐτόν.

Εἰς τὴν παροῦσαν ἐργασίαν ἐρευνῶμεν τὸ ὡς ἄνω θέμα ὑπὸ τὴν διττὴν αὐτοῦ μορφήν, δηλ. τόσον γενικῶς, ὅσον καὶ εἰδικῶς, ἐξετάζοντες κεχωρισμένως ἓνα ἕκαστον ἑλληνικὸν ἔργον ἀφιερωμένον εἰς τὸν ἥρωα τοῦτον.

Ἡ ὕλη διηρέθη εἰς δύο κυρίως μέρη.

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος ἀναφερόμεθα εἰς τὰ ἱστορικά ἔργα, τὰ ὅποια ἐγράφησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη. Ἐπειδὴ δὲ τὰ ἔργα ταῦτα δὲν συνετέθησαν μὲ τὰ αὐστηρὰ κριτήρια τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, τὰ ἀπεκαλέσαμεν γενικῶς βιογραφίας. Αἱ βιογραφίαι αὗται, ἕξ τὸν ἀριθμόν, τινὲς τῶν ὁποίων ἀνετυπώθησαν δύο καὶ τρεῖς ἀκόμη φορές, εὔρον μεγάλην ἀπήχησιν ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος. Ἀνεγνώσθησαν ἢ ἐμελετήθησαν ὄχι μόνον ὑπὸ Ἑλλήνων μὲ ἐλαχίστην ἢ μηδαμινὴν παιδείαν, ὡς ὁ Θ. Κολοκοτρώνης, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ λογίων καὶ λογοτεχνῶν, εἰς τὸ ἔργον τῶν ὁποίων θὰ εὔρωμεν σαφέστατα ἓκ τῶν βιογραφιῶν τούτων δάνεια. Μία ἐξ αὐτῶν μετεφράσθη εἰς τρεῖς ξένας γλώσσας. Αἱ μεταφράσεις αὗται μὲ τὰς συχνὰς ἀνατυπώσεις των δεικνύουσι τὴν βαθεῖαν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν ἤσκησεν ἐπὶ τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τῶν χωρῶν, εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν ὁποίων μετεφράσθη, τὸ ἑλληνικὸν τοῦτο ἔργον. Ἐπιμένομεν κυρίως εἰς τὴν ἀνέυρεσιν τῶν πρωτοτύπων ἐκ τῶν ὁποίων προέρχονται αἱ εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιογραφίαν τοῦ Σκεντέρμπεη, καὶ νομίζομεν ὅτι δίδομεν ἀπάντησιν πλέον εἰς ἀρκετὰ προβλήματα, σχετικὰ μὲ τὸ ὡς ἄνω θέμα, τὰ ὅποια δὲν εἶχον εὔρει μέχρι σήμερον τελικὴν λύσιν.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος ἐξετάζομεν τὰ λογοτεχνικά ἔργα, τὰ ὅποια ἐγράφησαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη, ἐπιμένοντες ἰδίᾳ ἐπὶ τῶν πηγῶν, τὰς ὁποίας ἔλαβον ὑπ' ὄψιν καὶ ἐκ τῶν ὁποίων ἐπηρεάσθησαν οἱ συγγραφεῖς των. Ἀλλὰ πέρα τῆς ἐξετάσεως τῶν ἔργων τούτων, ἐπιχειρεῖται, εἰς τὸ τελευταῖον κεφάλαιον τῆς παρούσης ἐργασίας, νὰ δοθῇ μία ἱστορικὴ ἐρμηνεία τῆς παρουσίας τοῦ ἥρωος εἰς τὰ Νεοελληνικά Γράμματα διὰ τοῦ συσχετισμοῦ τῶν ἀναφερομένων εἰς αὐτὸν ἑλληνικῶν ἔργων πρὸς σύγχρονά των ἱστορικὰ γεγονότα τῆς Ἑλλάδος καὶ γενικώτερον τῶν χωρῶν τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου.

Περαίνων τὴν βραχεῖαν ταύτην εἰσαγωγὴν αἰσθάνομαι τὴν ὑποχρέωσιν νὰ εὐχαριστήσω τὸν Διευθυντὴν τοῦ Ἰδρύματος Μελετῶν

τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου καθηγητὴν κ. Καριοφίλην Μητσάκην διὰ τὸ εἰλικρινὲς αὐτοῦ ἐνδιαφέρον, ὅπως ἡ παροῦσα ἐργασία συμπεριληφθῆ εἰς τὰς ἐκδόσεις τοῦ Ἰδρύματος. Εὐχαριστῶ ἐπίσης θερμῶς διὰ τὰς πολυτίμους αὐτῶν φιλολογικὰς καὶ βιβλιογραφικὰς ὑποδείξεις τὸν κ. Δ. Βαγιακάκον, Διευθυντὴν τοῦ Κέντρου Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὸν κ. Χ. Πατρινέλην, Καθηγητὴν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τὸν κ. Ι. Παμπούκην, Διευθυντὴν τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, καὶ τοὺς συναδέλφους κκ. Ε. Ροῦσσον, Γ. Βελουδῆν καὶ Γ. Κασίνην.

Ἰδιαιτέρως εὐχαριστῶ τὸν φίλον κ. Ἰωάννην Γιῶβον διὰ τὴν ἐπιμέλειαν τῆς ἐκδόσεως τοῦ παρόντος ἔργου.

Δημόσια Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΒΙΟΓΡΑΦΙΑΙ

1. Ἡ πρώτη ἑλληνικὴ βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη

Ἡ πρώτη εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν δημοσιευθεῖσα βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη ἐτυπώθη εἰς Μόσχαν τὸ 1812 ὑπὸ τὸν τίτλον Ἑπιτομὴ τῆς ἱστορίας Γεωργίου τοῦ Καστριώτου τοῦ ἐπινομασθέντος Σκεντέρμπεη βασιλέως τῆς Ἀλβανίας μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ, μετὰ προσθήκης τοῦ γεννεαλογικοῦ [sic] καταλόγου τῶν Ὀθωμανῶν Σουλτάνων συνεραμισθέντος παρὰ τοῦ σφωτάτου ἀρχιεπισκόπου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως²⁴. Πρόκειται περὶ μεταφράσεως εἰς τὴν ἑλληνικὴν γαλλικοῦ τινος πρωτοτύπου, τὸ ὁποῖον ὁ μεταφραστὴς δὲν ἐδήλωσεν. Ὁ Λόγιος Ἑρμῆς ἐπὶ τῇ ἐμφανίσει τῆς ἑλληνικῆς ταύτης μεταφράσεως, ἐσημείωσεν μόνον ὅτι «... ὁ Μεταφραστὴς τῆς παρούσης ἀξιολογώτατης ἱστορίας... ἠθέλησε νὰ ἀποσιωπήσῃ τὸ ὄνομά του»²⁵, οὐδὲν δὲ λέγων περὶ τοῦ γαλλικοῦ πρωτοτύπου, περιωρίσθη μόνον εἰς τὸ νὰ μνησθῇ τὸν μεταφραστὴν δι' ὠρισμένους λεκτικούς καὶ φραστικούς «γαλλισμούς» τοῦ κειμένου. Ἡ πρώτη αὕτη εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη διεδόθη εὐρέως καὶ ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος, φαίνεται δὲ ὅτι ἀνεγνώσθη καὶ ὑπὸ ἀγωνιστῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Σημαντικὴν μαρτυρίαν ἐν προκειμένῳ ἔχομεν τοῦ Θεοδώρου Κο-

24. Ἐν τῷ τυπογραφίῳ Ν. Σ. Βαεβολόζσκη, (εἰς 8ον). Σελίδες 292, Ὁ «Γεννεαλογικὸς κατάλογος» ἀπὸ σ. 295-348. Ἐφεξῆς ὡς Ἑπιτομή.

25. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος, ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας 1816, Μαΐου ιε' καὶ Ἰουν. α', σ. 185.

λοκοτρώνη, ὁ ὁποῖος εἰς τὰ Ἐπιτομῆματά του λέγει ὅτι «τὰ βιβλία ὅπου ἐδιάβαζα συχνὰ ἦτον ἡ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, ἡ Ἱστορία τοῦ Ἀριστομένη καὶ ἡ Ἱστορία τοῦ Σκεντέρμπεη»²⁶. Ὡς γνωστόν, ὁ Κολοκοτρώνης ἀπέθανε τὸ ἔτος 1843, συνεπῶς, ὡς θὰ ἴδωμεν, μόνον τὴν πρώτην ταύτην ἑλληνικὴν ἔκδοσιν τῆς Μόσχας ἦτο δυνατόν νὰ γνωρίζῃ. Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι προσέτι τὸ γεγονός ὅτι ὁ Κολοκοτρώνης, ἐξ ὅσων ἀλλαχοῦ λέγει, δεικνύει ὅτι ἐμελέτα, «ἐσυλλογεῖτο», τὴν Ἱστορίαν τοῦ Σκεντέρμπεη, ἰδιαιτέρως δὲ ἐπεσήμανε τὴν τηρουμένην ὑπὸ τοῦ Γ. Καστριώτου πολεμικὴν τακτικὴν εἰς περίπτωσιν πολιορκίας τῆς Κρούας ὑπὸ τῶν Τούρκων²⁷. Ἐκτὸς τούτου ἡ πρώτη αὕτη ἑλληνικὴ βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη ἐπηρέασεν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως καὶ πολλοὺς λογίους καὶ λογοτέχνας Ἑλλήνας τοῦ 19^{ου} αἰῶνος. Τὰς ἐπεδράσεις ταύτας θὰ ἴδωμεν εἰς τὰ ἔργα των, τὰ ὁποῖα θὰ ἐξετάσωμεν ἐν συνεχείᾳ.

α) Μεταφραστικὴ τύχη τῆς Ἐπιτομῆς

Ἡ ἀνώνυμος αὕτη Ἐπιτομὴ τῆς Ἱστορίας Γεωργίου τοῦ Καστριώτου ἐκτὸς τῆς διαδόσεως, τῆς ὁποίας ἐτύχεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, διεδόθη προσέτι εἰς τοὺς Ρώσους καὶ τοὺς Ρουμάνους κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 19^{ου} αἰῶνος, μεταφρασθεῖσα ἀντιστοίχως εἰς τὴν ρωσικὴν²⁸

26. Κολοκοτρώνη, Ἐπιτομῆματα, (ἔκδ. Γ. Τερτσέτη, ἐπιμελεία Γ. Βαλέτα), τ. 1, Ἀθήνα 1958, σ. 97.

27. «Ἀνέγνωσα, ἔλεγε, τὸν βίον τοῦ Σκεντέρμπεη, ἐσυλλογούμην τὰ ἔργα του, δὲν ἐκλείσθη ποτέ εἰς τὴν Κρούα» (Κολοκοτρώνη, Ἐπιτομῆματα, ἐνθ' ἀν., σ. 225). Πρὸβλ. ἐκ τῆς Ἐπιτομῆς ὅσα λέγονται περὶ τῆς τηρηθείσης ὑπὸ τοῦ Σκεντέρμπεη τακτικῆς κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Κρούας τόσον ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Μουράτ, ὅσον καὶ ὑπὸ τοῦ διαδόχου του, Μεχμέτ Β': «Ἐν τούτοις ὁ Σκεντέρμπεης στοχαζόμενος ὅτι ὁ ἐχθρὸς ἐμελλεν ἀναμφιβόλως νὰ διευθύνῃ τὴν πορείαν του ἀμέσως κατὰ τῆς Κρούας, παραλαβὼν ὀκτὼ χιλιάδας ἐπιλέκτων στρατιωτῶν, καὶ ἀναβὰς εἰς τὰ ὑψώματα, τὰ εἰς τὰ περίξ αὐτῆς τῆς πόλεως, ἐστρατοπέδευσε εἰς τὸν ἀρμοδιώτερον καὶ ἀσφαλέστερον τόπον, ἐπὶ σκοπῶ νὰ ἐνοχλῇ καὶ νὰ ταραττῇ τοὺς πολεμίους μὲ αἰφνιδίους προσβολὰς καὶ μὲ ταχυτάτας ἀποχωρήσεις, καθὼς τὸ ἠκολούθει καὶ ἐν καιρῶ τῆς πολιορκίας τοῦ Σβετιγραδίου». Ἐπιτομῆ, ἐνθ' ἀν., σ. 123. Ἡ σχετικῶς μὲ τὴν πολιορκίαν τῆς Κρούας ὑπὸ τοῦ Μεχμέτ Β' καὶ τοῦ Μπαλαμπάν πασᾶ: «Ὁ δὲ Σκεντ. βέβαιος ὢν εἰς τὴν ἀξιότητα καὶ ἀνδρίαν τοῦ φρουράρχου, εἶχεν ἀφιερῶσθαι τὰ πάντα εἰς τὴν διοίκησίν του, καὶ αὐτὸς εἰς τὸ μέτωπον δέκα χιλιάδων ἀνδρείων καὶ καλῶς γεγυμνασμένων στρατιωτῶν, ἐτάραττε τὸν ἐχθρὸν μὲ αἰφνιδίους καὶ συχνὰς προσβολὰς, καὶ ἐσκότωνε πολλοὺς στρατιώτας του» (αὐτόθι, σ. 271). — Σημείωσις: Εἰς πάντα τὰ ἀποσπάσματα ἑλληνικῶν κειμένων διατηροῦμεν τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ πρωτοτύπου.

28. [Andrej Lizlov,] *Iskander-bei, epizod iz istorii Albanii, perevod s*

καὶ τὴν ρουμανικὴν γλῶσσαν²⁹. Ἡ εἰς τὴν ἑλληνικὴν αὕτη βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη μετεφράσθη καὶ εἰς τὴν ἰταλικὴν ὑπὸ τοῦ Ἀνδρέα Παπαδοπούλου-Βρετοῦ, ἐτυπώθη δὲ εἰς Νεάπολιν τὸ 1820³⁰. Ὁ Βρετὸς μάλιστα εἰς τὴν ἰταλικὴν ταύτην ἔκδοσιν προσέθεσεν ἑκτενῆ εἰσαγωγὴν περὶ τῆς περὶ τὸν Σκεντέρμπεη φιλολογίας, ὡς καὶ Ἐπίμετρον περὶ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν Ἀλβανῶν εἰς τὸ βασιλεῖον τῶν δύο Σικελιῶν. Ἡ μετάφρασις αὕτη τοῦ Βρετοῦ, ὡς ἐσημειώσαμεν παλαιότερον, ἐπανεξεδόθη εἰς τὸ Παλέρμον τῆς Ἰταλίας³¹ δίς, ἄνευ μνείας τοῦ ὀνόματος τοῦ μεταφραστοῦ. Τοῦτο παρέσυρε τὸν M. Petta καὶ τὸν V. Malaj νὰ γράψουν ὅτι ὁ N. Spata μετέφρασεν εἰς τὴν ἰταλικὴν τὴν ἑλληνικὴν βιογραφίαν τῆς Μόσχας³². Δι' ἀπλῆς ἀντιπαραβολῆς τῶν δύο κειμένων, δηλ. τῆς ἰταλικῆς μεταφράσεως τοῦ Βρετοῦ, τυπωθείσης εἰς Νεάπολιν, καὶ τῶν ἐκδόσεων τοῦ Παλέρμου, διαπιστώνει κανεὶς ἀμέσως ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ κειμένου³³.

grečeskogo A-ra L-va, Moskva 1852 (βλ. N. Rozov-N. Čistjakova, *Povest' o Skanderbege*, Moskva-Leningrad 1957, σ. 128, σημ. 2).

29. I. Bilciurescu, *Preskurtare din istoria lui Georgie Castriotul, numit Scenderbei, prințul Albaniei*, τ. 1-2, Bukurești 1847, ³²1857 (βλ. F. Pall, «Marino Barlezio uno storico umanista», *Mélanges d'Hist. Générale* 2 (1938), σ. 160).

30. A. Papadopulo-Vretò, *Compendio dell'istoria di Giorgio Castriotto soprannominato Scanderbeg principe dell'Albania tradotto dall'idioma Greco-moderno e corredato di note dal Dottor Andrea Papadopulo Vretò Leucadio*, τ. 1, σελίδες XXVII (εἰσαγωγή) + σελίδες 1-206 (κείμενον), τ. 2', σελίδες 1-205 + *Appendice alla storia di Scanderbeg contenente gli avvenimenti più rimarcabili dopo la sua morte, e le trasmigrazioni degli Albanesi nel regno delle due Sicilie compilata dal traduttore*, σ. 209-252, Napoli 1820. Ἐφεξῆς ὡς *Compendio*.

31. *Storia di Giorgio Castriotto soprannominato Scanderbeg principe dell'Albania*, Palermo 1845, ²1847 (βλ. T. Jochalas, «Giorgio Castriota Scanderbeg nella letteratura neogreca», *BBGG* 21 (1968), σ. 62, σημ. 25).

32. V. Malaj, «Stefano Zanovich, un sedicente erede di Scanderbeg», *Shënjat* 1968, τεύχ. 4-6, σ. 186, σημ. 7, καὶ σ. 194. Τὴν αὐτὴν γνώμην εἶχεν ὑποστηρίζει πρὸ τοῦ Malaj ὁ M. Petta, «Appunti di bibliografia albanese», *BBGG* 9 (1955), σ. 31.

33. Φαίνεται ὅτι ὁ N. Spata ἐπεμελήθη ἀπλῶς τῶν ἐπανεκδόσεων τούτων τοῦ Παλέρμου, προσθέσας μάλιστα καὶ ἰδικόν του ἄρθρον (σ. 241-273), ἄνωνύμως, τυπωθὲν ἀργότερον ἐπωνύμως μὲ τὸν αὐτὸν τίτλον, μὲ τὸν ὅποιον τὸ εὐρίσκομεν εἰς τὸ κείμενον τῆς *Storia di Giorgio Castriotto*, Palermo 1845, ²1847, δηλ. *Cenno storico sulla fondazione progresso e stato religioso-politico delle quattro colonie greco-sicule scritto dal sac. Nicolò Spata*, σελίδες 25 ἄ.ἔ. καὶ τ., (εἰς 80ν μικρόν), (βλ. T. Jochalas, ἔνθ' ἄν., σ. 62, σημ. 25). Ὁ D. Zangari, *Le colonie italoalbanesi di Calabria*, Napoli 1941, σ. 23, σημ. 3, νομίζει ὅτι τὸ *Cenno storico* . . . κλπ. ἐγράφη ὑπὸ τοῦ G. Crispi!

Ὁ Βρετὸς εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς μεταφράσεώς του ὑπέπεσεν εἰς τρία σφάλματα:

1) Ἐθεώρησεν ὡς μεταφραστὴν τῆς βιογραφίας ἐκ τῆς γαλλικῆς τὸν Εὐγένιον Βούλγαριν, ὁ ὁποῖος ἀπλῶς συνέταξε τὸν ἐν τέλει τῆς Ἐπιτομῆς γενεαλογικὸν πίνακα τῶν Τούρκων σουλτάνων³⁴.

2) Ἐξέλαβεν ὡς ἱστορικὸν ἔργον, ἀναφερόμενον εἰς τὸν Σκεντέρμπεην, τὸ μυθιστόρημα τῆς La Rocheguilhen³⁵.

3) Παρασυρθεὶς ἀπὸ τὸν P. Rodotà, ἀπέδωσεν εἰς τὸν Γ. Καστριώτην ἔργον ἀναφερόμενον εἰς τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ³⁶.

Μετ' ὀλίγον ὁ Βρετὸς, ἀντιληφθεὶς, ἄγνωστον πῶς, τὰ σφάλματα ταῦτα, ἀναγκάζεται νὰ γράψῃ σύντομον μελέτην ἰταλιστῶν³⁷ καὶ νὰ διορθώσῃ:

1) ὅτι μεταφραστὴς τῆς βιογραφίας ἐκ τῆς γαλλικῆς δὲν εἶναι ὁ Ε. Βούλγαρις, ἀλλ' ὁ ἐξ Ἡπείρου Ἰωάννης Μπάϊλας³⁸, χωρὶς νὰ διευκρι-

34. «Finalmente nell'anno 1812 l'eruditissimo Eugenio Bulgari tradusse dal Francese il Compendio dell'istoria di tal Eroe nell'odierno linguaggio de' Greci. Questo è appunto l'Autore da me tradotto...» (*Compendio*, τ. 1, Napoli 1820, σ. XXI).

35. «L'istoria di Barlezio tradotta nella lingua tedesca, fu stampata in Francfort sul Meno l'anno 1578. In Amsterdam nel 1688 da Autore Anonimo, e col seguente titolo: *Le Grand Scanderbeg. Nouvelle: par Mademoiselle****», (αὐτόθι, σ. XIX).

36. «La vita di Scanderbeg scritta in Francese, fu stampata in Parigi l'anno 1597... Di nuovo in Parigi nel 1731 col titolo, *Histoire Nègre-Pontique contenant la vie, et les Amours de Alexandre Castriotto et d'Olympe la belle Grecque de la maison des Paléologues*» (αὐτόθι, σ. XX).

37. *Correzioni ed aggiunte alla prefazione del compendio dell'istoria di Giorgio Castriotto soprannominato Scanderbeg tradotto dal Greco-moderno e corredato di note dal Dr A. Papadopulo-Vretò Leucadio con note critico-bibliografiche su varj celebri Autori dello stesso traduttore*, Corfù 1829, σελίδες 34 + VI (εἰσαγωγή). Ἐφεξῆς ὡς *Correzioni*.

38. «Un tale privamento l'è stato tolto con lode dall'Epirota Giovanni Baila, il quale essendo in Mosca nel 1812 tradusse nella materna ed odierna sua favella il Compendio Istorico di Scanderbeg scritto in Francese. Onde noi erroneamente nella pag. XXI della nostra Prefazione abbiamo asserito, che tale Traduzione fosse opera del chiarissimo ed eruditissimo Archivescovo Eugenio Bulgari...» (*Correzioni*, σ. 26).

Τὴν γνώμην ταύτην ὁ Βρετὸς ἐπανέλαβεν ἀργότερον εἰς τὸ ἔργον του *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Μέρος Β', ἐν Ἀθήναις 1857, σ. 163, ἀριθμ. 486, ἐνθα σημειώνει σχετικῶς μὲ τὴν Ἐπιτομὴν τὰ ἐξῆς: «Μεταφραστὴς τῆς Ἐπιτομῆς ταύτης εἶναι ὁ ἐξ Ἡπείρου Ἰωάννης Μπάϊλας, ὅστις εἶτε ἀπὸ μετριοφροσύνης εἶτε δι' ἄλλα ἴδια του τέλη δὲν ἠθέλησε νὰ ὀνομασθῇ. Ἐκ τῆς ἐλλείψεως λοιπὸν τοῦ ὀνόματος τοῦ μεταφραστοῦ ἐπήγασε τὸ λάθος ὄλων ἐκείνων, οἵτινες ἀπέδωκαν εἰς τὸν σοφὸν

νήση πόθεν ἤντηλε τὴν πληροφορίαν ταύτην ἢ πῶς ἤχθη εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο·

2) ὅτι τὸ ἔργον τῆς La Rochequilhen εἶναι μυθιστόρημα καὶ ὄχι ἱστορικὸν ἔργον³⁹.

3) ὅτι τὸ ἔργον *Histoire Nègre-Pontique* ἀναφέρεται εἰς τὸν ἀνεψιὸν τοῦ Σκεντέρμπεη⁴⁰.

Τὸ κείμενον τοῦτο τῶν *Correzioni* μετὰ τοῦ λοιποῦ κειμένου τῆς βιογραφίας τοῦ Σκεντέρμπεη, ὡς καὶ τοῦ *Appendice*, ὁ Βρετὸς μετέφρασεν ἐκ τῆς ἰταλικῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ἐτύπωσε δὲ ἄνωνύμως ἐν Ἀθήναις τὸ 1848 ὑπὸ τὸν τίτλον: Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου τοῦ μετωνομασθέντος [sic] Σκεντέρμπεη ἡγεμόνος τῆς Ἀλβανίας μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ· μὲ πολλὰς σημειώσεις. Προσετέθη δὲ καὶ ἐκθεσεις τῶν συμβάντων μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σκεντέρμπεη καὶ τῶν ἐν τῷ Βασιλείῳ τῶν δύο Σικελιῶν Ἀλβανικῶν ἀποικιῶν, ἐκδοθεῖσα δαπάνῃ Α. Γκαρπολά⁴¹.

Ὡς πρὸς τὸ κείμενον τῆς Ἱστορίας Γεωργίου Καστριώτου τῆς το-

Εὐγένιον καὶ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος μετάφρασιν». Τὴν εἶδησιν ταύτην τοῦ Βρετοῦ ἀναφέρουν οἱ E. Legrand καὶ H. Gûys, οἱ ὅποιοι ὅμως ἀγνοοῦν τὸ *Correzioni* (βλ. E. Legrand-H. Gûys, *Bibliographie albanaise*, Paris-Athènes 1912, σ. 55, ἀριθμ. 131: «André P. Vréto affirme . . . que le traducteur . . . est Jean Baïlas (Μπάϊλας) Épirote»). Τὸν Μπάϊλαν θεωρεῖ μεταφραστὴν τῆς Ἐπιτομῆς καὶ ὁ Pétrovitch, ἀλλ' ἡ παραπομπή του (σ. 106), εἰς A. Backer-Ch. Sommervogel, *Bibliothèque des écrivains de la compagnie de Jésus, ou notices bibliographiques*, Liège-Paris 1869, εἶναι ἐσφαλμένη. Παρὰ ταῦτα οἱ ἐρευνηταὶ N. Rozon - N. Čistjakova, ἀγνοοῦντες ὅσα ἔγραψεν ὁ Βρετὸς ἐκ τῶν ὑστέρων, ἐξακολουθοῦν νὰ θεωροῦν ὡς μεταφραστὴν τῆς Ἐπιτομῆς ἐκ τῆς γαλλικῆς τὸν Εὐγένιον Βούλγαριν (*Povest' o Skanderbege*, Moskva-Leningrad 1957, σ. 128, σημ. 2). Τὴν αὐτὴν γνώμην ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχη καὶ ὁ P. Popov, *Albanija o rosijskij ta ukrain-skij literaturnih XV-XX st.*, Kiev 1959, σ. 158 (Πρβλ. A. Kostallari, SA 1968, τεύχ. 1, σ. 210, σημ. 51).

³⁹ *Correzioni*, ἐνθ' ἀν., σ. 31.

⁴⁰ «. . . che il libro intitolato *Histoire Nègre-Pontique* ecc. erroneamente fu da noi riportato nella pag. XX della nostra Prefazione, essere stato scritto per l'Eroe Albanese, mentre fu scritto per un suo nipotino. Noi abbiamo preso un tal' equivoco credendo veridica l'enumerazione che il sopracitato Rodotà fa delle varie istorie di Scanderbeg . . .» αὐτόθι (σ. 11).

⁴¹ Ἀθήναι 1848, τ. 1, σελίδες 166 + μ' (εἰσαγωγή), τ. 2, σελίδες 164 + σελίδες 167-240 (Ἐπίμετρον), (εἰς 16ον). Τὸ ἔργον ἐτυπώθη ἄνωνύμως, ἀλλ' ἡ εἰσαγωγή ὑπογράφεται ὑπὸ τοῦ Α.Π.Β. Ἡ εἰσαγωγή αὕτη τοῦ Βρετοῦ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν εἰσαγωγὴν τῶν ἰταλικῶν ἐκδόσεων, τοῦ *Compendio* δηλ. καὶ τῶν ἀνατυπώσεων του εἰς τὸ Παλέρμον, μόνον μέχρι τῆς σελίδος η'. Ἐφεξῆς καὶ μέχρι τέλους τῆς εἰσαγωγῆς ὁ Βρετὸς ἐπισυνάπτει μετάφρασιν ὀλοκλήρου τοῦ κειμένου τῶν *Corre-*

πωθείσης ὑπὸ τοῦ Βρετοῦ, παρατηροῦμεν ὅτι εἶναι τὸ αὐτὸ περίπου μὲ τὸ κείμενον τῆς πρώτης ἑλληνικῆς ἐκδόσεως τῆς βιογραφίας τοῦ Σκεντέρμπεη, δηλ. τῆς Ἐπιτομῆς. Ὁ Βρετὸς ἤλλαξεν ἀπλῶς τὴν θέσιν τῶν λέξεων, ἐξομαλύνοντας τὴν γλῶσσαν εἰς πολλὰ σημεῖα ἐπὶ τὸ «καθαρώτερον».

Εἰς τὸ Ἐπίμετρον, τέλος, περὶ τῶν ἀλβανικῶν ἀποικιῶν εἰς τὸ βασίλειον τῶν δύο Σικελιῶν ὁ Βρετὸς μεταφράζει τὸ *Appendice*, τὸ ὁποῖον εἶχε προσθέσει εἰς τὸ *Compendio*. Εἰς τὸ Ἐπίμετρον τοῦτο ἀναδημοσιεύει καὶ ἐκτενὲς ἄρθρον τοῦ ἐκ Καλαβρίας Θωμᾶ Πάκη, περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς ἀλβανικῆς γλώσσης, ὁμιλεῖ δὲ διὰ μακρῶν καὶ περὶ τῶν θρησκευτικῶν διενέξεων καὶ τῆς ἐν γένει ἱστορίας τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν Νεαπόλεως, Μεσσήνης καὶ Βαρλέττης. Συνεπῶς ἡ παρατήρησις τοῦ Legrand ὅτι, σχετικῶς μὲ τὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν μεταφρασιν τοῦ Βρετοῦ ἐκ τῆς ἰταλικῆς τῆς ἱστορίας τοῦ Σκεντέρμπεη, «la mention traduite de l'italien qui figure sur le titre de cette Histoire constitue tout simplement un éhonté mensonge. En effet, la présente version n'est autre que celle qui parut, en 1812, à Moscou et dont André P. Vrétos s'est borné à modifier la langue»^{41α}, ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πραγματικότητά μόνον ὡς πρὸς τὸ κείμενον τῆς

zioni. Τοῦτο διαπιστοῦται ἄλλως τε εὐκόλως δι' ἀντιπαραθέσεως τῶν κειμένων:

Correzioni

σ. 1 (ἀρχή):

«Percorrendo gli Storici, che dal secolo XV fino a d' nostri, o per incidenza, o in ristretto, o estesamente han fatta menzione di Scanderbeg, osserviamo riferirsi da tutti, che il primo scrittore della Vita dell'invincibile Eroe del Cristianesimo, sia stato il Sacerdote Marino Barlezio di Scodra, o Scutari, una delle primarie città dell'Albania».

Correzioni

σ. 34 (τέλος):

«Per tal motivo la sua Vita è stata indifferentemente il soggetto dello Storico, del Poeta, e del Novelliere».

Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου

σ. η΄:

«Διατρέχοντες τοὺς ἱστορικούς, οἱ ὅποιοι ἀπὸ τὸν ΙΗ΄ αἰῶνα μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, ἢ ἐν παρόδῳ, ἢ συντόμως, ἢ ἐκτεταμένως ὁμίλησαν περὶ τοῦ Σκεντ., παρατηροῦμεν ν' ἀναφέρεται ἀπὸ ὅλους ὅτι, ὁ πρῶτος βιογράφος τοῦ ἀκαταμαχῆτου ἥρωος τῆς Χριστιανοσύνης, ἐστάθη ὁ ἱερεὺς Μαρίνος Βαρλέτιος ἀπὸ τὴν Σκόδραν, μίαν ἀπὸ τὰς πρωτεύουσας πόλεις τῆς Ἀλβανίας».

Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου

σ. μ΄ (τέλος εἰσαγωγῆς):

«Ἐνεκα δὲ τούτου ὁ βίος του ἐστάθη ἀλληλοδιαδόχως τὸ ἀντικείμενον τοῦ ἱστορικοῦ, τοῦ ποιητοῦ καὶ τοῦ μυθιστοριογράφου».

41α. E. Legrand-H. Gùys, *Bibliographie albanaise*, ἐνθ' ἀν., ἀριθμ. 211.

Ἐπιτομῆς, ὄχι δὲ καὶ ὡς πρὸς ὀλόκληρον τὴν Ἱστορίαν Γεωργίου Καστριώτου τοῦ Βρετοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν οὗτος προσέθεσεν ὡς εἰσαγωγὴν τὸ κείμενον τῶν ἰδικῶν τοῦ *Correzioni*, ἔργον τὸ ὁποῖον προφανῶς ἀγνοεῖ ὁ Legrand, καὶ τὸ *Appendice* (πληρέστερον), μεταφράσας ἀμφότερα ἐκ τῆς ἰταλικῆς, καθὼς καὶ τὰς εἰς τὸ τέλος ἐκάστου τόμου σημειώσεις του. Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Βρετοῦ ἐπανεξεδόθη δις⁴², ἀλλ' ἄνευ τοῦ προλόγου, τῶν σημειώσεων καὶ τοῦ Ἐπιμέτρου.

Ἡ βιογραφία αὕτη τοῦ ἥρωος, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Βρετοῦ, εἶχεν ἴσως τὴν καλυτέραν τύχην πασῶν τῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιογραφιῶν τοῦ Σκεντέρμπεη. Τοῦτο ἄλλως τε φαίνεται καὶ ἐκ τῶν δύο ἐπανεκδόσεων, τῶν ὁποίων ἐν συνεχείᾳ ἔτυχεν. Ἐπηρέασεν, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὄχι μόνον λογοτέχνας, εἰς τὰ ἔργα τῶν ὁποίων θὰ εὕρωμεν προδήλους ἐκ ταύτης ἐπιδράσεις, ἀλλὰ καὶ γενικῶς πολλοὺς Ἕλληνας λογίους τοῦ ΙΘ' αἰῶνος. Παρατηροῦμεν ἤδη ὅτι μεταξὺ τῶν σημειώσεων, τὰς ὁποίας προσέθεσεν ὁ Βρετὸς εἰς τὸ τέλος ἐκάστου τῶν δύο τόμων τῆς πρώτης μόνον ἐκδόσεως (1848), συγκαταλέγεται καὶ μία ὑβριστικὴ ἐπιστολὴ τοῦ πρίγκιπος τοῦ Τάραντος Πικινίνου πρὸς τὸν Σκεντέρμπεη καὶ ἡ ἀγέρωχος ἀπάντησις αὐτοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Σκεντέρμπεης ὑπερηφανεύεται διὰ τὴν Ἡπειρωτικὴν του καταγωγὴν, θεωρῶν τὸν ἑαυτὸν του ἀπόγονον τοῦ Πύρρου⁴³ κλπ., πράγματα τὰ ὁποῖα ἐπηρέασαν πολὺ καί, μετὰ τῆς βιογραφίας τοῦ ἥρωος, τῆς τυπωθείσης ὑπὸ τοῦ Ν. Δραγούμη, ὡς θὰ ἴδωμεν, συνετέλεσαν, ὥστε νὰ διαμορφωθῇ ἡ ἰδέα εἰς τοὺς Ἕλληνας τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἰδίᾳ δὲ τὸν κύκλον τῶν λογίων, ὅτι ὁ Γεώργιος Καστριώτης ἦτο Ἕλλην Ἡπειρωτής.

β) Γαλλικὸν πρωτότυπον καὶ μεταφραστὴς τῆς Ἐπιτομῆς

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ γαλλικὸν πρωτότυπον, ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς. Ὁ F. Pall θεωρεῖ τοῦτο ἄγνωστον⁴⁴. Ρῶσοι ὅμως ἐρευ-

42. Ἱστορία Γεωργίου τοῦ Καστριώτου τοῦ μετονομασθέντος Σκεντέρμπεη, πρίγκιπος [sic] τῆς Ἀλβανίας, ἐκδοθεῖσα δαπάνῃ Ἰω. Π. Ἀνεξαρτήτου, ἐν Ἀθήναις 1858, τ. 1, σελίδες 99, τ. 2, σελίδες 98 (εἰς 8ον), καὶ Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου τοῦ μετονομασθέντος [sic] Σκεντέρμπεη, ἡγεμόνος τῆς Ἀλβανίας, ἐκδοσις νέα, παρὰ τῷ ἐκδότῃ Ν. Μιχαλοπούλῳ, ἐν Ἀθήναις 1884, σελίδες 184 (εἰς 8ον).

43. «Οἱ προπάτορες ἡμῶν ἦσαν Ἡπειρῶται, ἐκ τῶν ὁποίων ἠγέρθη ἐκεῖνος ὁ Πύρρος, τοῦ ὁποίου τὴν ὄρμην μόλις οἱ Ῥωμαῖοι ἐδυνήθησαν νὰ ἀντικρούσουν. . .», Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου, ἐνθ' ἄν., τ. 2, σ. 154.

44. F. Pall, «Marino Barlezio . . .», ἐνθ' ἄν., σ. 160.

νηται ύπεστήριξαν προσφάτως (1957, 1959)⁴⁵, και πολὺ πρὸ αὐτῶν ὁ G. Petrotta⁴⁶, Ἰταλο-Ἀλβανὸς καθηγητῆς τῆς Ἀλβανικῆς Φιλολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Παλέρμου, ὅτι τὸ γαλλικὸν πρωτότυπον τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως εἶναι τὸ ἀνωνύμως τυπωθὲν ἔργον *Le grand Castriotto d'Albanie - Histoire*, τὸ ἐκδοθὲν ἐν Παρισίοις τὸ ἔτος 1779. Ἡ βιογραφία αὕτη τοῦ Σκεντέρμπεη εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐγράφη ὑπὸ τοῦ S. Zanovich (1751-1786), περιπλανωμένου «*avventuriero*» καταγομένου ἐκ Budva τῆς Δαλματίας⁴⁷.

Τὸ ἔργον τοῦτο δὲν δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὑπῆρξε τὸ γαλλικὸν πρωτότυπον τῆς ἑλληνικῆς Ἐπιτομῆς. Οἱ ξένοι μελετηταὶ δὲν ἐξήτασαν ἐπισταμένως οὔτε τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Βρετοῦ εἰς τὴν μετάφρασιν τῆς Νεαπόλεως, οὔτε τὰς ἐκδόσεις τοῦ Παλέρμου, οὔτε τὸ κείμενον τῶν *Correzioni*, οὔτε τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Βρετοῦ εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν Ἀθηνῶν (1848). Ὁ Βρετὸς δηλ. ὁμολογεῖ ὅτι εἰς τὴν ἄκαρπον⁴⁸ προσπάθειάν του νὰ ἀνεύρη τὸ γαλλικὸν πρωτότυπον τῆς Ἐπιτομῆς, εὔρε μίαν σύντομον, ἀνώνυμον βιογραφίαν τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς γαλλικὴν γλῶσσαν ὑπὸ τὸν τίτλον: *Le grand Castriotto d'Albanie - Histoire*⁴⁹. Ἐκ τῆς βιογραφίας ταύτης, λέγει, ἠντλήσε πληροφορίας οὐδα-

45. N. Rozov-N. Čistjakova, *Povest' o Skanderbege*, Moskva-Leningrad 1957, σ. 128, σημ. 2. P. Popov, *Albanija u rosijskij ta ukrainskij literaturah XV-XX st.*, Kiev 1959, σ. 158. Τὴν αὐτὴν γνώμην ἀκολουθεῖ και ὁ Kostallari, ἐνθ' ἀν., σ. 210, σημ. 51. Ἐντελῶς ἀτόπως ὁ B. Knös, *L'Histoire de la Littérature Néo-grecque*, Stockholm-Göteborg-Uppsala 1962, σ. 574, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Ἐπιτομὴ εἶναι μετάφρασις τοῦ ἔργου τοῦ J. De Lavardin, *Histoire de Georges Castriot surnommé Skanderbeg, Roy d'Albanie*, à Paris 1576.

46. G. Petrotta, *Popolo, lingua e letteratura albanese*, 2a tiratura con aggiunte e correzioni, Palermo 1932, σ. LX. Τοῦ αὐτοῦ, *Saggio di bibliografia albanese*, Palermo 1931, σ. 37.

47. Περὶ τοῦ συγγραφέως και τῆς τύχης τοῦ ἔργου τούτου βλ. V. Malaj, «Stefano Zanovich, un sedicente erede di Skanderbeg», *Shëjzat* 1968, τευχ. 4-6, σ. 184-195.

48. «Nell'intraprendere il volgarizzamento della sudetta Traduzione, una delle nostre prime cure fu certo, di rintracciare l'originale Francese; ma il nome dell'Autore essendo stat'ommesso dal Greco Traduttore, non ci è riuscito di rinvenirlo» (*Correzioni*, ἐνθ' ἀν., σ. 27). Τὰ αὐτὰ λέγει ὁ Βρετὸς και εἰς τὴν εἰσαγωγὴν του εἰς τὸ *Compendio*, τ. 1, Napoli 1820, σ. XXII, εἰς τὰς ἐπανεκδόσεις τοῦ Παλέρμου (σ. XIV) και βεβαίως εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς ἑλληνικῆς ἐκδόσεως τῆς Ἱστορίας Γεωργίου Καστριώτου: «Ἐπιχειρήσας δὲ τὴν ἰταλικὴν μετάφρασιν, μάς λέγει ὁ κ. Παπαδόπουλος Βρετὸς, πρώτη μου φροντίς ἐστάθη νὰ ἐρευνήσω περὶ τοῦ πρωτοτύπου, ἀλλά, ἐπειδὴ τὸ ὄνομα τοῦ Γάλλου συγγραφέως ἀποσιωπήθη ἀπὸ τὸν Ἕλληνα μεταφραστήν, ὅλαι αἱ περὶ τούτου προσπάθειαι μου ἀπέβησαν μάταιαι» (Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου, τ. 1, Ἀθῆναι 1848, σ. λε').

49. «Κατὰ τὴν ἐρευναν ὁμως ταύτην ἔτυχε νὰ λάβω ἀνὰ χεῖρας μίαν μικροτάτην

μοῦ ἄλλοῦ ἀπαντώσας, καὶ τὰς ὁποίας, ὡσάκις χρησιμοποιοῦν, δηλοῦν διὰ τῆς λέξεως Anonimo (= ἀνώνυμος)⁵⁰. Ἐὰν δηλ. τὸ γαλλικὸν τοῦτο κείμενον ἦτο τὸ πρωτότυπον τῆς ἐλληνικῆς Ἐπιτομῆς, θὰ τὸ εἶχε δηλώσει ἤδη ὁ Βρετὸς ἀπὸ τὸν παρελθόντα αἰῶνα. Ἄλλως τε ἡ βιογραφία τοῦ Zanolich εἶναι συντομωτέρα τῆς ἐλληνικῆς Ἐπιτομῆς, ἐλάχιστα δὲ περιέχει σχετικῶς μὲ τὴν ζωὴν τοῦ Σκεντέρμπεη τῆς νεανικῆς του περιόδου, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνει ἡ Ἐπιτομὴ καὶ διὰ τὰ ὁποῖα συνεπῶς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθῇ ἕτερα πηγὴ.

Εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἀλβανίας τῶν S. Islami - K. Frashëri ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ μεταφραστὴς τῆς Ἐπιτομῆς εἶχεν ὡς βάσιν τὴν γνωστὴν βιογραφίαν τοῦ Barletius⁵¹. Τοῦτο φαίνεται ἐπίσης ὀλίγον πιθανόν. Ὑπάρχουν ἄλλως τε διαφοραὶ μεταξὺ τῆς βιογραφίας τοῦ Barletius καὶ τῆς ἐλληνικῆς Ἐπιτομῆς. Θὰ ἴδωμεν ὅτι μὲ τὴν βιογραφίαν τοῦ Barletius σχετίζεται ἡ Ἐπιτομὴ, ἀλλὰ μόνον ἐμμέσως. Ὁ Pétrovitch πάλιν ἐκφράζει ἀμφιβολίας, ἂν ὄντως εἶναι μετάφρασις τοῦ ἔργου τοῦ Duponcet⁵², ἐνῶ ὁ Malaj καὶ ὁ Dh. Shuteriqi θεωροῦν τὴν Ἐπιτομὴν ὡς κατὰ λέξιν μετάφρασιν τοῦ γαλλικοῦ τούτου ἔργου⁵³. Προφανῶς δὲν ἐδόθη ἡ δέουσα προσοχὴ εἰς τὴν λέξιν Ἐπιτομὴ, τὴν ὁποῖαν φέρει ὁ τίτλος τῆς ἐλληνικῆς βιογραφίας. Ἡ λέξις αὕτη φανερώνει ὅτι τὸ ἐλληνικὸν ἔργον θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι σύνοψις μιᾶς ἐκτε-

ἐπιτομὴν τῆς ἱστορίας τοῦ ἡμετέρου ἥρωος, 112 σελίδων εἰς 12ον, ἐπιγραφομένην *Le Grand Castriotto d'Albanie - Histoire*, Paris 1779. Ὁ συγγραφεὺς τὴν ἀφιέρωσεν εἰς τὸν Αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Ἰωσήφ τὸν Β', ἀποσιωπῶν τὸ ὄνομά του) (*Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου*, ἐνθ' ἄν., σ. λε'. Τὰ αὐτὰ καὶ εἰς *Compendio*, τ. 1, σ. XXII, *Correzioni*, σ. 27, ἐπανεκδ. εἰς Παλέρμον, σ. XV).

50. *Compendio*, τ. 1, Napoli 1820, σ. XXIII, σημ. (q): «Nella sequela della presente istoria, le note tratte da tal ristretto, saranno segnate con motto di Anonimo». (βλ. καὶ *Correzioni*, σ. 28, ἐπανεκδόσεις εἰς Παλέρμον, σ. XV, σημ. 1. Εἰς τὴν ἐλληνικὴν ἐκδοσιν τῆς Ἱστορίας Γεωργίου Καστριώτου ὁ Βρετὸς παραλείπει τὴν σημείωσιν ταύτην.

51. S. Islami-K. Frashëri, *Historia e Shqipërisë*, τ. 1, Tiranë 1959, σ. 416.

52. G. Pétrovitch, *Scanderbeg, essai de bibliographie raisonnée*, Paris 1881 (München 1967), σ. 152.

53. V. Malaj, «Stefano Zanolich, un sedicente erede di Scanderbeg», *Shëjzat* 1968, τεύχ. 4-6, σ. 191, 194. Τοῦ αὐτοῦ, «Necessità d'un coordinamento bibliografico Castriotiano», VCISA, σ. 35. Φαίνεται ὅτι ὁ Malaj δὲν ἤλεγξε τὸ *Compendio* τοῦ Βρετοῦ οὔτε τὰς ἀνατυπώσεις του εἰς τὸ Παλέρμον, οὔτε τὸ ἔργον τοῦ Duponcet, ἄλλως δὲν θὰ ὑπεστήριζεν ὅτι τὸ ἔργον *Storia di Giorgio Castriotto* τὸ τυπωθὲν ἐν Παλέρμῳ εἶναι ἔργον τοῦ N. Spata καὶ μάλιστα ἀπ' εὐθείας μετάφρασις τοῦ ἔργου τοῦ Duponcet! (βλ. V. Malaj, «Necessità d'un coordinamento . . .», ἐνθ' ἄν., σ. 35). Ὡς κατὰ λέξιν μετάφρασιν τῆς ἱστορίας τοῦ Duponcet θεωρεῖ τὴν Ἐπιτομὴν καὶ ὁ Dh. Shuteriqi, *Nëpër shekujt letrarë-Studime*, Tiranë 1973, σ. 60.

νεστέρας γαλλικῆς βιογραφίας. Ἐκ τοῦ ἡμετέρου ἐλέγχου διεπιστώσαμεν ὅτι ὄντως τὸ γαλλικὸν πρωτότυπον εἶναι τὸ ἔργον τοῦ P. Duponcet, *Histoire de Scanderbeg Roy d'Albanie*, τυπωθὲν ἐν Παρισίοις τὸ ἔτος 1709⁵⁴. Τοῦτο ὅμως ὁ μεταφραστὴς δὲν μεταφράζει κατὰ λέξιν ἀλλὰ συνηθέστατα ἀποδίδει περιληπτικῶς.

Ἡ σύμπτυξις αὕτη εἶναι ἐμφανῆς εἰς γεγονότα, τὰ ὅποια δὲν θὰ ἐνδιέφερον ἢ δὲν θὰ ἦσαν ἐνδεχομένως ἴσως ἀρεστὰ εἰς τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστην, ὡς π.χ. ἡ σύσκεψις τῶν διαφόρων μικροηγεμόνων εἰς Alessio ἢ τὸ ταξίδιον τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς τὴν «καθολικὴν» Ρώμην. Ὁ μεταφραστὴς ἀκολουθεῖ γενικῶς τὸ γαλλικὸν πρωτότυπὸν του, ὅσον ἀφορᾷ κυρίως εἰς τὴν ἀπαράμιλλον ἀνδρείαν τοῦ ἥρωος καὶ εἰς τοὺς ἀποδιδόμενους εἰς αὐτὸν ἄθλους. Τὸ ὅλον βάρος τῆς Ἐπιτομῆς πίπτει βεβαίως ἐπὶ τοῦ ἀκαταπαύστου καὶ νικηφόρου ἀγῶνος τοῦ Σκεντέρμπεη ἐναντίον τῶν σουλτάνων Μουράτ Β' καὶ Μεχμέτ Β', ὡς ἐπίσης καὶ τῶν διαφόρων στρατηγῶν ἀμφοτέρων. Τοῦτο ἴσως ἀνταπεκρίνετο περισσότερον καὶ εἰς τὰς προθέσεις τοῦ μεταφραστοῦ, ἐπιδιδόντος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα νὰ παρουσιάσῃ εἰς τοὺς ὑποδούλους ἀκόμη Ἕλληνας κυρίως ἐν πρότυπον ἀνδρείας ἐπιδειχθείσης κατὰ τῶν Τούρκων.

Παρὰ ταῦτα παρατηροῦμεν ὅτι πολλακίς ὁ μεταφραστὴς προσθέτει ὁ ἴδιος λεπτομερείας ἄνευ μεγάλης σημασίας ἢ ἐπισυνάπτει φανταστικὰς δημηγορίας τοῦ Σκεντέρμπεη πρὸς τοὺς στρατιώτας του, τὰς ὁποίας δὲν εὐρίσκομεν πάνποτε εἰς τὸ γαλλικὸν πρωτότυπον.

Παραθέτομεν ὠρισμένα ἀποσπάσματα ἐξ ἀμφοτέρων τῶν βιογραφιῶν, τὰ ὅποια θὰ καταδείξουν τὴν ἄμεσον ἐξάρτησιν τῆς Ἐπιτομῆς ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Duponcet:

Histoire de Scanderbeg, σ. 7

«La coutume étant parmi les Turcs, comme parmi les Juifs de donner un nom a celuy qui est circoncis, Georges fut nommé Scanderbeg, ce qui veut dire Alexandre-Seigneur. Jamais nom ne convint mieux à celuy qui le portoit, ni ne fut soutenu par de plus grandes actions. A mesure qu'il

Ἐπιτομή, σ. 6-7

«Καὶ ἐπειδὴ συνηθίζουν οἱ Ὀθωμανοὶ νὰ ἐναλλάζουν τὰ ὀνόματα τῶν περιτεμνομένων, τὸν μὲν Γεώργιον μετωνόμασαν Σκεντέρμπεην, (τούτέστιν αὐθέντην Ἀλέξανδρον, ὅτι τό, Σκεντέρ, τουρκιστὶ σημαίνει Ἀλέξανδρος, καὶ τὸ μπέης, αὐθέντης, πρίγκιψ) πῶς δὲ μετωνόμασαν τοὺς λοιποὺς ἀδελφοὺς του διέμεινεν ἄ-

54. Σελίδες 591 + 14 (εἰσαγωγή, ἄνευ σελιδαριθμῆσεως), (εἰς 16ον).

avançoit en âge, il faisoit de nouveaux progrès dans l'estime et dans l'amitié du Sultan, et il est vray que rien ne luy manquoit pour se concilier ces sentiments. Il avoit le teint fort délicat et rehaussé d'un beau coloris, les yeux aussi doux que brillants et pleins de feu, la taille belle, l'air noble, l'humeur enjouée, le naturel complaisant et flateur; avec cela une conception vive et légère, une mémoire heureuse, une facilité rare pour apprendre tout ce-qu'on luy enseignoit; et sans parler du Grec qu'il sçut bientôt en perfection, il luy couta si peu d'entendre et de parler parfaitement la langue Turque, l'Arabe, l'italienne, et la Slavone, qu'on eût dit que des études si épineuses ne luy tenoient lieu que de jeux d'enfant.

Histoire de Scanderbeg σ. 10-11

«... Un Scythe qui étoit depuis quelque temps à Andrinople, homme d'une taille de geant, & qui ne cessoit de vanter les beaux faits d'armes,

γνωστον. Ἄδηλον πρὸς τούτοις διὰ ποίαν αἰτίαν ὁ Ἀμουράτης ἐπρόσταξε νὰ δοθῇ ἡ τοιαύτη μετωνυμία εἰς ἓνα πρίγκιπα, τοῦ ὁποίου ἡ τρυφερωτάτη ἡλικία δὲν ἐσυγχώρει ἀκόμη νὰ φανῇ ἄξιος τῆς ὀνομασίας ἐκείνου τοῦ ἀρχαίου ἥρωος τῶν Μακεδόνων ἠμποροῦμεν ὁμῶς νὰ συμπεράνωμεν μὲ κάποιαν πιθανότητα, ὅτι ἡ ὠραιότης τῶν χαρακτήρων του, ἡ θαυμαστὴ συμμετρία τοῦ ἀναστήματός του, καὶ ἡ τοῦ νοός του ὀξύτης, ὡς προμηνύοντα τὰ μέλλοντα κατορθώματά του, ἐστάθησαν τὰ αἷτια τῆς ἐπισήμου ταύτης ἐπωνυμίας του. Ὁ Ἀμουράτης συνέλαβε τοσαύτην κλίσιν καὶ ἀγάπην πρὸς τὸν Σκεντέρμπεη, ὥστε, ὡς ἄλλος πατήρ, ἐφρόντιζε διὰ τὴν μάθησιν καὶ προκοπὴν του. Ὁ νέος πρίγκιψ ἀνταπεκρίνετο εἰς τὴν ἐφεσιν καὶ σκοποὺς τοῦ Σουλτάνου μὲ τὴν ἄκραν του ἐπιμέλειαν εἰς τὴν σπουδὴν, δι' ἧς ὑπερτεροῦσε τὴν προθυμίαν τῶν διδασκάλων του· εἰς τρόπον ὅτι ἐπέδωσεν εἰς διαφόρους μαθήσεις, καὶ πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐξέμαθεν τὴν Τουρκικὴν, Ἀραβικὴν, Ἰταλικὴν καὶ Σλαβωνικὴν διάλεκτον».

Ἐπιτομή, σ. 9

«... Ἐνας Τάρταρος ἀπελθὼν ἐξεπίτηδες εἰς Ἀδριανούπολιν, καθέδραν τότε τῆς Ὀθωμανικῆς μοναρχίας, ἐπρόβαλε νὰ μονομαχήσῃ μὲ ὅποιον ἀπὸ

[σ. 11] prit | occasion d'une assemblée publique pour défier à un combat singulier, en présence d'Amurat, tout ce qu'il y avoit de noblesse autour de luy. L'espece de combat qu'il proposa, fut que les deux combattans entreroient tout nuds en lice, sans autres armes qu'un poignard, & dans un espace si étroit qu'il n'y eut pas moyen d'échaper que par sa valeur nulle esperance de salut que dans la victoire. Il ne se trouva point de Turc qui osât accepter le défi . . . ».

Histoire de Scanderbeg, σ. 12

« . . . & en même temps luy planter luy-même son poignard dans la gorge, & le jeter mort à ses pieds ».

Histoire de Scanderbeg, σ. 12-13

« . . . Amurat étoit alors en Bithinie où Scanderbeg l'avoit suivi, & ce fut-là que deux Cavaliers Persans, dont le premier se nommoit Jaïa, & l'autre Zampsä, montez l'un & l'autre sur des chevaux de prix, & vêtus tres-superbement vinrent luy offrir leur service; & afin Seigneur, luy dirent-ils, que vous ne déliberiez pas d'accepter nos offres, nous ne

τούς Τούρκους ὅστις θελήσῃ νὰ παρρήσιασθῆ ἔμπροσθέν του. Τὸ φοβερὸν καὶ ἀπειλητικὸν ἦθος αὐτοῦ τοῦ ξένου, τὸ γιγαντιαῖον του ἀνάστημα, τὸ ὁποῖον ἐφαίνετο νὰ προμηνύῃ μίαν σπάνιον δύναμιν, ἔμπνευσαν τὴν δειλίαν εἰς ὅλους τοὺς Τούρκους, καὶ δὲν ἐτόλμα κανεὶς νὰ δεχθῆ τὸν ἀγῶνα, μ' ὅλας τὰς μεγάλας ἀμοιβάς, τὰς ὁποίας ὑπόσχετο ὁ Σουλτάνος εἰς ἐκεῖνον, ὅστις ἤθελε ταπεινώσῃ τὴν ἀλαζονικὴν αὐθάδειαν αὐτοῦ τοῦ βαρβάρου ».

Ἐπιτομή, σ. 11

« Ἀλλ' ὁ προσεκτικώτατος ἀντίπαλός του ἀπαντᾷ τὸν κτύπον μὲ ἐπιδειξιότητα, καὶ μὲ ἄκραν ἐτοιμότητα τοῦ ἀντεπιφέρει εὐστόχως ἓνα τόσον βίαιον εἰς τὸν λάρυγγα, ὥστε διὰ μιᾶς τὸν ἐξήπλωσεν νεκρὸν πρὸ τῶν ποδῶν του ».

Ἐπιτομή, σ. 12-13

« Ὁ Ἀμουράτης ἠθέλησε νὰ μεταβῆ εἰς Βιθυνίαν, συντροφευμένος ἀπὸ ὅλους τοὺς αὐλικούς του· καὶ ἐν ᾧ διέτριβεν εἰς Προῦσαν, δύο νεανίαι Πέρσαι, ἐνὸς ἀξιοπρεποῦς ἀναστήματος, προσελθόντες εἰς αὐτόν, ἐζήτησαν νὰ τοὺς κατατάξῃ εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν δορυφόρων του, προσθέτοντες ὅτι ἡ ἐπιτηδειότης αὐτῶν καὶ ἀνδρεία τοὺς κατείσταινον ἀξίους τῆς τοιαύτης τιμῆς, καὶ ὅτι

vous demandrons cet honneur qu'après que vous nous aurez mis à l'épreuve, en nous faisant combattre avec la lance ou avec l'épée, contre les deux plus braves & les deux [σ. 13] plus | adroits de vos guerriers. Amurat jetta les yeux sur Scanderbeg, comme s'il eût été gagé pour soutenir la gloire des armes Ottomanes, & l'invita d'entrer en lice avec l'un des deux Persans. Scanderbeg ravi de cette distinction, demanda à les combattre tous deux».

ἦσαν ἐτοιμότατοι νὰ τὸ ἀποδείξουν ἐν ἔργῳ, μονομαχοῦντες ἔφιπποι καὶ μὲ τὸ κοντάρι ἐναντίον εἰς καθένα, ὅστις θελήσῃ νὰ δεχθῆ τὸν ἀγῶνα. Ὁ Ἀμουράτης θεωρεῖ τριγύρω του διὰ νὰ εἰδῆ ἂν τις ἐπροθυμεῖτο νὰ δεχθῆ τὴν πρόσκλησιν τῆς μονομαχίας, ἀλλὰ δὲν ἐφάνη κανεὶς νὰ προέλθῃ τῶν τάξεων. Τότε περιάγει ἀνυπομόνως τὰ βλέματά του εἰς ὅλα τὰ μέρη, ἐξανοίγει τὸν Σκεντέρμπεην, τὸν κράζει ὀνομαστί, καὶ λέγει πρὸς αὐτόν. «Διὰ τί βραδύνεις, τέκνον μου, νὰ κατορθώσῃς μίαν νίκην σχεδὸν ἀναμφίβολον, καὶ δὲν ἀποφασίζεις ἐκ δευτέρου νὰ δεῖξῃς τὴν γενναϊότητά σου καὶ ἐμπειρίαν εἰς τὸ πλῆθος αὐτὸ τῶν περὶ ἐμὲ ἀγενῶν καὶ ἀναξίων;». Ὁ Σκεντέρμπεης ἐτοιμότατος νὰ εὐχαριστήσῃ τὴν ἔφεσιν τοῦ Σουλτάνου, ἀναπηδᾷ μετὰ προθυμίας εἰς τὸ ἄλογόν του, ἀναλαμβάνει τὰ ἄρματα του, προχωρεῖ εἰς τὴν πεδιάδα, ὅπου ἐπρόσμενον οἱ Πέρσαι, καὶ τοὺς ἐρωτᾷ [σ. 13] ποῖος τῶν δύο θέλει πρῶτος νὰ πολεμήσῃ».

Histoire de Scanderbeg, σ. 13-14

«... Le Persan avoit enfoncé sa lance dans le bouclier de l'Albanois, & comme il s'efforçoit de le désarçonner & de le renverser de cheval, le bois de la lance rompit;

[σ. 14] Mais enfin Scanderbeg l'ayant atteint de revers à l'é-

Ἐπιτομή, σ. 13

«Τότε ὁ εἰς ἐξ αὐτῶν παρρησιάζεται, καὶ σηκώσας τὸ κοντάρι του, τὸ διευθύνει βιαίως κατὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ Σκεντέρμπεη· ἀλλὰ τὸ σιδηροῦν κάλυμμα τοῦ Πρίγκιπος τὸν ἐπροφύλαξεν ἀπὸ τὴν βίαιον ἐκείνην πληγὴν, καὶ ἐσυντρίφθη τὸ κον-

paule droite tout auprès du cou, le sabre entra si avant qu'il le fendit en deux, jusqu'aux hanches».

Histoire de Scanderbeg, σ. 413

«... et le Comte Picinin vit de près Scanderbeg tel qu'il étoit, d'une taille haute & robuste, l'air martial, le teint basanné, deux grosses moustaches retroussées, vêtu & armé à la Turquie, il parut un peu entrepris, & fut quelque temps sans luy rien dire, le considerant depuis la tête jusqu'aux pieds. Mais ce qui le surprit davantage, c'est que Scanderbeg s'étant approché de luy, qui étoit un fort petit homme, le prit par le milieu du corps, l'éleva en l'air, le baisa comme un enfant, puis le remit doucement à terre».

Histoire de Scanderbeg,
σ. 413-417

«Quoy qu'il en soit, Scanderbeg ayant envoyé quelques pelotons de cavalerie reconnoître les lieux, ils trouverent que tout se rapportoit à l'avis qu'on luy avoit donné, & vinrent luy en rendre compte. Il détesta la perfidie de Picinin, le fit sçavoir aux Officiers de ses troupes qui l'eurent en horreur comme luy, & d'un

τάρι τοῦ ἀνταγωνιστοῦ του... Ἄλλὰ ὁ Σκεντέρμπεης τέλος καταφέρει μιὰν τόσον τρομερὰν πληγὴν εἰς τὴν πλάτην τοῦ ἀνταγωνιστοῦ του, ὥστε τὸν ἐχώρισε σχεδὸν εἰς δύο...».

Ἐπιτομή, σ. 219-220

«... Ὁ Κόμης δι' ὅλου προσηλωμένος νὰ θεωρῇ μὲ θαυμασμόν τὸν Ἀλβανὸν βασιλέα, περὶ τοῦ ὁποῖου ἤκουσε νὰ διηγῶνται τοσαῦτα τεράστια, ἐλησμόνησε σχεδὸν καὶ τὴν ὑπόθεσιν τὴν ὁποῖαν ἤλθε νὰ τῷ προβάλλῃ. Καὶ ἐπειδὴ ἦτον μικρότατος κατὰ τὸ ἀνάστημα, ὁ Σκεντέρμπεης τὸν ἤρπασεν εἰς τὰς ἀγκάλας [σ. 220] τοῦ, τὸν ἐσήκωσεν ὑψηλὰ ὡς παιδάριον, καὶ τὸν ἐνηγκαλίσθη σφικτότατα».

Ἐπιτομή, σ. 223-224

«Ὁ Σκεντέρμπεης ἔπεμψεν εὐθὺς διαφόρους ἰππεῖς πρὸς ἐξακρίβωσιν αὐτῆς τῆς εἰδήσεως, οἱ ὁποῖοι ἐπανελθόντες ἀνήγγειλον αὐτῷ, ὅτι ὁ στρατιώτης ἔλεγε τὴν ἀλήθειαν. Ὅθεν ἐπιστρέψας ἀπρακτος εἰς τὴν πόλιν, ἔστειλεν ἐν τῷ ἅμα πρὸς τὸν ἐχθρὸν νὰ τὸν φανερώσῃ, ὅτι τὴν ἐρχομένην ἡμέραν ἐμελλεν ἀφεύκτως νὰ συγκροτήσῃ τὸν πόλεμον.

[σ.414] commun accord il fut arrêté que dès le lendemain on iroit chercher ce traître pour luy faire porter la peine de sa méchanceté. Ce n'eût pas été une petite affaire pour Picinin que d'avoir à soutenir le choc d'une armée dont le Chef étoit plein de ressentiment contre luy, les soldats aussi indignez & plus animez encore que le Chef. Il fit prudemment de se retirer, & de le faire dès l'entrée de la nuit, de peur que l'impatience ne prit à Scanderbeg, & qu'il n'attendit pas le jour pour se venger. Il se tint néanmoins en repos durant la nuit. Le lendemain matin ayant tout disposé pour le combat, & étant prêt à marcher, il apprit que les ennemis avoient décampé, & qu'ils tiroient droit à Nocere. Ils avoient trop d'avance sur luy pour les atteindre & il jugea qu'il valoit mieux remener son armée à Ursare, où Ferdinand l'attendoit toujours avec toutes les forces Italiennes.

Ursare n'étant éloigné de Nocere que de trois lieuës, les deux armées se trouverent fort proches l'une de l'autre, quoy que la ville de Troïe & le Mont Ségian fussent entre deux. Picinin qui comprit d'abord combien il étoit important de s'emparer de cette mon-

'Αλλ' ὁ Πικηνῖνος αἰσθανόμενος τὴν ὑπεροχὴν τῆς πολεμικῆς τέχνης τοῦ Πρίγκιπος, καὶ τὴν ἀνδρείαν τῶν στρατιωτῶν τοῦ, ἀπεφάσισε νὰ ἀναχωρήσῃ. Ὁθεν εὐθὺς μετὰ τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου, σηκώσας τὸ στρατόπεδόν του, μετέβη εἰς τὴν πόλιν Νοκέραν, ἀπέχουσαν ἐκεῖθεν ἀρκετὰ μίλλια. Ὁ δὲ Σκεντέρμπεης μαθὼν τὴν ἀποχώρησίν του, ἀφ' οὗ ἐπρομήθευσε τὴν πόλιν τῆς Βάρης μὲ ὄλα τὰ ἀναγκαῖα, ὑπῆγε νὰ ἐνταμώσῃ τὸν Φερδινάνδον, διατρίβοντα τότε εἰς τὴν Οὐρσάραν, μικρὰν πόλιν τῆς Ἀπουλίας, καὶ ἀπέχουσαν τῆς Νοκέρας περὶ τὰ ὀκτώ μίλλια. Ὁ δὲ Πικηνῖνος, ἀφ' οὗ ἴσχυσε μὲ διαγορευτικούς λόγους νὰ ἐμπνεύσῃ τὸ θάρρος καὶ τὴν [σ. 224] εὐτολμίαν εἰς τὰ τάγματά του, βλέπων τὸν ἐχθρὸν πλησιάζοντα, ἀπεφάσισε νὰ δεχθῆ καὶ νὰ συγκροτήσῃ τὴν μάχην. Οἱ δύο ἀρχηγοὶ παρατάξαντες ἑκατέρωθεν τὰ στρατεύματά των εἰς πόλεμον, παρώρμουν ἐκ συμφώνου τοὺς στρατιώτας νὰ διαυθεντεύσουν γενναίως τὴν τιμὴν των καὶ τὴν ζωὴν των. Οἱ Ἀλβανοὶ ἐμψυχωμένοι ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ βασιλέως των, ἐφόρμησαν μὲ ἄκραν θερμότητα κατὰ τῶν Ἰταλῶν καὶ τῶν Γάλλων, καὶ ἀνατρέψαντες τὰς πρώτας τάξεις, τὰς ἠνάγκασαν νὰ ἐπιπέσουν εἰς τὰς τελευταίας, καὶ ἐκ τούτου ὄλον τὸ στράτευμα ἐβάλλθη εἰς ἀταξίαν· τότε ἐπιστάς

tagne, & l'avantage qu'il en pour roittirer pour le succès du combat, se hâta d'y conduire ses troupes; mais en arrivant [σ. 415] il trou- | va qu'elle étoit déjà occupée par Scanderbeg. Il eut du chagrin & parut fort déconcerté de se voir ainsi prévenu par l'ennemi & on dit que dès-lors il perdit toute esperance de remporter la victoire. Il ne laissa pas de ranger son armée avec autant d'intelligence qu'on en devoit attendre d'un homme qui joi- gnoit au genie qu'il avoit pour la guerre une longue expérience. Il mit toute son artillerie à la tête du corps de bataille qui étoit sur trois lignes. Les arquebusiers & les arbalestries formoient la premiere, entre- mêlez d'un grand nombre de piquiers; la seconde étoit composée de toute l'infanterie Ne- apolitaine & Apulienne, & la derniere des Génois & des Calabrois qui faisoient comme l'arriere garde; sur les ailes étoit toute la cavalerie, les François à la droite, & les Italiens à la gauche. Du côté de Ferdinand & de Scanderbeg il n'y avoit que deux lignes au corps de bataille, & toutes d'infanterie tant Italiens que d'Albanois. La cavalerie Italienne où étoit Ferdinand formoit l'aile gauche, l'Alba- noise composée de Dibriens &

έν καιρῷ καὶ ὁ Φερδινάνδος με- τὸ ὑπὸ τὴν διοίκησίν του σῶμα, κατέστρεψαν ἕξ ὀλοκλήρου τὴν στρατειὰν τῶν συμμάχων.

Εἰς ταύτην τὴν συμπλοκὴν ἔπεσον εἰς τὸ πεδίου τῆς μάχης ἀπὸ τὸ μέρος τῶν ἐχθρῶν περὶ τὰς τέσσερας χιλιάδας, καὶ ἔμει- νον αἰχμάλωτοι περὶ τοὺς χιλί- ους μὲ εἴκοσι πέντε σημαίας».

de Macedoniens étoit à la droite, Moyse commandoit les premiers, Givrise les autres. On ne fut pas long-temps à s'observer. L'armée de Ferdinand [σ. 416] & de Scanderbeg at-|taqua d'abord celle des ennemis, poussant à eux brusquement, & avec un bruit effroyable tant de voix humaines que d'instrumens de guerre & d'armes à feu. L'impetuosité du choc ne laissa pas à leur canon le temps de tirer, & le grand bruit ayant effarouché les chevaux de l'artillerie, ils se renverserent sur leur gauche, emportez par la peur, & la mirent fort en désordre. Bien-tost après elle fut rompuë entièrement par Moyse & Givrise qui la chargerent vivement & la contraignirent de lâcher le pied. Ferdinand de son côté donnant sur la droite, n'y trouva gueres plus de résistance qu'à la gauche, & la fit plier en fort peu de temps. Le fort du combat fut aux deux corps de bataille, l'un desquels avoit Scanderbeg à la tête, l'autre le Prince d'Anjou & le Comte Picinin, & la victoire y fut long-temps disputée. Mais enfin deux choses firent perdre aux ennemis, l'une que leurs flancs étant découverts par la suite de leur cavalerie, ils se trouverent enveloppez de tous côtez; l'autre que Ferdinand & Moyse, après

avoir poursuivi quelque temps les fuyards, vinrent retomber sur les Genoïs & les Calàbrois qui faisoient l'arriere garde, & ceux-cy voulant s'appuyer du corps de bataille, s'y jet-
[σ. 417] terent avec tant de précipitation & de frayeur, qu'ils troublèrent les rangs, & nuisirent bien plus à leurs gens qu'ils ne leur servirent; jusques-là même qu'il fallut tourner les armes contr'eux & les repousser comme des ennemis. La perte que firent les vaincus sur de quatre mille hommes qui demeurèrent sur la place, de mille autres qui furent faits prisonniers, & de vingt-cinq drapeaux qu'on leur prit; . . .».

Τὰ παραδείγματα θὰ ἠδύναντο νὰ πολλαπλασιασθοῦν. Ὁ Duponcet ὁμως, ὡς ὁ ἴδιος λέγει⁵⁵, ἐχρησιμοποίησεν ὡς κυρίαν πηγὴν τῆς βιογραφίας του τὸ ἔργον τοῦ Barletius. Ἴδου πλέον, πῶς, διὰ τοῦ Duponcet, ἐρμηνεύεται καὶ ἡ συγγένεια τῆς ἐλληνικῆς Ἐπιτομῆς πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Barletius καὶ αἱ διαφοραὶ τῆς πρὸς ἐκεῖνο, ὀφειλόμεναι εἰς τὰς παρεμβάσεις τοῦ Γάλλου συγγραφέως. Τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὸ ἔργον τοῦ Duponcet εὐρίσκομεν πολλάκις λεπτομερείας μὴ ἀπαντώσας εἰς τὴν ἐλληνικὴν μετάφρασιν, ἐρμηνεύεται ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἐλληνικὴ μετάφρασις εἶναι ἐπιτομὴ τοῦ γαλλικοῦ κειμένου.

Ὁ μεταφραστὴς τῆς Ἐπιτομῆς παραμένει ἄγνωστος, αἱ γνώμαι δὲ ὅτι οὗτος εἶναι ὁ ἐκ Μοσχοπόλεως Κ. Xhehani⁵⁶ ἢ ὁ ἐξ Ἡπείρου

55. P. Duponcet, *Histoire de Scanderbeg Roy d'Albanie*, à Paris 1709, σ. 7 τῆς ἄνευ σελιδαριθμῆσεως εἰσαγωγῆς· πρβλ. καὶ G. Biemmi, *Istoria di Giorgio Castriotto detto Scanderbegh*, in Brescia ²1756, σ. 2 (τῆς εἰσαγωγῆς).

56. «Ai redaktoi dhe plotësoi veprën e nxënësit të tij nga Voskopoja, Kostë Xhehanit, mbi Skënderbeun, të shkruar greqisht . . . dhe të botuar në Moskë në 1812» (Οὗτος [δηλ. ὁ Εὐγ. Βούλγαρις] ἔδωσε τὴν τελικὴν μορφήν καὶ συνεπλήρωσε τὸ ἔργον τοῦ ἐκ Μοσχοπόλεως μαθητοῦ του, Κωνσταντίνου Τζε-

Ι. Μπαίλας, ὡς ὑπεστήριζεν ὁ Βρετός⁵⁷, παραμένουν εἰσέτι ἀτεκμηρίωτοι.

2. Ἡ δευτέρα ἐλληνικὴ βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη

Ἡ δευτέρα ἐλληνικὴ βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Ν. Δραγούμη, ἐτυπώθη δὲ ἐν Ἀθήναις τὸ 1861 ὑπὸ τὸν τίτλον: *Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου τοῦ ἐπιλεγομένου Σκεντέρμπεη, ἐπεξεργασθεῖσα κατὰ Παγανέλ*^{57α}.

Ἄλλ', ὡς ὁ ἴδιος σημειώνει εἰς τὴν εἰσαγωγὴν του⁵⁸, τὸ ἔργον τοῦτο ἀποτελεῖ κατὰ βάσιν μετάφρασιν τῆς βιογραφίας τοῦ Γάλλου Paganel⁵⁹, ὅστις μὲ τὴν σειρὰν του ἐστηρίχθη κυρίως ἐπὶ τῆς βιογραφίας τοῦ Barletius. Ἄλλ', ἐπειδὴ ὁ Δραγούμης δὲν ἱκανοποιεῖτο πλήρως ἀπὸ τὴν βιογραφίαν τοῦ Paganel, «ἠναγκάσθη», ὡς λέγει, «νὰ ἐπεξέλθω καὶ ἄλλας συγγραφάς, νὰ προσθέσω, νὰ ἀφαιρέσω, νὰ μεταβάλω καὶ νὰ μετασκευάσω οὕτως εἰπεῖν τὸ ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον, ὡς συνέβη ἐν τῷ βιβλίῳ Δ', τῷ διαλαμβάνοντι περὶ πολιορκίας καὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως»⁶⁰.

Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Δραγούμη ἐπηρέασε βαθύτατα τὸ ἐλληνικὸν ἀναγνωστικὸν κοινὸν τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἰδίᾳ δὲ τὸν κύκλον τῶν λογίων, καὶ ἔτυχεν ἀνατυπώσεως εἰς Σμύρνην τὸ ἔτος

χάνη, περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη, γραφὴν εἰς τὴν ἐλληνικὴν, τυπωθὲν δὲ εἰς Μόσχαν τὸ 1812) (S. Islami-K. Frashëri, *Historia e Shqipërisë*, τ. 1, Tiranë 1959, σ. 416).

57. Βλ. σημ. 38. Σημειοῦμεν ἐνταῦθα ὅτι ὁ Α. Kostallari, «La figure de Scanderbeg dans la litterature mondiale», SA 1968, τευχ. 1, σ. 210, σημ. 51, λέγει ὅτι μεταξὺ αὐτῶν, οἱ ὅποιοι ὑπεστήριζαν ἐσφαλμένως ὡς μεταφραστὴν τῆς Ἐπιτομῆς τὸν Εὐγ. Βούλγαριν, εἶναι καὶ ὁ Α. Π. Βρετός, καὶ ὅτι «la question de la traduction en grec de la part de J. Bailas est élucidée parfaitement dans la préface du livre, *Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου* . . ., Ἀθήναι 1848, σ. λγ'-λδ'». Παρατηροῦμεν πρῶτον ὅτι διέφυγεν ἴσως τῆς προσοχῆς τοῦ Kostallari ὅτι ἡ ἀνωγόμος αὕτη *Ἱστορία* εἶναι ἔργον τοῦ Α. Π. Βρετοῦ, καὶ συνεπῶς ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Βρετός διώρθωσε τὸν ἑαυτὸν του ἐνωρίτερον μάλιστα τῆς ἀνωτέρω *Ἱστορίας* διὰ τῶν ἰδικῶν του *Correzioni*, ὡς εἶπομεν ἤδη. Δεύτερον ὅτι δὲν λύει τὸ πρόβλημα «parfaitement» ὁ Βρετός εἰς τὴν ὡς ἄνω εἰσαγωγὴν του, διότι ἀπλῶς ἀναφέρει ὡς μεταφραστὴν τὸν Ι. Μπαίλαν, ἄνευ οὐδεμιᾶς τεκμηριώσεως.

57α. Σελίδες 104 + VI (εἰσαγωγὴ τοῦ Δραγούμη) + σελίδες β' (πρόλογος τοῦ Παγανέλ)(εἰς 4ον). Ἡ βιογραφία αὕτη ἐδημοσιεύθη ὡς παράρτημα τοῦ περιοδικοῦ *Πανδώρα*, τὸ ὁποῖον διηύθυνεν ὁ Δραγούμης μετὰ τοῦ Α. Ραγκαβῆ, τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου κ.ἄ.

58. Αὐτόθι, σ. V.

59. C. Paganel, *Histoire de Scanderbeg*, Paris 1855.

60. Ἐνθ' ἄν., σ. V.

1880⁶¹. Ἀπετέλεσεν εὐχάριστον ἐντρύφημα καὶ ἴσως πηγὴν δυνάμεως καὶ παραμυθίας εἰς δυσκόλους στιγμὰς τοῦ ἐθνικοῦ βίου. Διότι ὁ Paganel εἰς τὴν βιογραφίαν του ἐθεώρει τὸν Σκεντέρμπεη "Ἕλληνα"⁶², ὡς "Ἕλληνα δὲ ἐξέλαβε τοῦτον βεβαίως καὶ ὁ Δραγούμης"⁶³. Δι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ ἡ δευτέρα αὐτῆ ἑλληνικὴ βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη διεδόθη εὐρέως ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα, μολονότι οὐδὲν ἄλλο σημαντικὸν προσέθετε περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς ὅσα ἦσαν ἤδη γνωστὰ ἐκ τῆς βιογραφίας τοῦ Βρετοῦ. Διεμόρφωσε δὲ τόσον ἀκράδαντον τὴν πίστιν, ἰδίᾳ εἰς τὸν κύκλον τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅτι ὁ Γ. Καστριώτης ἦτο "Ἕλλην, ὥστε νὰ προκύψῃ φιλολογικὴ ἔρις εἰς Ἀθήνας (1876), ὅταν ὁ Παπαρρηγόπουλος ἐτόλμησε νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ὁ Σκεντέρμπεης ἦτο Σλάβος. Ἐκτὸς τούτων ἡ βιογραφία αὕτη τοῦ Δραγούμη ἐπηρέασε καὶ ὠρισμένους Ἑλληνας λογοτέχνας τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, εἰς ἔργα τῶν ὁποίων θὰ εὐρωμεν σαφεῖς ἐκ ταύτης εἰδήσεις.

3. Ἡ τρίτη ἑλληνικὴ βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη καὶ ἡ ἐν Ἀθήναις φιλολογικὴ ἔρις περὶ τῆς καταγωγῆς αὐτοῦ

Ἦτο ἤδη διαμορφωμένη ἡ γνώμη καὶ εἶχε γίνει συνείδησις εἰς τὸ εὐρὺ ἑλληνικὸν κοινὸν ὅτι ὁ Γ. Καστριώτης ἦτο "Ἕλλην - Ἡπειρώτης, ἀγωνισθεὶς διὰ τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἑλληνικῆς Ἡπείρου καὶ κατὰ τοῦ ἀσιατικοῦ βαρβαρισμοῦ, ὅταν ὁ Παπαρρηγόπουλος, παρὰ τὴν ἀρχικὴν του γνώμην περὶ ἑλληνικῆς καταγωγῆς τοῦ Σκεντέρμπεη⁶⁴, ἐδημοσί-

61. Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου τοῦ ἐπιλεγομένου Σκεντέρμπεη ἐπεξεργασθεῖσα κατὰ Παγανέλ ὑπὸ Ν. Δραγούμη, ἐκδίδεται ὑπὸ Ι. ΜΑΝΟΥ, τύποις Ι. ΜΑΝΟΥ, ἐν Σμύρνῃ 1880, σελίδες 304 + ς' (εἰσαγωγὴ Δραγούμη) + ι', ιβ' (πρόλογος Παγανέλ).

62. «... le dernier représentant des héros de la Grèce antique, c'est le plus éminent précurseur des héros de la Grèce moderne...» (C. Paganel, *Histoire...*, ἐνθ' ἀν., σ. d).

63. «Καὶ ὅμως, κατὰ τὰς ἐνεστῶσας μάλιστα περιστάσεις, οὐδεμίᾳ μελέτῃ διδακτικωτέρα πρὸς ἡμᾶς ὅσον ἡ τοῦ βίου καὶ τῶν πράξεων τῶν δύο ἐκείνων Ἑλλήνων» (ἐννοεῖ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον καὶ τὸν Γ. Καστριώτην), (Ν. Δραγούμη, *Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου*, ἐνθ' ἀν., σ. V. Πρβλ. καὶ ὅσα λέγει ὁ Paganel: «... ἐπιχειρῶ νὰ σχεδιογραφήσω τὴν ἀρρένωπὸν εἰκόνα τοῦ τελευταίου μὲν ἀντιπροσώπου τῶν ἡμιθέων τῆς ἀρχαίας, ἐξοχωτέρου δὲ προδρόμου τῶν ἡρώων τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος...», αὐτόθι, σ. β').

64. Κ. Παπαρρηγοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* (Ἀθήναι 1853), ἐπιμέλεια Κ. Δημαρᾶ, Ἀθήνα 1970, σ. 111: «Ὁ μόνος ἄνθρωπος ὅστις εἰμπόρεσε ν' ἀντισταθῇ εἰς τὴν ἀκατανίκητον δύναμιν τῶν Τούρκων, τοὺς ὁποίους τότε οὔτε

ευσεν εἰς τὸν Ε' τόμον τῆς Ἱστορίας του τὰ περὶ σλαβικῆς καταγωγῆς τοῦ ἥρωος⁶⁵, βασισθεὶς κυρίως εἰς τὸ χρονικὸν τοῦ Σπανδουγίνου, τὸ δημοσιευθὲν τὸ ἔτος 1873 ὑπὸ τοῦ Hopf⁶⁶ καθὼς καὶ εἰς προγενεστέρως ἱστορικὰς εἰδήσεις τοῦ αὐτοῦ ἱστορικοῦ⁶⁷. Τὴν νέαν του ταύτην ἀποψιν ἐπανάλαβεν ὁ Παπαρρηγόπουλος εἰς συντομωτάτην βιογραφίαν περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη, δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ τὸν τίτλον «Γεώργιος Καστριώτης ἢ Σκενδέρμπευς» εἰς τὴν ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν Ἑστία τῆς 4 Ἰανουαρίου 1876, σ. 5⁶⁸. Εἰς τὴν βιογραφίαν ταύτην ὁ Ἑλλην ἱστορικὸς ἐπικρίνει τὸν M. Barletius, πρῶτον βιογράφον τοῦ Γ. Καστριώτου, διὰ τὰς ὑπερβολὰς αὐτοῦ καὶ τὴν ἔλλειψιν ἀντικειμενικότητος εἰς τὰς κρίσεις του, παρατηρεῖ δὲ ὅτι ἦλθε τελευταίως ἡ ἀληθὴς ἱστορία

οἱ ἰσχυρότατοι τῶν ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης ἠδυνήθησαν νὰ νικήσωσιν, εἶναι ὁ Ἑλλην Γεώργιος Καστριώτης, ὁ ἐπονομαζόμενος Σκενδέρβευς».

65. «Λέγει δὲ (ἐνν. ὁ Hopf) πρὸ πάντων ὅτι ὁ Καστριώτης δὲν ἦτο Ἀλβανὸς τὴν καταγωγὴν ἀλλὰ Σλαῦος καθολικὸς τὸ δόγμα· καὶ τὸ καθ' ἡμᾶς δὲν θέλομεν, ἐκ κακῶς νενοημένου ἐθνικοῦ αἰσθήματος, ἀντιταχθῆ εἰς τὴν ἱστορικὴν ταύτην ἀνακάλυψιν... οὔτε ἐπιμένοντες εἰς τὸ νὰ μεταμορφῶμεν αὐτὸν αὐθαίρετως εἰς Ἀλβανὸν ἢ Ἑλληνα ἢ ὀρθόδοξον, οὔτε μειοῦντες τὰ κατορθώματα αὐτοῦ, διότι ἀπεδείχθη ὅτι εἶναι Σλαῦος ἢ καθολικὸς... Τὰ ὀνόματα τοῦ τε Ἀριανίτου Κομνηνοῦ καὶ τοῦ Γεωργίου Καστριώτου δὲν εἶναι βεβαίως οὔτε σλαυικὰ οὔτε ἀλβανικὰ. Ἐκ τούτου δὲν συνάγεται ὅτι ὁ μὲν Ἀριανίτης δὲν ἦτο Ἀλβανός, ὁ δὲ Καστριώτης δὲν ἦτο Σλαῦος...» (Κ. Παπαρρηγοπούλου, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. 5, ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 379).

66. Ὁ C. Hopf ἐδημοσίευσεν εἰς τὸ ἔργον του *Chroniques gréco-romanes, inédites ou peu connues publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin 1873, σ. 315-335 καὶ κείμενον τοῦ Spandugino ὑπὸ τὸν τίτλον: *Tratto della casa d'Ottomano e come passo in Europa, e della ruina dell'imperio de Constantinopoli, e d'alcuni Signori de quel paese, fatto per Theodoro Spandolitio gentilhuomo Greco, e la donò a me Don Costantino Mosachi nel tempo che la Maestà C. fu in Roma nel 1535, dico del Carlo Quinto*. Εἰς ἐν σημεῖον τοῦ χρονικοῦ τούτου (σ. 334) λέγεται περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη: «... in quella era entrato Scanderbeg huomo valente e per natura Serviano...». Πρβλ. καὶ C. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, τ. 9, Paris 1890, σ. 135-261: Theodoro Spandugino, Patritio constantinopolitano, *De la origine deli imperatori ottomani, ordini de la corte, forme del guerreggiare loro, religione, rito, et costumi de la natione*, σ. 164: «... in quella era intrato da alcuni anni Scandarbeg, huomo valentissimo e per origine Serviano...».

67. C. Hopf, «Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit (1821)», *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste von Ersch und Gruber*, τ. 7, Leipzig 1870, σ. 122-125 καὶ 133-136.

68. Ἡ βιογραφία αὕτη τοῦ Σκεντέρμπεη ἐπανεξεδόθη τὸ 1926 ἐν Ἀθήναις συμπεριληφθεῖσα εἰς τομίδιον ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ Ἀριστείδου Γαλανοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον Ἱστορικὰ Ἀνέκδοτα Κωνστ. Παπαρρηγοπούλου, *Βιογραφίαι 1400-1800*, σ. 73-81.

καὶ διέλυσε τὰ ποικίλα μυθεύματα τοῦ Barletius τὰ περιβαλόντα τὸν ἥρωα. Ἰδιαιτέρως τονίζει ὁ Παπαρρηγόπουλος ὅτι «πρῶτον ἐδιδάχθημεν ὅτι ὁ Σκεντέρμπεϋς οὔτε Ἕλληνας ἦτο, οὔτε καὶ Ἀλβανὸς ἀλλὰ Σλαῦος»⁶⁹. Κατέληγε δὲ διὰ τῶν ἐξῆς:

«Οἱ ἀγῶνες ὅμως τοῦ ἥρωος τῆς Κροΐας θέλουσιν εἶναι πάντοτε θαυμαστοί· ἀδιάφορον ἂν ἀπέτυχον, ὅτι ἦτο ἀπόγονος Σλαύων καὶ ὅτι ἐγένετο καθολικός. Ἀρκεῖ ὅτι ἦτο Χριστιανός· τοῦτο ἀρκεῖ τοῦλάχιστον εἰς τὴν ἱστορίαν, ἂν ὄχι πάντοτε εἰς τὴν πολιτικὴν»⁷⁰.

Ὁ Α. Πετρίδης ἀπέστειλε τότε ἐπιστολὴν εἰς τὸν διευθυντὴν τῆς ἐφημερίδος τῶν Ἀθηνῶν Ἑστία, ζητήσας ἀπὸ τὸν Παπαρρηγόπουλον νὰ ὑποδείξῃ τὰς πηγὰς, ἐπὶ τῶν ὁποίων βασισθεὶς ὁ Horfi ἐθεώρησε τὸν Σκεντέρμπεην Σλάβον⁷¹. Ἀπαντήσας ὁ Παπαρρηγόπουλος μετὰ δυσφορίας, διότι κατὰ τινὰ τρόπον προεκλήθη νὰ ἀπαντήσῃ, παρέπεμψεν εἰς τὸν Musachi καὶ Spandugino⁷². Ἐπενέβη τότε ὁ Δ. Κορομηλάς, ὁ ὁποῖος, δι' ἀνωνύμου τινὸς ἄρθρου τοῦ εἰς τὴν ἐφ. Ἑφημερίς⁷³, ὑπερησπίσθη τὸν Πετρίδην, προσθέσας μάλιστα, ὅτι ἦτο καὶ ἰδική του ἀπορία νὰ μάθῃ τὰς πηγὰς, ἐπὶ τῶν ὁποίων βασισθεὶς ὁ Horfi ὑπεστήριξεν ὅτι ὁ Σκεντέρμπεης ἦτο Σλάβος. Ὁ Παπαρρηγόπουλος ἀπήντησεν εἰς τὸν Κορομηλᾶν εἰπὼν ὅτι ὄχι μόνον ὁ Musachi, ἀλλὰ καὶ ὁ Χαλκοκονδύλης ἀναφέρουν τὸν πατέρα τοῦ Σκεντέρμπεη ὡς Ἰβαν (καὶ ὄχι Ἰωάννην), τὴν δὲ μητέρα του μὲ σλαβικὸν ὄνομα: Βοϊσάβαν. Ἐπιλέγει δέ: «Πιστεύσατε δέ, κ. συντάκτα, ὅτι, εἰς ἀνακαλυ-

69. Ἐφ. Ἑστία τῆς 4 Ἰανουαρίου 1876, σ. 5.

70. Ἀπόθι, σ. 6.

71. Τὴν ἐπιστολὴν τοῦ ὁ Α. Πετρίδης ἀπέστειλεν εἰς τὸν Διευθυντὴν τῆς ἐφημερίδος Ἑστία, ἀλλὰ τόσον αὕτη, ὅσον καὶ ἡ ἀπάντησις τοῦ Παπαρρηγοπούλου ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὴν ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν Ὁρα τῆς 9 Φεβρουαρίου 1876, σ. 3-4.

72. Ἐπιλέγει δὲ ὁ Παπαρρηγόπουλος: «Ἐν ὅσῳ δὲ ὁ κ. Πετρίδης δὲν εὕρσκει πηγὰς ἀντιθέτους, ἐχούσας τὴν αὐτὴν ἂν ὄχι κρείττονα ἀξίαν, ἠθέλομεν γίνεαι καταγέλαστοι οὐ μόνον ἐπιστημονικῶς ἀλλὰ καὶ ἐθνικῶς, ἐπιμένοντες εἰς τὸ νὰ λέγωμεν τὸν Σκενδ. Ἀλβανὸν ἢ Ἕλληνα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μυθῶν τοῦ Βαρλετίου καὶ ὄλων ὅσοι τὸν ἀντέγραψαν. Διότι ἐπὶ τέλους τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος τοσοῦτους καὶ τηλικούτους κέκτηται προμάχους τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος αὐτοῦ, ὥστε οὐδεμίαν ἔχει ἀνάγκην νὰ αὐξήσῃ τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν ἀξίαν αὐτῶν ἀγωνιζόμενον νὰ μεταμορφώσῃ εἰς Ἕλληνας, ἱστορικὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα συνέπραξαν μὲν περιφανῶς εἰς τὸν σκοπὸν ἐκεῖνον οὐχὶ ὅμως ὡς Ἕλληνες ἀλλ' ὡς χριστιανοί», (Ὁρα, τῆς 9 Φεβρουαρίου 1876, σ. 4).

73. Τὸ ἄρθρον, ἐπιγραφόμενον *Εἰδήσεις*, ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν Ἑφημερίς τῆς 10 Φεβρ. 1876. Εἶναι μὲν ἀνυπόγραφον, ἀλλ' ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Δ. Α. Κορομηλά, διευθυντοῦ τῆς Ἑφημερίδος.

φθῶσι μαρτυρίαι ἕτεραι ἀναιροῦσαι ἀποχρώντως τὰς προμνημονευθείσας, οὐδεὶς ἄλλος προθυμότερος ἐμοῦ θέλει τείνει τὴν χεῖρα του εἰς τὸν πρόμαχον ἐκεῖνον τῆς Χριστιανοσύνης, ἵνα καλέσῃ αὐτὸν νὰ καταλάβῃ τὴν προσήκουσαν θέσιν ἐν τῷ πολυωνύμῳ ἡρώῳ τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας»⁷⁴.

Ἄλλ' αἰφνης ἐνεφανίσθη εἰς τὴν συζήτησιν ὁ Κορυτσαῖος Μ. Δήμιτσας, ὁ ὁποῖος δι' ἄρθρου του, δημοσιευθέντος εἰς τὴν ἐφημερίδα *Νεολόγος τῶν Ἀθηνῶν* τῆς 15 Φεβρουαρίου (1876), κατέκρινε τὰ συμπεράσματα τοῦ Παπαρρηγοπούλου ὡς βεβιασμένα καὶ ἄκριτα⁷⁵. Ὁ Δήμιτσας, ἀντιθέτως καὶ πρὸς τὸν Πετρίδην καὶ πρὸς τὸν Παπαρρηγόπουλον, ὑπεστήριζεν ὅτι ὁ Σκεντέρμπεης ἦτο Ἀλβανὸς Ἡπειρώτης.

Μετ' ὀλίγον ἐπανῆλθεν ὁ Πετρίδης, ὁ ὁποῖος δι' ἑτέρου ἄρθρου του εἰς τὴν ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν *Λαὸς* ἐπέμεινε ἐπὶ τῆς ἐλληνικῆς καταγωγῆς τοῦ Καστριώτου, γράψας χαρακτηριστικῶς: «... οὐδὲ ἐπιθυμοῦσι (ἐνν. οἱ Ἡπειρῶται) παντάπασιν νὰ ἐξελληνίσωσι τὸν ἡρωα Σκεντέρμπεην, ἐὰν Ἕλληνας δὲν ἦτο τὴν καταγωγὴν... διότι πιθανὸν ὁ Σπανδουγῖνος, ἐφ' ᾧ στηρίζεται ὁ Horfi, νὰ παρεσύρῃ εἰς τὴν ἱστορικὴν αὐτὴν ἔκθεσιν διὰ τὴν μητέρα τοῦ Σκεντέρμπεη, ἥτις ἦν ἐκ Σλαύων, ὡς λέγει ὁ δὲ πατὴρ αὐτοῦ Ἰωάννης Καστριώτης ἐξ Ἑλλήνων, ὡς καὶ πᾶσα ἡ οἰκογένεια τῶν περιωνύμων Καστριωτῶν ἦν Ἑλληνική»⁷⁶.

Τὸ ὅλον θέμα ἔλαβε πλέον διάφορον τροπὴν μὲ τὴν παρέμβασιν τοῦ Α. Μηλιαράκη, ὁ ὁποῖος δημοσιεύσας τότε 15σέλιδον περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ Σκεντέρμπεη μελέτην⁷⁷, ὑπεστήριζεν ὅτι ὁ ἡρῶς δύναται νὰ θεωρηθῇ Ἕλληνας ἐξαλβανισθεὶς, γράψας χαρακτηριστικῶς: «Δὲν φθάνομεν μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἀποκαλέσωμεν τὸν Σκεντέρμπεην Ἕλληνα... ἀλλά μεθὰ ν' ἀποκαλέσωμεν αὐτὸν Ἀλβανὸν καταγόμενον ἐξ ἐλληνικοῦ γένους ἐξαλβανισθέντος...»⁷⁸. Ὁ Παπαρρηγόπουλος ὅμως δι' ἄρθρου του, ἐπιγραφομένου *Ἱστορικά*, δημοσιευθέντος δὲ εἰς τὴν ἐφ. *Ἐφημερίς* τῆς 11 Μαρτίου 1876, ἐπέκρινε τὰ συμπεράσματα τοῦ Μηλιαράκη⁷⁹.

Ἐπανῆλθε τότε εἰς τὴν συζήτησιν ὁ Πετρίδης, ὁ ὁποῖος, δι' ἄρ-

74. *Ἐφημερίς* τῆς 14 Φεβρ. 1876, σ. 3.

75. *Νεολόγος τῶν Ἀθηνῶν* τῆς 15 Φεβρ. 1876, σ. 2-3.

76. *Λαὸς* τῆς 28 Φεβρ. 1876, σ. 1-3.

77. Α. Μηλιαράκη, *Ὀλίγαι λέξεις περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ Σκεντέρμπεη*, ἐν Ἀθήναις 1876, τύποις «Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας».

78. Αὐτόθι, σ. 12.

79. *Ἐφημερίς* τῆς 11 Μαρτίου 1876, σ. 6-7.

θρου του εις την έφ. Λαός τής 29 Μαρτίου 1876, ύπεστήριζεν εκ νέου την γνωστήν θέσιν του, δηλ. την έλληνικήν καταγωγήν του Γ. Καστριώτου⁸⁰. Δι' έτέρου άρθρου του ο Πετρίδης, εις την αύτην έφημερίδα τής 23 'Απριλίου 1876, ύπεστήριζεν ότι ο Λ. Χαλκοκονδύλης ανέφερε τον πατέρα του Σκεντέρμπεη ως 'Ιβάν, διότι κατ' αύτον τον τρόπον ένδεχομένως θα τὸ εἶχεν ἀκούσει, περι δὲ τοῦ Σκεντέρμπεη εἶπεν ὅτι «αὐτὸς ὁ Σκεντέρμπεης γράφων πρὸς τὸν πρίγκιπα τοῦ Τάραντος ἀνομολογεῖ τοὺς προγόνους αὐτοῦ "Έλληνας»⁸¹.

Ἡ συζήτησις εἰσέφαινετο ἤδη ἐξαντληθεῖσα, ὅτε ὁ Δήμιτσας ἤρχισε δημοσιεύων εις την έφημερίδα *Παλιγγενεσία* τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ 30 Αὐγούστου 1876 σειρὰν άρθρων⁸², ὑποστηρίζων ἄλβανικήν καταγωγήν τοῦ Σκεντέρμπεη καὶ καταφερόμενος ἰδίᾳ κατὰ τοῦ Παπαρρηγοπούλου, ὁ ὁποῖος δι' ἐνὸς τελευταίου άρθρου του εις την έφ. *Παλιγγενεσία* τής 18 Σεπτεμβρίου 1876 διεπίστωνε μετὰ πικρίας ὅτι τὸ ἄλλο θέμα, παρὰ τὸν προκληθέντα θόρυβον, οὐδόλως προωθήθη διὰ τῆς συζητήσεως⁸³. Μόνος πλέον ὁ Δήμιτσας συνέχισεν εις την αύτην έφημερίδα τὰ ἄρθρα του⁸⁴ συνεχῶς ἐπαναλαμβανόμενος, μέχρις ὅτου διεπίστωσεν ὅτι εἶχε γράψει ἱκανὰ διὰ νὰ τυπωθοῦν καὶ εἰς ἰδιαίτερον βιβλίον, τὸ ὁποῖον καὶ ἐξέδωκε!⁸⁵

80. Τὸ ἄρθρον τοῦ Πετρίδη ἐπιγράφεται «Ὁ Σκεντέρμπεύς» (Λαός τής 29 Μαρτίου 1876).

81. Λαός τής 23 'Απριλίου 1876, σ. 1-3. Σημειοῦμεν ἐνταῦθα ὅτι ὁ Πετρίδης εις την ἀπάντησίν του ταύτην πρὸς τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλον ὑπεστήριζεν Ἠπειρωτικὴν τὴν καταγωγήν τοῦ Σκεντέρμπεη, βασισθεὶς κυρίως ἐπὶ τῆς φερομένης ὡς ἀπάντησεως πρὸς τὸν πρίγκιπα τοῦ Τάραντος Πικινῖνον ἐπιστολῆς τοῦ Γ. Καστριώτου, εις τὴν ὁποῖαν οὗτος, ὡς ἔχομεν ἤδη σημειώσει, ἐκαυχᾶτο διὰ τὴν Ἠπειρωτικὴν του καταγωγήν, θεωρῶν μάλιστα τὸν ἑαυτὸν του ὡς ἀπόγονον τοῦ βασιλέως τῆς Ἠπείρου Πύρρου. Πάντα ταῦτα ἐγνώριζεν ὁ Πετρίδης ἐκ τῆς *Ἱστορίας Γεωργίου Καστριώτου* τῆς τυπωθείσης ὑπὸ τοῦ Βρετοῦ ἐν Ἀθήναις τὸ 1848, ἐνθα ὁ Βρετὸς εἶχε δημοσιεύσει (τ. 1, σ. 152-155) ἀμφοτέρας τὰς ἐπιστολάς. Ταύτας ὁ Βρετὸς εἶχε δημοσιεύσει ἰταλιστὶ εις τὰς σημειώσεις τοῦ *Compendio* (τ. 2, σ. 199-205), ἐπίσης δὲ καὶ εις τὰς ἐπανεκδόσεις τοῦ ἔργου τούτου εις τὸ Παλέρμον (σ. 211-214).

82. Τὰ ἄρθρα ταῦτα ὁ Δήμιτσας ἐδημοσίευσεν εις την έφ. *Παλιγγενεσία*, κατὰ τὰς ἡμερομηνίας: 30 Αὐγούστου καὶ 8, 13 καὶ 17 Σεπτεμβρίου 1876.

83. Ὁ Παπαρρηγόπουλος εις τὸ ἐν λόγῳ ἄρθρον του ἐπικρίνει κυρίως τὸν Δήμιτσαν, διότι, παρὰ τὰς ὑποσχέσεις του, δὲν ἀνέφερε νέαν τινὰ πηγὴν σχετικὴν μετὸ θέμα τῆς καταγωγῆς τοῦ Σκεντέρμπεη, οὔτε ἠδυνήθη νὰ ἀνατρέψῃ τὰς πληροφορίες τοῦ Spandugino.

84. Ἡ συνέχεια τῶν άρθρων τοῦ Δήμιτσα ἐπραγματοποιήθη κατὰ τὰς ἐξῆς ἡμερομηνίας: 20, 21, 24, 25, 28, 30 Σεπτεμβρίου, 4, 9, 12, 18, 25, 28 Ὀκτωβρίου, 4, 10, 17, 24 Νοεμβρίου, 1, 8 Δεκεμβρίου 1876.

85. Μ. Δήμιτσα, *Κριτικαὶ ἔρευναι περὶ τῆς καταγωγῆς καὶ ἐθνικότητος Γεωρ-*

Τὰ ἐκ τῆς φιλολογικῆς διαμάχης ἀποτελέσματα

Εὐθὺς ἀμέσως παρατηροῦμεν, ὅτι τὴν φιλολογικὴν διαμάχην περὶ τὴν καταγωγὴν τοῦ Σκεντέρμπεη, τὴν διεξαχθεῖσαν εἰς τὰς ἐφημερίδας τῶν Ἀθηνῶν καὶ διαρκέσασαν ἐν περίπου ἔτος (ἀπὸ 4 Ἰανουαρίου ἕως 8 Δεκεμβρίου 1876), παρηκολούθησε, φαίνεται, καὶ πλῆθος Ἑλλήνων λογίων καὶ λογοτεχνῶν. Ἀναφέρομεν ἐνταῦθα τὸν ποιητὴν Α. Ἀντωνιάδην, ὁ ὁποῖος ἐπηρεάσθη ἀπὸ τὴν ὅλην φιλολογικὴν συζήτησιν, ἰδίᾳ δὲ ἀπὸ τὰς ἀπόψεις τοῦ Μηλιαράκη, ἀπηχῆσεις τῶν ὁποίων εὐρίσκομεν εἰς τὴν τραγωδίαν του τὴν ἐπιγραφομένην *Σκεντέρμπεης* καὶ τυπωθεῖσαν ἐν Ἀθήναις τῷ 1889.

Ἐξ ἄλλου ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς, εἰς ἄρθρον του ἐπιγραφόμενον «Ὁ Σκεντέρμπεης καὶ ὁ σωβινισμὸς» δημοσιευθὲν εἰς τὴν ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν *Ἀκρόπολις* τῆς 7 Ἰανουαρίου 1905, ὑπενθυμίζων τὴν ἀνωτέρω φιλολογικὴν συζήτησιν τοῦ Παπαρρηγοπούλου καὶ τῶν ἄλλων, μᾶς διέσωσεν ἀπόσπασμα στιχουργήματός τινος τῆς ἐποχῆς (πιθανῶς τοῦ ἔτους 1876), ἐνθα ὁ «ποιητῆς», τὸν ὁποῖον δὲν ἠδυνήθημεν νὰ προσδιορίσωμεν, θιγείς ὡς Ἑλλήν «πατριώτης» διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Παπαρρηγοπούλου ὑποστηριχθεῖσαν σλαβικὴν καταγωγὴν τοῦ Σκεντέρμπεη, ἐπέκρινε τὸν ἱστορικόν, φθάσας μέχρι σημείου νὰ τὸν ἀποκαλέσῃ «Θουκυδίδην ψεύτικον» καὶ Ἑλληνα «χωρὶς ἑλληνικὴν στὰ στήθη του καρδιά». Ἴδου τί γράφει ὁ Παλαμᾶς:

«Πρὸ εἰκοσιπέντε ἢ τριάντα χρόνων, δὲν ἐνθυμοῦμαι ἀκριβῶς, ὁ ἱστορικὸς Παπαρρηγόπουλος, στηριζόμενος εἰς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Χόπφ καὶ ἄλλων ἱστοριογράφων, ἐτόλμησε, γράφων περὶ Σκεντέρμπεη, νὰ σημειώσῃ ὅτι ὁ Ἀλβανὸς πολέμαρχος ἦτο Σλαυικῆς καταγωγῆς.

Ἄλλος τις ἐκ τῶν ἱστοριομαθῶν λογίων μας, δὲν ἐνθυμοῦμαι τώρα ποῖος, ἴσως ὁ Σάθας, ὁ Μηλιαράκης, διημφισβήτησε τὸ κῦρος τῆς γνώμης ταύτης καὶ συζήτησις οὕτω προεκλήθη καθαρᾶς ἱστορικῆς σημασίας, ἢ ὁποία, ὡς ἐκ τῆς φύσεώς της, ὀρθὸν ἦτο νὰ περιορισθῇ προφρόνως ἐντὸς τοῦ ἰδιάζοντος αὐτῇ ἐπιστημονικοῦ κύκλου.

Ὅτε ἐπιφαίνεται, ἀπέναντι τῶν συζητούντων, εἰς ἔθνικὸς ποιη-

γίου Καστριώτου τοῦ Σκεντέρμπεη, αἷς προσήρηται καὶ ἔλεγχος τοῦ ὑπὸ Κειπέρτου ἐκδοθέντος ἐθνογραφικοῦ πίνακος τῆς Τουρκίας, Ἀθήνησι 1877, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Βιλλαρά, σελίδες 256. (Περὶ Σκεντέρμπεη, σ. 1-180). Τὸ συμπέρασμα τοῦ Δήμιτσα εἶναι ὅτι ὁ Σκεντέρμπεης εἶναι Ἀλβανὸς Ἡπειρώτης: «Κατὰ ταῦτα τοίνυν ἐξάγεται ὅτι ὁ Γεώργιος Καστριώτης ὁ Σκεντέρμπεης, ὁ ἥρωας τῆς Ἀλβανίας, ἦν Ἀλβανὸς Ἡπειρώτης» (αὐτόθι, σ. 179).

τής, ώπλισμένος με τόξον και με βέλη φαρμακερώτατα. Τεντώνει φρενητιῶν τὸ τόξον του και σημαδεύει ἴσα εἰς τὴν καρδίαν τὸν δυστυχισμένον Παπαρρηγόπουλον, διότι ἀπετόλμησεν ὁ προδότης, ὑπακούων εἰς τὸ στοιχειῶδες χρέος τῆς ἱστορικῆς εὐσυνειδησίας, νὰ μὴ ὑποστηρίζη ὅτι ὁ υἱὸς τοῦ Καστριώτη κατήγετο κατ' εὐθεΐαν ἀπὸ τοὺς Μαραθωνομάχους. Ἴδου οἱ στίχοι του:

... Καὶ Θουκυδίδης ψεύτικος, ἀμαρτωλὴ σοφία,
Ἕλληνα, χωρὶς ἑλληνικὴν στήθη του καρδία,
Ν' ἀλλάξη τὴν καταγωγὴν ζητεῖ τοῦ Σκεντερμπέη
Καὶ Σλαῦο τὸν Ἀλέξανδρο τὸν βασιλιά μας λέει!

Δὲν ἀμφισβητῶ τὸν πατριωτισμὸν και τὸ σατυρικὸν μένος τοῦ ποιητοῦ, νομίζω μόνον ὅτι εἰς τοιαύτας περιστάσεις εἰς κόκκος λογικῆς βαρύνει περισσότερον ἀπὸ ὅλας τὰς ἐμπνεύσεις τῆς Μούσης.

Κοπιᾶστε ὕστερα και συζητήσετε, και τολμήσετε νὰ ὑποστηρίξετε, με τὰ φῶτα τῶν γνώσεών σας, ὅ,τι εἶναι ἢ ὅ,τι πιστεύεται ὅτι εἶναι ἡ ἀλήθεια, εἴτε εἴσθε ἰατρός, εἴτε φιλόλογος, εἴτε φυσιολόγος, εἴτε νομοδιδάσκαλος, εἴτε κ' ἐγὼ δὲν ἤξεύρω τί, ὅταν παντοῦ σᾶς ἀπειλῇ τὸ φάντασμα τῆς ἠθικῆς προδοσίας! . . .

Ἄλλ' αἱ ἐπιδράσεις ἐκ τῆς φιλολογικῆς συζητήσεως περὶ τὴν καταγωγὴν τοῦ Σκεντέρμπεη δὲν περιορίσθησαν μόνον ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ὑποστηρικθεῖσα ὑπὸ τοῦ Παπαρρηγοπούλου γνώμη περὶ σλαβικῆς καταγωγῆς τοῦ ἥρωος προεκάλεσεν ἀντίδρασιν και ἐκ μέρους τῶν Ἀλβανῶν, τῶν ὁποίων ἀκριβῶς τότε ἤρχιζε νὰ ἀφυπνίζεται ἡ ἐθνικὴ συνείδησις. Συγκεκριμένως ὁ ἐκ Κορυτσᾶς καταγόμενος Ἀλβανὸς Εὐθύμιος Πράντη, ἐγκατεστημένος μονίμως εἰς Αἴγυπτον, ἐδημοσίευσεν τὸ ἔτος 1880 ἐν περίεργον βιβλίον, φέρον τὸν τίτλον Ἀλβανικὰ παράπονα⁸⁶. Εἰς τὸ ἐν λόγω ἔργον του ὁ Πράντη εἰς πεζὸν ἀλλὰ και εἰς ἑρμेत्रον λόγον ὑπεραμύνεται τῶν Ἀλβανῶν, κατηγορῶν τοὺς Ἕλληνας, διότι δὲν ἐπέδειξαν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν καταπολέμησιν τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως παιδείας εἰς τὴν Ἀλβανίαν. Παρὰ ταῦτα ὑποστηρίζει τὴν ἔνωσιν Ἑλλάδος και Ἀλβανίας, ἔνωσιν τὴν ὁποίαν θεωρεῖ ἀπαραίτητον διὰ τὸ κοινὸν συμφέρον Ἑλλήνων και Ἀλβανῶν⁸⁷, πιστεύει

86. Ε. Πράντη, Ἀλβανικὰ παράπονα, (ἐν Μινίᾳ τῆς Ἄνω Αἰγύπτου), ἐν Ἀθήναις 1880, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τοῦ «Μέλλοντος».

87. Γράφει ὁ Πράντη σχετικῶς με τὴν ἔνωσιν Ἑλλάδος-Ἀλβανίας σ. ιε': «Μόνον ἡμεῖς οἱ Ἀλβανοὶ σκοποῦν ἔχομεν νὰ ζῶμεν χωριστὰ ἀπὸ τῶν ἀδελφῶν μας τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς; Ὅχι βεβαίως! και οὐδέποτε εἰς λογισμὸν ἔχομεν τοιαύτην ἰδέαν. Πάντοτε ὅμως μετ' ὀλίγον περιμένομεν τὴν μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἔνωσιν. Διότι τώρα ἐπῆλθεν ἡ ἀναγκαία περίστασις, καθ' ἣν οὐδ' ἡμεῖς οἱ Ἀλβανοὶ δὲν σημαίνομεν τί-

ὅμως ὅτι παραλλήλως πρὸς τὴν ἴδρυσιν ἑλληνικῶν σχολείων εἰς Ἄλβανίαν ἐπιβάλλεται καὶ ἡ ἴδρυσις ἄλβανικῶν, ὡς καὶ ἡ καθιέρωσις τῆς ἑλληνικῆς ἀλφαβήτου πρὸς γραφὴν τῆς ἄλβανικῆς γλώσσης.

Εἰς τὴν ὑπ' ἀριθμ. 15 σημείωσιν τοῦ ὡς ἄνω ἔργου του καταφέρεται κατὰ τοῦ Παπαρρηγοπούλου διὰ τὰ ὑπ' αὐτοῦ δημοσιευθέντα σχετικῶς μὲ τὴν καταγωγὴν τοῦ Καστριώτου. Συγκεκριμένως ὁ Πράντη γράφει:

«Κύριε Καθηγητά, ἀπορίας ἄξιον εἶναι πῶς ἀποφασίσατε νὰ ἀδικήσετε τὴν τιμὴν, τὴν φιλοτιμίαν, τὴν ἀξιοπρέπειαν καὶ τὴν δόξαν καὶ νὰ προσβάλητε αὐτὸ τὸ ἐθνικὸν κειμήλιον τῶν ἀδελφῶν σας Ἄλβανῶν, ἢ κάλλιον νὰ εἶπω, Ἑλληνικὸν κειμήλιον τῆς δόξης, ἐνῶ καὶ ἡ ἐπαρχία αὐτὴ τῆς καθόλου Ἄλβανίας εἶναι Ἑλληνική»⁸⁸. Καὶ συνεχίζει ὁ Πράντη λέγων: «Ἄλλ' ἀπορῶ, κύριε Καθηγητά, πῶς δὲν σᾶς πείθουν, δὲν σᾶς ἀρκοῦν, ἢ δὲν σᾶς εὐχαριστοῦν ὅλαι ἀνεξαιρέτως ὅλων τῶν ἐθνῶν τῆς Εὐρώπης καὶ Ἀσίας αἱ ἱστορίαι, αἱ ὁποῖαι τὸν μέγαν Γεώργιον Καστριώτην τὸν ἀνεγνώρισαν, ὠνόμασαν καὶ τὸν ἀναγνωρίζουν Ἄλβανόν»⁸⁹.

Ἄλλ' ὁ Πράντη πιστεύει ὅτι οἱ Ἄλβανοὶ εἶναι ἀδελφοὶ τῶν Ἑλλήνων, ἀμφοτέρωθεν δὲ λαοὶ τῆς αὐτῆς φυλῆς. Συνεπῶς καὶ ὁ Καστριώτης, θεωρούμενος ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς, εἶναι καὶ Ἕλληνας. Ὁ Πράντη ἐπανειλημμένως ἐτόνισεν εἰς τὸ ὡς ἄνω ἔργον του τὴν φυλετικὴν συγγένειαν Ἑλλήνων καὶ Ἄλβανῶν. Γράφει π.χ. εἰς ἓν σημεῖον: «... μόνοι ἡμεῖς οἱ Ἄλβανοὶ σκοπὸν ἔχομεν νὰ ζῶμεν χωριστὰ ἀπὸ τῶν ἀδελφῶν μας τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς;»⁹⁰. Ἄλλοῦ πάλιν: «Ἡμεῖς οἱ Ἄλβανοὶ, ἀδελφοὶ μας Ἕλληνας καὶ Γραικοί, εἴμεθα καρδιά καὶ ψυχῆ τέκνα τῆς αὐτῆς μητρὸς Ἑλλάδος...»⁹¹. Ἀλλὰ καὶ πλέον συγκεκριμένως περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη λέγει: «... οὐδὲ καὶ αὐτοὶ οἱ Ἄλβανοὶ οἱ ὁμαιμοὶ τοῦ ἥρωος δὲν τὸν μνημονεύουν μὲ μίαν θυσίαν χιλίων λιρῶν πρὸς κατασκευὴν καὶ ἀνέγερσιν τοῦ ἀνδριάντος του ἐν ταῖς Ἀθήναις τῇ πρωτεύουσῃ τῆς Ἑλλάδος, νὰ εἰσέλθῃ καὶ αὐτὸς ὁ μέγας ἥρωας Γεώργιος Καστριώτης εἰς τὴν ὁμήγουριν τῶν μεγάλων ἥρῶων καὶ μεγάλων

ποτε ἄνευ τῆς ἐνώσεως μετὰ τῆς Ἑλλάδος, ἀλλ' οὐδὲ καὶ ἡ Ἑλλάς δὲν σημαίνει τίποτε ἄνευ τῆς ἐνώσεως μετὰ τῆς δυνάμεως τῆς Ἄλβανίας». Ἐπίσης εἰς τὰς σ. 150-154 ὁ Πράντη δημοσιεύει ἓν ποίημα ὑπὸ τὸν τίτλον «Παραγγελίαι τοῦ Ἄλβανοῦ Δερβίση Βελῆ πρὸς τοὺς Ἄλβανίτας», εἰς τὸ ὁποῖον ὁ «Μπεκτάσης ὁ Βελῆς» παραγγέλλει εἰς ἅπαντας τοὺς Ἄλβανούς νὰ ἐνωθοῦν μετὰ τῶν Ἑλλήνων.

88. Ε. Πράντη, Ἄλβανικὰ παράπονα, ἐνθ' ἄν., σ. 96.

89. Αὐτόθι, σ. 97.

90. Αὐτόθι, σ. ιε'.

91. Αὐτόθι, σ. ιθ'.

σοφῶν ἀνδρῶν τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς καὶ αὐτὸς ὡς εἷς ἐξ αὐτῶν νὰ συγ-
καταταχθῆ . . .»⁹².

Ἐκ τούτων προκύπτει ὅτι ὁ Πράντη, δι' ὅσων ἔγραψεν, ἀντετάχθη μόνον εἰς τὴν γνώμην τοῦ Παπαρρηγοπούλου, ὑποστηρίζαντος σλαβικὴν τὴν καταγωγὴν τοῦ Σκεντέρμπεη, ἐθεώρησε δὲ τοῦτον Ἄλβανόν. Ἀλλὰ λόγῳ τῶν ἀπόψεών του περὶ καταγωγῆς τῶν Ἄλβανῶν ἐκ τῆς αὐτῆς μετὰ τῶν Ἑλλήνων φυλῆς, γνώμης ἐκπροσωπούμενης ὄχι μόνον ὑπὸ τοῦ Πράντη, ἀλλ' ἀντιθέτως κοινῆς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΘ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς, κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Σκεντέρμπεης κατήγετο ἐκ τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς. Παρατηροῦμεν ἐπίσης ὅτι ὁ Πράντη οὐδὲν ἔγραψεν ἐναντίον τοῦ Μηλιαράκη, ὑποστηρίζαντος ἐλληναλβανικὴν τὴν καταγωγὴν τοῦ Σκεντέρμπεη, ἢ κατὰ τοῦ Πετρίδου, ὑποστηρίζαντος καθαρῶς ἐλληνικὴν τὴν καταγωγὴν τοῦ ἥρωος. Οὔτε ἄλλως τε ὁ Δήμιτσας ἔγραψεν ἐναντίον τούτων, ἀντιθέτως μάλιστα εἰς τὰς πρώτας ἐπιστολάς του ὑπεστήριξε πολὺ τὸν Πετρίδην. Ἡ ἀντίδρασις δηλ., τόσον ἐκ τῆς Ἑλλάδος, ὅσον καὶ ἐκ τῶν ἐκτὸς αὐτῆς, συνοψίζεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι ὁ Σκεντέρμπεης δὲν εἶναι Σλάβος.

Ἐκ τῶν μετασχόντων εἰς τὴν συζήτησιν οὐδεὶς τελικῶς φαίνεται ὅτι ἤλλαξε γνώμην. Ὁ Πετρίδης, ὁ Κορομηλᾶς, ὁ Μηλιαράκης διὰ τῆς ὀξείας ἀντιδράσεως κατὰ τῆς γνώμης τοῦ Παπαρρηγοπούλου περὶ σλαβικῆς καταγωγῆς τοῦ Σκεντέρμπεη, ἀπέδειξαν πόσον ἐδραία ἦτο ἡ γνώμη εἰς τοὺς Ἕλληνας λογίους τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ὅτι ὁ Γ. Καστριώτης ἦτο Ἕλληνας-Ἡπειρώτης. Τοῦτο καταδεικνύει τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν ἐξήσκησαν ἐπὶ τοὺς Ἕλληνας τοῦ ΙΘ' αἰῶνος τόσον ἡ βιογραφία τοῦ ἥρωος, ἡ τυπωθεῖσα ὑπὸ τοῦ Δραγούμη, εἰς τὴν ὁποίαν ἐλέγετο σαφῶς ὅτι ὁ Σκεντέρμπεης ἦτο Ἕλληνας, ὅσον καὶ ἡ βιογραφία ἡ τυπωθεῖσα ὑπὸ τοῦ Βρετοῦ. Καὶ ναὶ μὲν ὁ Βρετὸς οὐδαμοῦ τῆς βιογραφίας εἶπεν ὅτι ὁ Σκεντέρμπεης ἦτο Ἕλληνας, ἀλλὰ εἰς τὰς σημειώσεις του περιέλαβε καὶ ἐπιστολὴν τοῦ Σκεντέρμπεη, εἰς τὴν ὁποίαν οὗτος ἐκαυχᾶτο διὰ τὴν Ἡπειρωτικὴν του καταγωγὴν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἦτο φυσικὸν νὰ ἐρμηνευθῆ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας ὡς ὁμολογία τοῦ ἥρωος ὅτι ἦτο Ἕλληνας. Τοῦτο παρατηρήσαμεν ἤδη εἰς τὸν Πετρίδην, ὁ ὁποῖος εἰς μίαν τῶν ἀπαντήσεών του πρὸς τὸν Παπαρρηγόπουλον ἐχρησιμοποίησεν ὡς πηγὴν, διὰ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἐλληνικὴν καταγωγὴν τοῦ Σκεντέρμπεη, ἀκριβῶς τὴν ἐπιστολὴν, τὴν ὁποίαν εἶχε δημοσιεύσει ὁ Βρετὸς.

Πάντως, μολονότι εἰς τὴν νέαν ἔκδοσιν τῆς ἱστορίας τοῦ Παπαρ-

92. Αὐτόθι, σ. 101.

ρηγοπούλου ἐγένετο ἀποδεκτὴ ἡ ἀλβανικὴ καταγωγὴ τοῦ Σκεντέρμπεη⁹³, ὑπῆρξαν πολλοὶ Ἕλληνες, οἱ ὅποιοι ἐξηκολούθουν μέχρι καὶ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος νὰ θεωροῦν τὸν Καστριώτην ὡς Ἕλληνα⁹⁴. Τοῦτο ἦτο βεβαίως ἀποτέλεσμα καὶ τῶν δύο βιογραφιῶν τοῦ ἥρωος, τῆς τοῦ Βρετοῦ δηλονότι, ἰδίᾳ δὲ τῆς τοῦ Δραγούμη, ἀλλὰ καὶ διαφόρων ἱστορικῶν γεγονότων, τὰ ὅποια θὰ ἀναπτύξωμεν εἰς ἕτερον σημεῖον τῆς παρούσης μελέτης.

Παρατηροῦμεν προσέτι ὅτι ὁ Βορειοηπειρώτης λόγιος Α. Μαμμόπουλος ἐδημοσίευσεν τὸ κείμενον διαλέξεώς του, γενομένης (1968), εἰς τὴν αἴθουσαν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, μὲ θέμα τὸν Σκεντέρμπεην, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς συμπληρώσεως πεντακοσίων ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ ἥρωος⁹⁵. Τὸ κείμενον τῆς διαλέξεως ταύτης, δημοσιευθὲν καὶ εἰς τὴν ἐφ. Ἡπειρωτικὸν Μέλλον⁹⁶, εἶναι ἐνδιαφέρον κατὰ τοῦτο, ὅτι ὑποστηρίζει ἐκ νέου τὴν σλαβικὴν καταγωγὴν τοῦ Καστριώτου, ἀνακινεῖ δὲ τοιοῦτοτρόπως θέμα, τὸ ὅποion δὲν φαίνεται νὰ ἀπασχολῇ πλέον τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον, οὔτε τὸν ἰδικόν μας, οὔτε τὸν ξένον⁹⁷.

93. Κ. Παπαρηγοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ἐκδοσις ἕκτη ὑπὸ Π. Καρολίδου, τ. 5, Ἀθήναι 1932, σ. 294: «Ὁ Κωνσταντῖνος ἦτο ὁ γνησιώτατος τῶν Ἑλλήνων, ὁ δὲ Σκεντέρμπεῦς, καὶ ἂν μὴ παραδεχθῶμεν τὴν γνώμην τοῦ Hopf, λέγοντος αὐτὸν ἐκ Σλαβῶν καταγόμενον, κοινῶς λογίζεται Ἀλβανὸς οὐχὶ Ἕλληνας».

94. Α. Λεοντίου, *Τὸ Ἀλβανικὸν ζήτημα*, Ἀθήνησιν 1897, σ. 7. Α. Μπέλλου, *Ἀλβανικὰ ἢ αἱ τρεῖς ζῶσαι διάλεκτοι τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, ἐν Ἀθήναις 1903, σ. 6. Η. Οἰκονομοπούλου, *Γεώργιος Καστριώτης ὁ Σκεντέρμπεης*, ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 3. Α. Κεραμοπούλλου, *Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Βόρειοι γείτονες*, Ἀθήναι 1945, σ. 159. Ὁ Χ. Μητσόπουλος, εἰς Ε. Κουρίλα, *Τὸ κράτος τῆς ἀληθείας*, Ἀθήναι 1944, σ. 255, θεωρεῖ τὸν Σκεντέρμπεην Ἑλληνοαλβανὸν Ἡπειρώτην, ὡς δηλ. καὶ ὁ Μηλιαράκης, ἐνῶ ὁ Κ. Κιτρινιάρης ἐξακολουθεῖ νὰ θεωρῇ τὸν ἥρωα ὡς Ἕλληνα: «Γεώργιος Καστριώτης-Σκεντέρμπεης», εἰς τὸ τοῦ ἰδίου *Δημοσιεύματα*, Ἀθήναι 1975, σ. 110.

95. Α. Μαμμοπούλου, *Γεώργιος Καστριώτης*, ἐν Ἀθήναις 1968, σελίδες 34.

96. Τὸ κείμενον τοῦ Μαμμοπούλου ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις ἐκδιδομένην ἐφημ. Ἡπειρωτικὸν Μέλλον εἰς συνεχείας εἰς τὰ φύλλα τῆς 25 Μαΐου, 10 καὶ 24 Ἰουνίου 1968.

97. Σλαβικὴν τὴν καταγωγὴν τοῦ Σκεντέρμπεη εἶχον ὑποστηρίζει ὁ Hopf, ὁ Makušev, ὁ Jireček καὶ ὁ Pastor. Βλ. σχετικῶς P. Coquelle, «Études critiques. Les deux Scanderbeg...», *Revue des Études Historiques* 3 (1896), σ. 137-169.

4. Ἡ τετάρτη ἑλληνικὴ βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη

Τετάρτη κατὰ σειράν ἑλληνικὴ βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη ἐπεχειρήθη ἄνωνύμως τὸ 1880 εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Α. Κουλουριώτου ἐκδιδομένην ἑφημερίδα Ἡ Φωνὴ τῆς Ἀλβανίας ὑπὸ τὸν τίτλον Ἱστορία τοῦ Σκενδέρβη⁹⁸. Δυστυχῶς ἡ πληρεστέρη σειρά φύλλων τῆς ἑφημερίδος ἐκείνης, εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Βουλῆς, φθάνει μέχρι τοῦ ἀριθμοῦ 39, εἰς τὸν ὁποῖον ἐδημοσιεύθη γενικὴ τις εἰσαγωγὴ περὶ Ἀλβανίας καὶ Ἀλβανῶν. Ἡ βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη πιθανῶς εἶπετο ταύτης. Διὰ τοῦτο δὲν δυνάμεθα καθ' ὀλοκληρίαν νὰ ἐλέγξωμεν, παρουσιάσωμεν καὶ σχολιάσωμεν τὴν ἑλληνικὴν ταύτην βιογραφίαν τοῦ ἥρωος.

5. Ἡ πέμπτη ἑλληνικὴ βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη

Ὑπὸ τὸν τίτλον Γεώργιος Καστριώτης ἐδημοσιεύθη τὸ 1895 εἰς τὴν ἐν Τεργέστη ἐκδιδομένην ἑφημερίδα Νέα Ἡμέρα σύντομος βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη⁹⁹. Ἡ μελέτη αὕτη, τυπωθεῖσα δυστυχῶς ἄνωνύμως, ἀποτελεῖ σύνοψιν τοῦ ἔργου τοῦ εἰς Ἰωάννινα διατελέσαντος προξένου τῆς Αὐστροουγγαρίας J. Pisko, *Scanderbeg. Historische Studie*, τοῦ ἐκδοθέντος εἰς Βιέννην τὸ 1894. Διὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ ἔργου τούτου ὁ Pisko ἐχρησιμοποίησεν ὡς κυρίαν πηγὴν τὴν γνωστὴν βιογραφίαν τοῦ Barletius¹⁰⁰.

6. Ἡ τελευταία ἑλληνικὴ βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη

Ὁ Ἡλίας Οἰκονομόπουλος ἐδημοσίευσεν τὸ 1904 εἰς τὴν σειράν τῶν ἐκδόσεων τῆς Πατριωτικῆς Βιβλιοθήκης τριακοντασέλιδον φυλλάδιον (εἰς 8ον) περὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Σκεντέρμπεη ὑπὸ τὸν τίτλον Γεώργιος Καστριώτης ὁ Σκενδέρμπεης¹⁰¹. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀποτελεῖ

98. Ἀπὸ τὸ φύλλον τῆς 24 Μαΐου 1880, ἀριθμ. 27, σ. 2-3 ἕως τὸ φ. τῆς 16 Αὐγούστου 1880, ἀριθμ. 39, σ. 2-3.

99. Ἀπὸ τὸ φύλλον τῆς 15 Φεβρ. 1895 ἕως τὴν 19 Ἀπριλίου 1895 (ἤτοι οἱ ἀριθμ. 1053, 1054, 1055, 1059, 1060, 1061, 1062).

100. R. Schwanke, «Die historische Studie von Pisko...», SSk, σ. 445.

101. Τύποις Δ. Φέξη. Ἡ βιογραφία αὕτη τοῦ Οἰκονομοπούλου ἀνετυπώθη ἕξ ἔτη ἀργότερον εἰς τὸ ἔργον Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Εἰκοσιένα εἰς μονογραφίας. Ὅλα τὰ μεγάλα γεγονότα καὶ ὅλαι αἱ μεγάλαι φυσιογνωμίαι τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος μὲ περιγραφὰς καὶ εἰκόνας, τ. 2, Νέα Ὑόρκη 1910, σ. 139-159. Δυστυχῶς τὸ βιβλίον τοῦτο παρέμεινεν εἰς ἡμᾶς ἀπρόσιτον.

συντομωτάτην περίληψιν τῆς βιογραφίας τοῦ Δραγούμη, τοῦ ὁποίου ἀποδέχεται πλήρως καὶ τὰς ἀπόψεις περὶ ἑλληνικῆς καταγωγῆς τοῦ ἥρωος¹⁰².

Σημειοῦμεν ἐνταῦθα καὶ ἄρθρον τυπωθὲν ἄνωνύμως εἰς τὸ περιοδικὸν *Μπουκέτο* τῆς 10 Ὀκτωβρίου 1926 ὑπὸ τὸν τίτλον *Ὁ Σκεντέρμπεης στὴν παλαιστρα*. Ὁ ἀρθρογράφος, ὅστις περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη λέγει ὅτι «τὸ ἑλληνικὸ αἷμα ἔβραζε μέσα του», περιγράφει συντόμως δύο μονομαχίας τοῦ ἥρωος πρὸς ἓνα Σκύθην εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν καὶ δύο Πέρσας εἰς τὴν Προῦσαν. Αἱ εἰδήσεις αὗται καὶ αἱ λοιπαὶ περὶ τῶν κατορθωμάτων τοῦ Γ. Καστριώτου, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρονται εἰς τὸ ἄνωτέρω ἄρθρον, ἦσαν γνωσταὶ καὶ ἐκ τῶν βιογραφιῶν τοῦ Α. Παπαδοπούλου-Βρετοῦ καὶ τοῦ Ν. Δραγούμη.

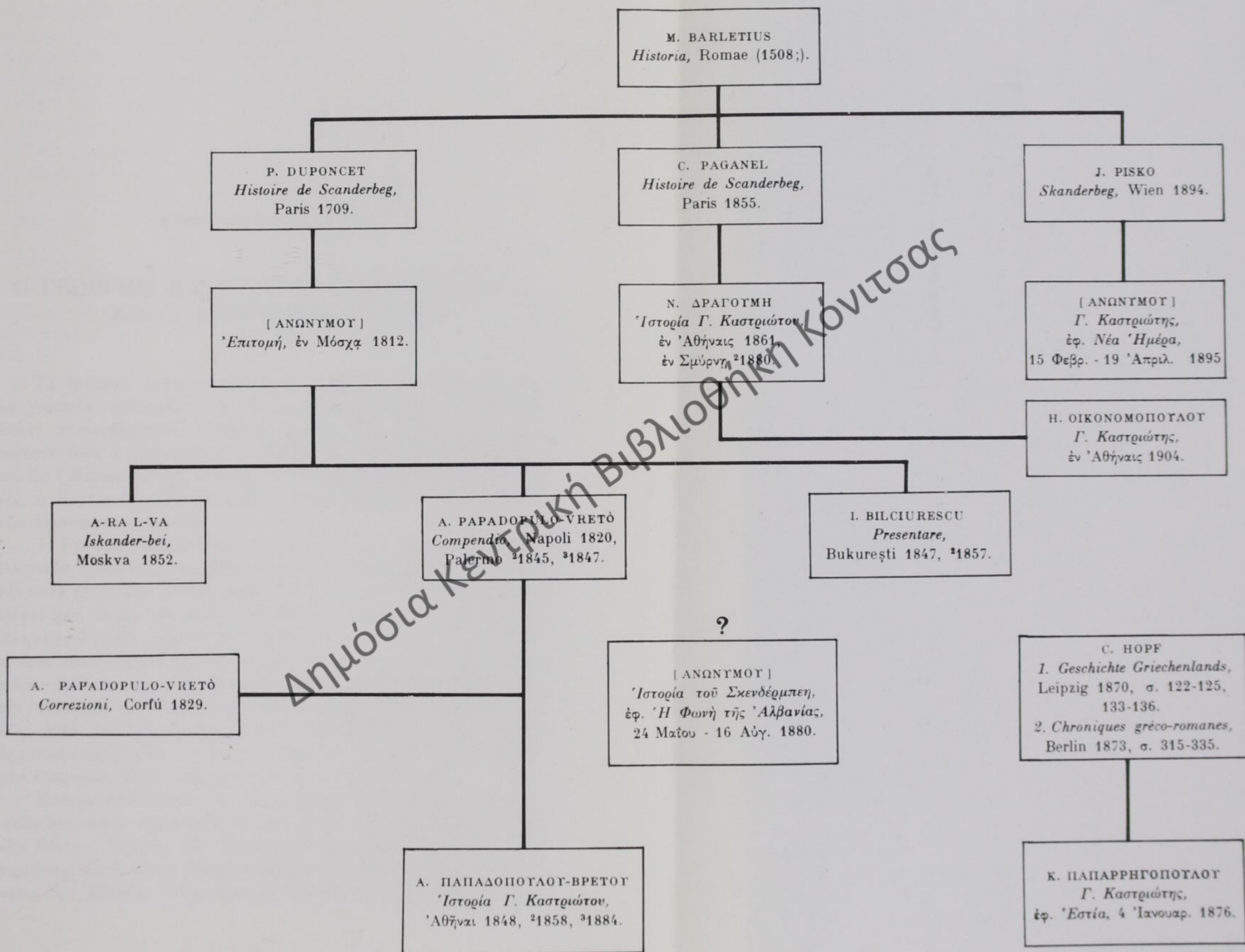
Εἰς τὸν ἀκολουθοῦντα πίνακα φαίνονται παραστατικῶς καὶ ἐν εἴδει «στέμματος» τὰ ἄμεσα καὶ ἔμμεσα πρότυπα τῶν ἑλληνικῶν βιογραφιῶν τοῦ Σκεντέρμπεη. Ἐκ τούτου καταφαίνεται ὅτι πᾶσαι αἱ εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιογραφίαν τοῦ ἥρωος, πλὴν ἐκείνης τοῦ Παπαρρηγοπούλου, ἀνάγουν τὴν ἀρχὴν τῶν ἐμμέσως (διὰ τῶν Duponcet, Paganet καὶ Pisko) εἰς τὴν πρώτην βιογραφίαν τοῦ Γ. Καστριώτου, τὴν γραφεῖσαν ὑπὸ τοῦ Barletius.

Φωτογραφίαι τῶν προμετωπίδων τῶν ὡς ἄνω ἔργων δημοσιεύονται ἐν τέλει τοῦ παρόντος.

102. Αὐτόθι, σ. 3.

ΠΑΡΑΣΤΑΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΞ ΤΗΣ ΑΛΛΗΛΟΕΞΑΡΤΗΣΕΩΣ ΤΩΝ ΒΙΟΓΡΑΦΙΩΝ ΤΟΥ ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗ

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ - ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗΣ ΚΑΙ Η ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΠΟΙΗΣΙΣ

Τὰ ἱστορικὰ λεγόμενα δημοτικὰ τραγούδια τῆς Ἑλλάδος εἶναι, ὡς γνωστόν, πολυάριθμα, τὰ δὲ σκιαγραφούμενα ἱστορικὰ πρόσωπα ἀκόμη πολυαριθμότερα. Ἱστορικαὶ μορφαὶ καὶ φυσιογνωμίαι, ὡς ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος ἢ ἡρώες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὡς ὁ Κολοκοτρώνης, ὁ Διάκος, ὁ Παπαφλέσας, ὁ Μάρκος Μπότσαρης, ὁ Κυριακούλης Μαυρομιχάλης ἀπὸθανατίσθησαν διὰ τῶν ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν.

Ὁ Γεώργιος Καστριώτης, ἥρως μὲ ὄνομα τὸ ὁποῖον ἠκούετο ὡς ἐλληνικόν, χριστιανός, ἀγωνισθεὶς νικηφόρος κατὰ τῶν Τούρκων εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Πόλις ὑπέκυπτεν εἰς τὸν ἐχθρόν, καταλαμβάνοντα ὀλίγον κατ' ὀλίγον τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα, ἦτο δυνατόν νὰ συγκινήσῃ τὴν ἐλληνικὴν δημώδη μοῦσαν. Τὸ πρόβλημα τοῦτο, ἄξιον καθ' ἑαυτὸ ἰδιαιτέρας προσοχῆς καὶ ἐρεῦνης, ἔπρεπε νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ εἰς τὴν παρούσαν μελέτην, ὅχι μόνον διότι εἰς αὐτὴν προτιθέμεθα νὰ ἐξετάσωμεν τὴν παρουσίαν τοῦ Καστριώτου εἰς τὰ Νεοελληνικὰ Γράμματα γενικῶς, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ παρουσία τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς τὴν ἐλληνικὴν δημοτικὴν ποίησιν ἦτο δυνατόν νὰ δώσῃ τὴν ἀφορμὴν διὰ τὴν συγγραφὴν ἐλληνικῶν ἔργων ἀφιερωμένων εἰς τὸν ἥρωα τοῦτον.

Συστηματικὴ ἐρευνα εἰς τὰς ποικίλας ἐντύπους συλλογὰς ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ὡς καὶ εἰς τὸ παρά τῆ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας, ἔδειξεν ὅτι ὁ Καστριώτης, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἠγνοήθη ὑπὸ τῆς δημοτικῆς ποιήσεως τῆς Ἑλλάδος. Ἐρευνήσαμεν πρῶτον συλλογὰς δημοτικῶν τρα-

γουδιῶν προερχομένων ἐκ τοῦ Ἑπειρωτικοῦ ἰδίᾳ χώρου¹⁰³, ἐνθα, ὡς πλησιέστερον πρὸς τὴν περιοχὴν τῆς δράσεως τοῦ Καστριώτου, ἡδύνατο ἴσως νὰ διατηρῆται πῶς ἢ μνήμη τοῦ ἀγωνισθέντος ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ Σκεντέρμπεη. Ἐξητάσθησαν κατόπιν συλλογαὶ δημοτικῶν τραγουδιῶν προερχομένων ἐξ ἐλληνικῶν τόπων, εἰς τοὺς ὁποίους εἶναι ἱστορικῶς παραδεδομένη ἡ παρουσία Ἀλβανῶν κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, ὡς ἢ Ἀττικοβοιωτία, ἢ Εὐβοία, ἢ Πελοπόννησος κ.ἄ., ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ διεπιστώθη ἡ αὐτὴ ἔλληψις¹⁰⁴. Ἡρευνήθησαν ἐν συνεχείᾳ αἱ συλλογαὶ ἐλληνοαλβανικοῦ λαογραφικοῦ ὕλικου ἢ αἱ συλλογαὶ ἐλληνοαλβανικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ἀλλ' εἰς τὰς συλλογὰς ἐκείνας εὐρίσκει κανεὶς κυρίως ἐρωτικά ἢ σατιρικά δημοτικά τραγούδια καὶ μύθους¹⁰⁵.

Οἱ ἐκ Πελοποννήσου ἰδίᾳ προερχόμενοι Ἑλληνο-Ἀλβανοί, οἱ ἐγκατασταθέντες κατὰ τὸν ΙΕ' καὶ ΙΣ' αἰῶνα εἰς Σικελίαν, δὲν ἔχουν νὰ παρουσιάσουν δημοτικά τραγούδια διὰ τὸν Σκεντέρμπεη¹⁰⁶. Ἀλλ' οὔτε εἰς αὐτὴν τὴν Ἀλβανίαν ὑπάρχουν παλαιὰ δημοτικά τραγούδια

103. Ἀναφέρομεν ὠρισμένας μόνον συλλογὰς, τὰς ὁποίας ἐξητάσαμεν: Γ. Χασιώτου, *Συλλογὴ τῶν κατὰ τὴν Ἑπειρον δημοτικῶν ᾠμάτων*, ἐν Ἀθήναις 1866. Π. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογὴ δημοδῶν ᾠμάτων τῆς Ἑπέρου*, ἐν Ἀθήναις 1880. Α. Γιάγκα, *Ἑπειρωτικά δημοτικά τραγούδια 1000-1958*, Ἀθήναι 1959. Σ. Μουσελίμη, *Δημοτικά τραγούδια τῆς Ἑπέρου*, Γιάννινα 1966. Ἐξητάσθησαν ἐπίσης πάντα τὰ δημοτικά τραγούδια τὰ δημοσιευθέντα κατὰ καιροὺς εἰς τὰ *Ἑπειρωτικά Χρονικά* (1926-1941), ἢ εἰς τὴν *Ἑπειρωτικὴν Ἔστιαν* (1952-1974).

104. Βασικῶς ἠρευνήσαμεν τὰς ἐξῆς συλλογὰς: C. Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, τ. 1-2, à Paris 1824-1925. N. Tommaseo, *Canti popolari toscani, corsi, illirici, greci*, τ. 3, Venezia 1842. A. Passow, *Popularia carmina Graeciae recentioris*, Lipsiae 1960. Σ. Ζαμπελίου, *Ἀσματα δημοτικά τῆς Ἑλλάδος*, Κερκύρα 1852. Α. Jeannaraki, *Ἀσματα Κρητικά*, Leipzig 1876. Α. Κριάρη, *Πλήρης συλλογὴ Κρητικῶν δημοδῶν ᾠμάτων*, ἐν Ἀθήναις 1920. Μ. Μιχαηλίδου-Νουάρου, *Δημοτικά τραγούδια Καρπάθου*, Ἀθήναι 1928. Κ. Πασαγιάννη, *Μανιάτικα μοιρολόγια καὶ τραγούδια*, ἐν Ἀθήναις 1928. Γ. Ταρσούλη, *Μωραϊτικά τραγούδια Κορώνης καὶ Μεθώνης*, Ἀθήναι 1952. Ν. Παππῆ, *Ἑλληνικά δημοτικά τραγούδια*, Ἀθήναι 1953. Ν. Πολίτου, *Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ*, Ἀθήναι 1966. *Ἑλληνικά δημοτικά τραγούδια (ἐκλογή)*, τ. 1, ἐν Ἀθήναις 1962 (Ἐκδοσις τοῦ Κέντρου Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν).

105. Διὰ πάντα τὰ ἐλληνοαλβανικά κείμενα τὰ μέχρι σήμερον ἐκδοθέντα εἰς αὐτοτελεῖς συλλογὰς ἢ μελέτας, περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδας εἰς τὴν Ἑλλάδα ἢ ἀλλοχοῦ, βλ. T. Jochalas, «Testi greco-albanesi editi ed inediti», *Annuario 1966-67* τοῦ Centro Internaz. di St. Alban. presso l'Univ. di Palermo, Palermo 1967, σ. 108-120.

106. G. Crispi, «Canti siculo-albanesi», εἰς L. Vico, *Canti siciliani*, Catania, 1857, σ. 338-354, 1874, τ. 2, σ. 192-706. G. Schirò, *Canti tradizionali ed altri saggi delle colonie albanesi di Sicilia*, Napoli 1923.

διὰ τὸν ἄνδρα τὸν ὑπὸ τῶν Ἄλβανῶν θεωρούμενον ὡς ἐθνικὸν αὐτῶν ἥρωα¹⁰⁷. Τὴν ἔλλειψιν ταύτην εἶχε σημειώσει ἤδη ὁ διατελέσας εἰς Ἰωάννινα Πρόξενος τῆς Γαλλίας A. Dozon, καὶ μάλιστα εἰς τὸν χῶρον δράσεως τῶν Καστριωτῶν¹⁰⁸. Λέγει δὲ ὅτι σχετικῶς τὸν ἐπληροφόρησεν ὁ ἐξ Ἐλμπασάν Κωνσταντῖνος Χριστοφορίδης, ὁ ὁποῖος περιῆλθε προσωπικῶς τὸν χῶρον ἐκεῖνον¹⁰⁹.

Ἡ ἔλλειψις βεβαίως δημοτικῶν τραγουδιῶν διὰ τὸν Σκεντέρμπεην δὲν εἶναι τυχαία. Πρέπει δὲ νὰ ἐρμηνευθῇ, διὰ νὰ ἴδωμεν καὶ κατὰ πόσον δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ἐξ ἑλληνικῶν ἢ καὶ ἄλλων δημοτικῶν ἀσμάτων ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ εἰς τὸν Σκεντέρμπεην ἀναφερομένου ἔργου Ἑλλήνων λογοτεχνῶν.

Πάντες μέχρι σήμερον ἔχουν ἐκλάβει ὡς δημοτικὸν τραγούδι τὸ ἐκ τῶν ἄλβανοφώνων τῆς Καλαβρίας προερχόμενον στιχοῦργημα τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν συνάντησιν τοῦ Σκεντέρμπεη μὲ τὸν θάνατον¹¹⁰. Τὸ ποίημα τοῦτο παρουσιάζει ἐντελῶς ρομαντικὴν σύλληψιν. Ὁ διάλογος μεταξὺ τοῦ ἥρωος καὶ τοῦ θανάτου, ὁ ὁποῖος τὴν προηγουμένην τῆς συναντήσεώς του μετὰ τοῦ Σκεντέρμπεη εἶδε «τὰ βιβλία τῆς τύχης» κττ., ἀποτελεῖ θέμα κοινότατον εἰς τὴν ρομαντικὴν ποίησιν τῆς Δύσεως. Ὁ χαρακτηρισμὸς κατόπιν τοῦ Ἰωάννου Καστριώτου ὑπὸ τοῦ πατρὸς του Σκεντέρμπεη ὡς «fiore abbandonato» ἢ ὡς «fiore dell'amor mio», προδίδουν λογίαν ψυχοσύνθεσιν. Ἐξ ἄλλου ἡ ἀσπληρότης τῆς ἄλβανικῆς μούσης δὲν θὰ ἠδύνατο ποτὲ νὰ φαντασθῇ τὸν ἥρωα Σκεντέρμπεην νὰ κλαίῃ, ἐνῶ συνίστα εἰς τὸν υἱὸν του νὰ υπάγῃ εἰς τὴν Ἰταλίαν διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὸν... θάνατον! Ἡ μετάβασις αὕτη εἰς τὴν Ἰταλίαν τοῦ

107. Ἡ ἔλλειψις δημοτικῶν τραγουδιῶν διὰ τὸν Σκεντέρμπεην εἰς τὴν Ἄλβανίαν ἔχει ἐπισημανθῆ τόσον ὑπὸ Ἄλβανῶν ὅσον καὶ ὑπὸ ξένων ἐρευνητῶν. Βλ. σχετικῶς, S. Skendi, *Albanian and South Slavic Oral Epic Poetry*, Philadelphia 1954, σ. 31. E. Kihari, *Poesia popolare albanese*, Firenze 1957, σ. 10. A. Schmaus, «Die balkanische Volksepik», *Zeitschrift für Balkanologie* 1 (1962-63), σ. 142. Ὁ ισχυρισμὸς τοῦ M. Lambertz, *Die Volksepik der Albaner*, Sarajevo 1917, σ. 8, ὅτι «im toskischen Sprachgebiet Albaniens und bei den Albanern, die im 15. und 16. Jahrhundert von den erobernden Türken nach Griechenland und Italien auswanderten, lebt der größte Nationalheld der Albaner G. Kastrioti Scanderbeg... noch im Heldenliede fort» οὐδόλως ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα.

108. A. Dozon, *Manuel de la langue chkipe ou albanaise*, Paris 1879, σ. 8.

109. «Skanderbey lui-même s'il a jamais été chanté par les poètes nationaux, est oublié aujourd'hui; Kristophoridhis, qui j'ai vu l'année dernière sur le lieu qui fut le théâtre des exploits de Jean Kastriote, ne connaît aucun chant...» (αὐτόθι, σ. 8).

110. V. Dorsa, *Su gli Albanesi ricerche e pensieri*, Napoli 1847, σ. 126. Ὁ Dorsa ἐδημοσίευσεν τὸ ποίημα τοῦτο Ἰταλιστί.

υίου του Σκεντέρμπεη μετά της μητρός του ἔλαβε χώραν ἀργότερον, δηλ. μετά τὸν θάνατον τοῦ Γ. Καστριώτου, ἡ δὲ μνεία της εἰς τὸ ποίημα φανερώνει, νομίζομεν, τὴν λογίαν αὐτοῦ προέλευσιν. Περίεργον μάλιστα εἶναι, πῶς μέχρι σήμερον διέφυγε τῆς προσοχῆς τῶν μελετητῶν τῆς ἰταλο-ἀλβανικῆς ποιήσεως σημαντικωτάτη ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἵδησις τοῦ Κορυτσαίου Εὐθυμίου Μήτκου, ὁ ὁποῖος ἐγνώριζε καλῶς τὴν μόλις τότε ἀναφαινομένην ἀλβανικὴν φιλολογίαν. Ὁ Μήτκος εἰς τὸ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τὸ 1878 τυπωθὲν ἔργον του Ἀλβανικὴ Μέλισσα¹¹¹ ἀναφέρει ρητῶς, ὅτι τὸ ποίημα τοῦτο συνέθεσεν ὁ V. Dorsa (1823-1885), ὁ ὁποῖος καὶ τὸ πρῶτον ἐδημοσίευσεν αὐτὸ ἰταλιστὶ μόνον. Ἐκτοτε τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ποίημα ἀνεδημοσιεύθη ὡς δημοτικὸν τραγούδι πλειστάκις¹¹², εἴτε μετεφράσθη εἰς τὴν ἀλβανικὴν καὶ ἄλλας γλώσσας.

Εἶναι ἐξ ἄλλου γνωστὸν, ὅτι ὁ ἐκ Macchia Albanese τῆς Καλαβρίας Ἰταλο-Ἀλβανὸς ρομαντικὸς ποιητὴς Girolamo De Rada ἐτύπωσεν εἰς Φλωρεντίαν τὸ 1866 ἐξ ἀλβανικὰ τραγούδια¹¹³, συλλεγέμενα, ὡς ἰσχυρίσθη, εἰς Καλαβρίαν, τὰ ὁποῖα παρουσίασεν ὡς δημοτικὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν Σκεντέρμπεην¹¹⁴. Νομίζομεν καὶ ἡμεῖς ὅτι τὰ «δημοτικὰ» ταῦτα τραγούδια ἐποίησεν ὁ ἴδιος ὁ De Rada. Εἰς τὸ συμ-

111. Ε. Μήτκου, Ἀλβανικὴ Μέλισσα, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1878, σ. 93.

112. Ὁ D. Camarda, *Appendice al Saggio di Grammatologia Comparata sulla Lingua Albanese*, Prato 1866, σ. XVI, σημ. α, ἀνεδημοσίευσεν τὸ κείμενον τοῦ Dorsa. D. D'Istria, «La nationalité albanaise d'après les chants populaires», *Revue des Deux Mondes* 63 (1866), σ. 404-405. Ἡ συγγραφεὺς δημοσιεύει τὸ τραγούδι εἰς γαλλικὴν μετάφρασιν, λαβοῦσα τοῦτο, ὡς λέγει (σ. 404), ἐκ τοῦ Dorsa. Ὁ G. De Rada, *Rapsodie . . .*, Firenze 1866, σ. 84, ἐδημοσίευσεν τὸ τραγούδι εἰς ἰταλοαλβανικὸν γλωσσικὸν ἰδίωμα, χρησιμοποιούμενον ὑπὸ τοῦ ἰδίου εἰς τὰ ποιητικά του ἔργα. H. Tozer, *Researches in the Highlands of Turkey*, τ. 1, London 1869, σ. 217. Ὁ συγγραφεὺς παρέχει τὸ ἄσμα εἰς ἀγγλικὴν μετάφρασιν, λαβὼν τοῦτο ἐκ τοῦ ἄρθρου τῆς Dora D'Istria. Ε. Μήτκου, Ἀλβανικὴ Μέλισσα, ἔνθ' ἀν., σ. 93. Ὁ Μήτκος λαβὼν τὸ ἄσμα ἐκ τοῦ Camarda εἰς ἰταλικὴν γλῶσσαν, τὸ ἀπέδωσεν ἀλβανιστὶ εἰς τοσκικὴν διάλεκτον. Τὸ κείμενον τοῦ De Rada ἐπανελάβεν ὁ A. Scura, *Gli Albanesi in Italia*, New York 1912, σ. 264.

113. Τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν εἶναι τὸ γνωστὸν ἐκ τοῦ Dorsa.

114. G. De Rada, *Rapsodie d'un poema albanese, raccolte nelle colonie del Napoletano*, Firenze 1866 (Φωτοτυπικὴ ἐπανεκδόσις, Cosenza 1964).

Τὸ ἔτος 1969 ὁ Ἀλβανὸς καθηγητὴς ἐν Μονάχῳ M. Camaj κατέγραψεν εἰς τὸ χωρίον Falconara Albanese (Cosenza) τῆς Ν. Ἰταλίας ἐν ἀλβανικὸν τραγούδι, εἰς πεζὸν λόγον, τὸ ὁποῖον ὁμιλεῖ διὰ δύο ἀδελφούς, τὸν Jani beu καὶ τὸν Strangi beu, ὡς καὶ τὴν μονομαχίαν τοῦ τελευταίου πρὸς τινὰ Τοῦρκον. Ὁ Camaj νομίζει ὅτι ὁ τύπος Strangi εἶναι παρεφθαρμένος τύπος τοῦ Skander. Βλ. M. Camaj-A. Schmaus, «Ein italo-albanisches Lied aus dem Skanderbey-Zyklus», *Beiträge zur Südosteuropa-Forschung*, München 1970, σ. 43-56.

πέρασμχ τοῦτο κατελήξαμεν διὰ πολλοὺς λόγους, ἐκ τῶν ὁποίων ἀνα-
φέρομεν ὡς κυριωτέρους τοὺς κατωτέρω τέσσαρες:

1) Ἡ γλῶσσα τῶν τραγουδιῶν τούτων, ἐνῶ ἀνεμένομεν νὰ εἶναι
ἐκείνη τῶν διαφόρων ἀλβανοφώνων χωρίων τῆς Κάτω Ἰταλίας, ἐνθα
συνελέγησαν, παραδόξως εἶναι ἐκείνη, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ ὁ ἴ-
διος ὁ De Rada εἰς τὴν δόκιμον ποίησίν του¹¹⁵.

2) Ἐκ τῶν «δημοτικῶν» τούτων τραγουδιῶν ἐξάγονται ὠρισμέ-
ναι τοπογραφικαὶ καὶ κλιματολογικαὶ γνώσεις ὠρισμένων περιοχῶν
καὶ πόλεων τῆς Ἰταλίας (ὡς π.χ. τῆς Σικελίας, τῆς Νεαπόλεως, τοῦ
Μπάρι), γνώσεις καὶ λεπτομέρειαι¹¹⁶ τὰς ὁποίας δυσκόλως, λόγῳ καὶ τῶν
μέσων συγκοινωνίας τῆς ἐποχῆς, ἠδύνατο νὰ παρέχῃ ἡ δημοτικὴ ποίησις
τῆς Ἀλβανίας, ἐνῶ ἠδύνατο κάλλιστα νὰ γνωρίζῃ ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος
ἐγεννήθη καὶ ἔζησεν ὅλην τὴν ζωὴν του εἰς τὴν Ἰταλίαν, ὡς ὁ De Rada.

3) Ἡ παλαιότερα συλλογὴ ἀλβανικῶν τραγουδιῶν τῆς Κάτω
Ἰταλίας, τοῦ Bellushi, οὐδὲν δημοτικὸν τραγούδι ἢ μνεῖαν περὶ τοῦ
Σκεντέρμπεη περιέχει¹¹⁷. Ἡ συλλογὴ Bellushi περιέχει ἀλβανικὰ τρα-
γούδια ἐκ Καλαβρίας, τὰ ὁποῖα εἴτε εἶναι λόγια συνθέσεις εἴτε ἀπο-
τελοῦν ἐπεξεργασίαν λαϊκῶν μοτίβων. Ἡ ἀκριβὴς χρονολογία καταρτι-
σμοῦ τῆς συλλογῆς δὲν εἶναι ἀπολύτως προσδιορισμένη. Πάντως αὕτη
ἐπραγματοποιήθη ὅπωςδῆποτε πρὸ τοῦ 19^{ου} αἰῶνος, ὅτε, ὡς γνωστόν,
ἤρχισεν ἡ κίνησις περὶ τῶν ἐθνοτήτων εἰς τὰ Βαλκάνια. Τὸ γεγονὸς
ὅτι ἡ συλλογὴ τοῦ De Rada, ὡς ἀπέδειξεν ἤδη ὁ Q. Haxhihasani¹¹⁸,
περιέλαβε πολλὰ στοιχεῖα ἐκ τῆς συλλογῆς Bellushi, διαφέρει ὁμως
αὐτῆς βασικῶς διὰ τὴν προσθήκην τῶν περὶ τὸν Σκεντέρμπεην ἀσμά-
των, μᾶς ὀδηγεῖ εἰς τὴν ἀκρίβειαν ὅτι ὠρισμένα ἐκ τῶν ἀσμάτων αὐ-
τῶν ἐποίησεν ὁ De Rada ἐξ ὑπαρχῆς, εἰς ἄλλα δέ, ἀντλήσας ἐκ λαϊκῶν
μοτίβων, προσέθεσεν εἴτε τὸ ὄνομα τοῦ Σκεντέρμπεη, ἀντικαταστήσας
τὸ ἀρχικόν, εἴτε ὀλοκλήρους σκηνάς, τὰς ὁποίας ἀφιέρωσεν εἰς τὸν Γ.
Καστριώτην¹¹⁹.

Ἐξ ἄλλου ὁ De Rada, ὅστις ἀναμφισβητήτως ὑπῆρξεν εἰλικρινῆς

115. Πρβλ. G. Ferrari, *Studi italo-albanesi*, Bari 1965, σ. 60.

116. Πρβλ. π.χ. τὸ τραγούδι τὸ σχετικὸν μὲ τὴν μνηστείαν τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς
τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ἔργον τοῦ De Rada, σ. 72-73.

117. G. Ferrari, *Canti albanesi, raccolta di Michele Bellushi dell' 600*, Bari
(ἄ.ἔ.).

118. Q. Haxhihasani, «Rreth dorëshkimit të Mikel Belushit dhe disa
çështje të folklorit arbëresh», SF 1966, τεῦχ. 1, σ. 163-199.

119. Σημειωτέον ὅτι τόσον ὁ E. Pavolini, ὅσον καὶ ὁ γνωστός ἀλβανολόγος G.
Meyer ἠμφεσβήτησαν τὴν λαϊκὴν προέλευσιν τῶν ποιημάτων τούτων τοῦ De Rada.
Βλ. G. Petrotta, *Popolo, lingua e letteratura albanese*, Palermo 1931, σ. 162
(καὶ σημ. 2).

και ενθουσιωδης 'Αλβανος πατριωτης, ζων εις εποχην κατα την οποian ειχεν μεν αρχισει η απελευθερωσις των βαλκανικων λαων, αλλα η 'Αλβανια παρεμενεν ακομη υπο τον τουρκικον ζυγον, εθεσεν ως αντικειμενικον σκοπον, τον εις την δοκιμον ποιησιν του, οσον και εις την εν γενει δραστηριότητα αυτου, την αγαπην του προς την 'Αλβανιαν, την ανεξαρτησιαν αυτης και την αφυπνισιν της εθνικης συνειδησεως των 'Αλβανων. Την στασιν του ταυτην ενεστερνισθησαν και αλλοι λογιοι και ποιηται 'Ιταλο-'Αλβανοι, συγχρονοι η και μεταγενεστεροι του De Rada. 'Ο ιδιος αλλως τε ο ποιητης εις επιστολην του προς τον G. Meyer γραφει χαρακτηριστικως περι του εργου του *Scanderbecu i ra-faan* (= 'Ο ατυχης Σκεντέρμπεης): «Τοιουτοτρόπως δια της διαδοχικης εκδόσεως των τευχων περι του Σκεντέρμπεη εσκόπευα όχι τον εις το τελειον της τέχνης, οσον εις το να αφυπνίσω εις τους 'Αλβανους την αυτοσυνείδησιν των»¹²⁰.

4) Τέλος, παρατηρούμεν, ότι οι 'Αλβανοι της Κάτω 'Ιταλίας και Σικελίας προέρχονται κυρίως εξ 'Αλβανων της Ελλάδος, οι οποιοι κατήλθον και εγκατεστάθησαν εις την Ελλάδα κατά τον ΙΓ' και ΙΔ' μ. Χ. αιωνα, δηλ. πολυ πριν εμφανισθῃ ο Σκεντέρμπεης εις το προσκήνιον της ιστορίας.

Εσχάτως ειχον την ευκαιριαν να μελετήσω δύο λιαν ενδιαφερούσας μελέτας του Dh. Shuteriqi σχετικά με την προέλευσιν των «δημοτικων» τούτων ιταλο-άλβανικων τραγουδιων περι του Σκεντέρμπεη^{120α}. 'Ο Shuteriqi μετά υποδειγματικην φιλολογικην ανάλυσιν των ανωτέρω «ασμάτων» αποδεικνύει, ότι ταυτα είναι λογια συνθέσεις των 'Ιταλο-'Αλβανων πατριωτων De Rada, Dorsa, Santori και Basile. Κατορθώνει μάλιστα να προσδιορίση δι' ωρισμένα εξ αυτων ιστορικάς ειδήσεις ειλημμένας εκ της βιογραφίας του Σκεντέρμπεη της γραφείσης υπο του Barletius, εκ της εκδοθείσης υπο του Biemmi εν Brescia (1742), ακομη δε και εκ της ιταλικης εκδόσεως του 'Ανδρέα Παπαδοπούλου-Βρετου (1820)!

Το μονον τραγούδι το συλλεγεν εις 'Αλβανιαν, εις το οποιον αναφέρεται ο Σκεντέρμπεης, εδημοσιεύθη μόλις το 1911¹²¹. 'Αλλα το τραγούδι αυτο αρχίζει με άλλον ηρωα, τον Gjokë Gjeta, εις τον οποιον αφιερώνονται 26 στιχοι, εντελως δε αιφνιδίως και χωρις να υπάρχη οργανικη σύνδεσις με τα προηγούμενα, συνεχίζεται με λόγους, τους

120. *Gjurmime Albanologjike, Seria e shkencave filologjike* 1 (1971), σ. 201.

120α Dh. Shuteriqi, «Skënderbeu në poezinë të arbëreshëve të Italisë» εις το του ιδιου *Nepër Shekujt...*, Tiranë 1973, σ. 5-64, και «Këngët arbëreshe mbi Skënderbeun», αυτόθι, σ. 55-64.

121. V. Prennushi, *Këngë popullore gegnishte*, Sarajevo 1911, σ. 98-99.

οποίους εἶπεν ὁ Σκεντέρμπεης. Διὰ τοῦτο ἄλλοι μὲν Ἄλβανοὶ δημοσιεύουν ἀμφότερα τὰ τμήματα ὁμοῦ¹²², ἄλλοι δὲ ἀπορρίπτουν σιωπηρῶς τὸ πρῶτον μέρος, τὸ ἀναφερόμενον δηλ. εἰς τὸν Gjokë Gjeta, ἐπιγράφοντες διαφόρως τὸ ἄσμα¹²³. Πιθανῶς πρῶτον ἐποιήθη τὸ τραγούδι διὰ τὸν Gjokë Gjeta, μεταγενεστέρως δὲ καὶ ἀφοῦ διὰ τῆς παιδείας ἤλθεν ἐκ νέου εἰς τὴν συνείδησιν τῶν Ἄλβανῶν ἡ μορφή τοῦ Σκεντέρμπεη ἐποιήθη καὶ τὸ σχετικὸν μὲ αὐτὸν τμήμα, τὸ ὁποῖον καὶ προσεκυλλήθη. Ὡστε μέχρι τοῦ ἔτους 1911 οὐδὲν δημοτικὸν τραγούδι ἐξ Ἄλβανίας ἦτο γνωστὸν διὰ τὸν Σκεντέρμπεην, παρ' ὅλας δὲ τὰς προσπάθειάς τῶν σημερινῶν Ἄλβανῶν ἐπιστημόνων, οὐδὲν νεώτερον προσετέθη.

Αἱ παρατηρήσεις αὗται δὲν ἀποσκοποῦν εἰς τὸ νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἡ δημοτικὴ μουσα τῶν Ἄλβανῶν οὐδέποτε ἠσχολήθη μὲ τὸν Σκεντέρμπεην¹²⁴, ἀλλ' εἰς τὸ νὰ τονισθῇ ὅτι αὕτη, καὶ ἂν ποτε ἠσχολήθη μὲ αὐτόν, συντόμως τὸν ἐλησμόνησε. Τοῦτο δὲ νομίζομεν ὅτι συνέβη διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους:

Πρῶτον, διότι ἀκριβῶς εἰς τὸν χῶρον, ὅπου περισσότερον ἐδρασαν ὁ Σκεντέρμπεης, ἐπῆλθε κατόπιν ὁ μεγαλύτερος ἐκμουσουλμανισμὸς τῶν Ἄλβανῶν¹²⁵. Πῶς λοιπὸν νὰ ὑμνῇ ὁ μωαμεθανὸς Ἄλβανὸς τὰ κατορθώματα τοῦ Σκεντέρμπεη ἐναντίον τῶν Τούρκων, ἀφοῦ ὁ ἴδιος εἶναι πλέον ὁμόθρησκος τούτων; Δὲν ἠδύνατο συνεπῶς νὰ τραγουδῇ κάτι

122. M. Sirdani, *Skanderbegu mbas gojëdhanash*, Shkodër 1926, σ. 141. Πρβλ. K. Gurakuqi-F. Fishta, *Visaret e Kombit*, τ. 1, Tiranë 1937, σ. 3.

123. Z. Sako-Q. Haxhihasani, *Këngë popullore historike*, Tiranë 1965, σ. 43. Τῶν αὐτῶν, *Tregime dhe këngë popullore për Skënderbeun*, Tiranë 1967, σ. 209.

124. Τοῦτο ἄλλως τε θὰ ἀντέβαινε καὶ πρὸς μαρτυρίαν τοῦ περιηγητοῦ Sabellico (διελθόντος διὰ τὴν Ἄλβανίαν εἴκοσι ἔτη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σκεντέρμπεη), ὁ ὁποῖος ἐσημείωσεν ὅτι «ὡς τὸν ἐπληροφόρησαν ἄνθρωποι ἀξιοὶ ἐμπιστοσύνης», Ἄλβανίδες γυναῖκες συνεκεντροῦντο εἰς χώρους, ὅπου ἐδρασαν ὁ Σκεντέρμπεης, καὶ ἄδουσαι ἔξυμνον τὸν ἡρωισμόν του. Βλ. A. Sabellici, *Historiae Rerum Venetarum ab urbe condita*, Basileae 1556, σ. 922-23: «Quo factum esse aiunt, ut post eius mortem eximia viri admiratione populi imbuti, quasi in illo aliquid vidissent quod humanum excederet fastigium: grati principis memoriam solemnibus consecrarint carminibus. Retulērunt mihi fide digni viri, vel medio ardore belli, tum quum Barbarorum armis omnia strepabant, puellarum coetus in his urbibus quibus ille imperavit, octavo quod die mediis trivijs coire solitos, ac defuncti principis (ut veteres magnorum heroum in convivijs solebat) laudes decantare». Βλ. ἐπίσης F. Pall, «Marino Barlezio . . .», ἐνθ' ἄν., σ. 180.

125. Πρβλ. καὶ S. Skendi, *Albanian and South Slavic Oral Epic Poetry*, Philadelphia 1954, σ. 31. Τοῦ αὐτοῦ, «Skenderbeg and Albanian National Consciousness», *Südost-Forschungen* 27 (1968), σ. 87.

έναντίον τοῦ ἰδίου ἑαυτοῦ του, καθ' ὅσον τότε ὁ Ἄλβανὸς ἐκμουσουλμανιζόμενος ἐθεώρει καὶ ἠσθάνετο ἑαυτὸν ὡς Τοῦρκον.

Δεύτερον, διότι ὁ Σκεντέρμπεης δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ, ὡς συνήθως ὑποστηρίζεται, οὔτε καθολικὸς ἡγεμὼν πάντων τῶν Ἄλβανῶν, οὔτε καὶ λαϊκὸς ἥρωας. Ὁ Σκεντέρμπεης προσεπάθησε νὰ ἐπιβληθῆ ἐπὶ τῶν ποικίλων ἀρχηγῶν «φαρῶν» ἢ μικρῶν τοπικῶν ἡγεμόνων τῆς Ἄλβανίας, ἀλλ' ἀπέτυχε. Διὰ τοῦτο, ἐνῶ εἰς τὴν Β. Ἄλβανίαν, ὅπου ὑπῆρχον καθολικοὶ Ἄλβανοί, θὰ ἠδύνατο νὰ τραγουδῆται, ἐλησμονήθη ταχέως, ἐπειδὴ ἐκεῖ ἐδέσποζον αἱ φυλαὶ τῶν Dukagjin, οἱ ὅποιοι, ὡς γνωστόν, ἐμίσουν τὸν Σκεντέρμπεην περισσότερο ἢ τοὺς Τοῦρκους¹²⁶.

Ἐκτὸς τούτων ἐν δημοτικὸν τραγούδι διασώζεται καὶ διατηρεῖται ἰδίᾳ ὅταν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰς ψυχικὰς τῶν ἀνθρώπων ἀνάγκας, αἱ ὅποια τὸ ἐγέννησαν. Κατ' ἀρχὰς νομίζομεν, ὅτι διὰ νὰ διατηρηθῆ τοῦτο ἐπὶ πολὺ, εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἄδεται. Ἄλλ' εἰς τὴν Ἄλβανίαν δυσκόλως ἦτο δυνατόν νὰ συμβῆ κάτι παρόμοιον μὲ δημοτικὰ τραγούδια διὰ τὸν Σκεντέρμπεην, ἀφοῦ ἐκεῖ δὲν ὑπῆρχε διαρκὴς ἐλεύθερος βίος ἀνθρώπων διαβιούντων εἰς τὰ ὄρη, ὡς οἱ Ἕλληνες «κλέφται», εἰς δὲ τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία ἢ παρουσία τῶν Τοῦρκων καθίστα ἀδύνατον τὴν ὑπαρξίν παρομοίων δημοτικῶν τραγουδιῶν, ὑμνούντων δηλαδὴ τὰ ἥρωϊκὰ κατορθώματα τοῦ Γ. Καστριώτου κατὰ τῶν Τοῦρκων. Ἀργότερον ὅμως μὲ τὴν ἀπόκτησιν ἐθνικῆς ἀλβανικῆς συνειδήσεως ἦτο δυνατόν νὰ πλασθοῦν καὶ νὰ μεταδοθοῦν θρῦλοι καὶ δοξασίαι περὶ τοῦ

126. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ἐν προκειμένῳ ὅσα προκύπτουν ἐξ ἐγγράφων τῆς Βενετίας, ἄλλοτε βοηθούσης τοὺς Dukagjin ἐναντίον τοῦ Σκεντέρμπεη, φίλου τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως, καὶ κατὰ ταῦτα ἐχθροῦ τῆς Βενετίας, ἄλλοτε βοηθούσης τὸν Σκεντέρμπεην ἐναντίον τῶν Dukagjin, ὡς ἐπέβαλλον τὰ ἐκάστοτε συμφέροντά της. Ἰδοὺ π.χ. τί μανθάνομεν ἐκ σχετικοῦ ἐγγράφου, τὸ ὅποιον ἐδημοσίευσεν ὁ A. Cutolo, *Scanderbeg*, Milano 1940, σ. 146: «El dito magnifico signor Scanderbeg... con tutte sue forze et con ogni suo ingegno con loro effetto et realmente facesse guerra al dicto Lecha si insieme con la gente de la illustrissima signoria predita come da per si... fin a la total destruction del dito Lecha Duchain». Γράφει ὁ πάπας Νικόλαος Ε' πρὸς τὸν Paulus Dusijs, ἐπίσκοπον τοῦ Drivasto τὴν 13 Αὐγούστου 1452 (J. Pisko, *Skanderbeg*, Wien 1894, σ. 137): «Intelleximus gravia odia suscitata esse et in dies acerbiora fieri inter dilectum filium nobilem virum Georgium Castriot Scanderbech et Paullum et Nic. Ducagninos in Albania dominos, quae res magna malestia non afficit et dolemus maxime...». Ἄλλὰ ὄχι μόνον οἱ Dukagjin ἐμίσουν τὸν Σκεντέρμπεην. Τὸν ἐπρόδωσαν ἀκόμη καὶ οἱ ἀνεψιοὶ του Balcha, ὁ μὲν εἰς παραδώσας εἰς τοὺς Τοῦρκους τὸ κάστρον τῆς Modriza καὶ Hamza, ὁ δὲ ἕτερος συμπολεμήσας μετὰ τῶν Τοῦρκων κατὰ τοῦ θείου του. Ὡς γνωστόν, ὁ πενθερὸς τοῦ Σκεντέρμπεη Arjanita συνεμάχησε μετὰ τῆς Βενετίας ἐναντίον του (βλ. A. Cutolo, ἐνθ' ἀν., σ. 102, 115, 136, 139, 200). Βλ. καὶ S. Skendi, «Skanderbeg...», ἐνθ' ἀν., σ. 87.

ήρωος, παρά τούς ἐξωτερικοῦς δυσμενεῖς παράγοντας. Διὰ τοῦτο εὐρέθησαν ὠρισμένοι ἐνθυμήσεις καὶ περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς περιοχάς τινας τῆς Ἀλβανίας, ὡς ἡ Κρόια, τὸ Μάτι, ἡ Δίβρη¹²⁷. Ἀξιὸν σημειώσεως εἶναι ἐνταῦθα τὸ γεγονός ὅτι, ἐνῶ τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν ἐνθυμήσεων τούτων ἔχει καταγραφῆ ὑπὸ Ἀλβανῶν μόλις μετὰ τὸ 1950 καὶ συνεπῶς θὰ ἠδύνατο νὰ τὰς ἐκλάβη κανεὶς καὶ ὡς ἐντελῶς προσφάτους, παρέμεινεν ἀνεκμετάλλευτον λίαν ἐνδιαφέρον ἄρθρον τοῦ Ν. Πολίτου, δημοσιευθὲν εἰς τὴν ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν Ἑστία (1876), σχετικὸν μὲ ὅσα ἐπίστευεν Ἀλβανὸς μωαμεθανὸς τῆς Β. Ἀλβανίας περὶ μελλοντικῆς ἐπανόδου τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς Ἀλβανίαν¹²⁸.

Ὁ Σκεντέρμπεης λοιπόν, ὡς φαίνεται, δὲν ὑμνήθη κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας¹²⁹. Ἡ δόκιμος ποιήσις τῆς Ἀλβανίας ἠσχολήθη

127. Πρώτη συλλογὴ εἶναι ἡ τοῦ Μ. Sirdani, *Skanderbegu mbas gojédhanash*, Shkodër 1926, πληρεστέρα δὲ ἡ τῶν Ζ. Sako-Q. Haxhihasani, *Tregime dhe kënge popullore për Skënderbeun*, Tiranë 1967, σ. 21-206.

128. Ἡ ἀνακοίνωσις τοῦ Ν. Πολίτου ἔχει ὡς ἐξῆς: «Οἱ κάτοικοι τῆς ἄνω Ἀλβανίας, οἱ ἰδιαιτέρως ὀνομαζόμενοι Γκέγκαι, πιστεύουσιν ὅτι θὰ ἔλθῃ ποτε ὁ Σκεντέρμπεύς, ὅπως ὀδηγῶν τούς νῦν ἀρειμανίους αὐτοῦ συμπολίτας κατὰ τοῦ Σουλτάνου διεκδικήσῃ παρ' αὐτοῦ τὴν βασιλείαν του... Πρὸς διατήρησιν δὲ τοῦ στρατοῦ του θ' ἀποκαλυφθῶσιν ἀνεξάντλητοι ἀποθῆκαι κέχρου, εὐρισκόμεναι ἐντός τινος τῶν ὀρέων τῆς πατρίδος του. Οὐδέποτε ὅμως θὰ δεχθῆ νὰ ἔλθῃ πρὶν ἢ ἴδῃ τούς συμπολίτας του ἐπαναστατοῦντας κατὰ τοῦ Σουλτάνου καὶ διατηροῦντας τὴν ἐπανάστασιν ἐπαξίως τῆς καταγωγῆς των. Προσέτι δὲ δοξάζουσι ὅτι, ἐν' ἀξιώθῳσι τῆς ἐλεύσεως ἐκείνου καὶ τῆς ἐντελοῦς ἀπελευθερώσεως ἀπὸ τοῦ ζυγοῦ, ποτὲ δὲν πρέπει νὰ παραβαίνωσι τὴν «μπέσα» των οὐδὲ νὰ προσβάλλωσι γυναῖκας... Τὰς δοξασίας ταύτας τῶν ὀρεσιβίων ἐκείνων ἐμάθομεν τῷ 1868 παρά τινος ληστοῦ Γκέγκα. Ἐρωτηθεὶς δὲ ὑφ' ἡμῶν, ἄφρου ὁ Σκεντέρμπεύς ἦτο Χριστιανός, πῶς θ' ἀκολουθήσωσι Χριστιανὸν ἀρχηγόν, Μωαμεθανοὶ ὄντες, ἀπεκρίνατο: «Δὲν ξέρεις τί λὲς ὀρέ! κρῖμα ποῦσαι καὶ διαβασμένος! Ὁ Ἰσκεντέρμπεο ξέρει τί θὰ κάμῃ. Ἐμεῖς δὲν ξέρουμε τίποτα» δείξας δὲ τινος παρόντας συμπολίτας του Χριστιανούς προσέθηκε: «Νὰ ὀρέ ὁ Βέλιος, ὁ Γῶμος, ὁ Οὐγρην, ὁ Ἰῶαν! καὶ αὐτοὶ εἶναι ἀπὸ τὸ Βελιαέτι μου εἶναι καοῦροι, μὰ παλλικάρια σὰν κ' ἐμᾶς. Ἐμεῖς γιατί γενήκαμε Μουσουλμάνοι, γιὰ νὰ εἶμαστε λεύτεροι, ὄχι ραγιαδες· αὐτὸ δὲν τὸ ξέρει ὁ Ἰσκεντέρμπεο; Εἶμαστε Γκέγκαι, τίμιοι, δὲν πατοῦμε τὸ μπέσα. Αὐτοὶ οἱ ντουντούμιδες ποῦ ἤρθαν ἀπὸ τὸ Ἀνατόλ, ἄς εἶναι Μουσουλμάνοι, δὲν ἔχουν οὔτε τιμὴ, οὔτε μπέσα, ἄς πηγαίνουν στὸ τζαμί δέκα φορές τὴ μέρα». Αἱ ἐξηγήσεις αὗται καίτοι δὲν ἠὺχαρίστησαν τὴν περιέργειαν ἡμῶν προσπαθούντων περισσότερα νὰ ἀνιχνεύσωμεν, ἐνομίσαμε ὅμως φρόνιμον νὰ σιωπήσωμεν, διότι εἶχε ἀρχίσει νὰ γουρλώνῃ τὰ μάτια του ὁ Γκέγκας ληστής». Τὸ ἀνωτέρω ἄρθρον ἐδημοσιεύθη εἰς τὴν ἐφ. τῶν Ἀθηνῶν Ἑστία, τ. 7, 1879, σ. 332-333, ἀνωνύμως καὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «Προσδοκία ἐλεύσεως τοῦ Σκεντέρμπευ παρὰ τοῖς Ἀλβανοῖς». Ἐγράφη ὅμως ὑπὸ τοῦ Ν. Πολίτου· βλ. Ν. Βέη, «Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἡπειρωτικὴν βιβλιογραφίαν», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 3 (1927), σ. 129.

129. Ἡ σιωπὴ αὕτη τῆς ἐλληνικῆς δημοτικῆς ποιήσεως περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη

μέ αὐτὸν μόνον φθίνοντος τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἡ δὲ δημοτικὴ ποίησις ἴσως ἀργότερον καὶ ἀφοῦ διὰ τῆς παιδείας ἀνέζησεν ἐκ νέου εἰς τὰς ψυχὰς τῶν Ἀλβανῶν ἢ μορφή τοῦ ἥρωος, ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὴν περίοδον τῶν προσπαθειῶν πρὸς δημιουργίαν συνειδήσεως ὅτι ἀποτελοῦν ἴδιον ἔθνος.

Οἱ κατελθόντες εἰς τὴν Ἑλλάδα Ἀλβανοὶ δὲν ἔφερον τὴν παράδοσιν τοῦ Σκεντέρμπεη μαζί των, διότι ἡ εἴσοδος των εἰς τὴν Ἑλλάδα ἔλαβε χώραν πολὺ πρὶν ἐμφανισθῆ εἰς τὸ προσκήνιον τῆς ἱστορίας ὁ Σκεντέρμπεης. Αἱ ἐλληνο-άλβανικαὶ κοινότητες τῆς Σικελίας καὶ τῆς Κ. Ἰταλίας ἀπηρτίσθησαν κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος των ἐξ Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν, οἱ ὅποιοι εἶχον ἤδη κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Συνεπῶς εἶναι φυσικόν, νὰ ἀγνοῇ ἡ δημοτικὴ ποίησις αὐτῶν τὸν Σκεντέρμπεην. Οἱ ἐγκατασταθέντες εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας Ἀλβανοὶ ἦσαν κυρίως μωαμεθανοὶ καὶ ὡς τοιοῦτοι δὲν ἠδύναντο νὰ τραγουδοῦν τὸν Σκεντέρμπεην. Δυνάμεθα λοιπόν, ὡς νομίζομεν, νὰ ὑποστηρίξωμεν, ὅτι ὁ Γεώργιος Καστριώτης παρέμεινεν ἄγνωστος εἰς τὴν δημοτικὴν ποίησιν τῆς Ἑλλάδος καί, κατὰ συνέπειαν, πρέπει νὰ ἀποκλεισθῆ ἐκ τῶν προτέρων ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ταύτης ἢ ἐκδοχῆ, ὅτι ἡσκήθη οἰαδήποτε ἐπίδρασις ἐπὶ τῶν ἔργων, τὰ ὅποια θὰ ἐξετάσωμεν ἐν συνεχείᾳ.

Ἴσως ὀφείλεται καὶ εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Γ. Καστριώτης ἦτο καθολικός, ἐνδεχομένως δὲ δι' αὐτὸν τὸν λόγον καὶ σύγχρονοὶ του περίπου Βυζαντινοὶ ἱστοριογράφοι καὶ ἱστορικοὶ ἐλάχιστα ἢ οὐδὲν ἀναφέρουν τὸν λίαν ἀξιόλογον κατὰ τὰ ἄλλα ἀγῶνα του. Βλ. Κ. Παπαρρηγοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. 5, ἐν Ἀθήναις 1887, σ. 355-356.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΕΡΓΑ

Ι. Τραγωδίαι

1. Ἡ τραγωδία τοῦ Ι. Ζαμπελίου, *Γεώργιος Καστριώτης*

Τὸ πρῶτον λογοτεχνικὸν ἔργον εἰς τὴν Ἑλληνικὴν διὰ τὸν Σκεντέρμπεην εἶναι μία τραγωδία τοῦ Ι. Ζαμπελίου.

Ὁ ποιητὴς Ι. Ζαμπέλιος ἐγεννήθη εἰς Λευκάδα τὸ 1787, ἀπέθανε δὲ τὸ 1856 εἰς τὴν αὐτὴν νῆσον. Ὡς λέγει ὁ ἴδιος εἰς τὴν αὐτοβιογραφίαν του, «μόλις ἤρchiσε νὰ ἐννοῇ τοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς καὶ ἐγνώρισε ποῖοι ἦσαν καὶ ἐχρημάτισαν οἱ Ἕλληνες καὶ ποῖοι εἶναι, ἀμέσως τοῦ ἐγεννήθη ἔμφυτος σχεδὸν ἡ ἀγάπη τῆς πατρίδος, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δόξης, πάθη τὰ ὅποια τοῦ ἐγέμισαν πάντοτε τὸ στῆθος μέχρι σήμερον . . .»¹³⁰. Ἀκολουθῶν τὴν συνήθειαν τῶν εὐπόρων τέκνων τῆς Ἑπτανήσου, μετὰ τὰς ἐγκυκλίους σπουδὰς εἰς τὴν πατρίδα του, ἀνεχώρησε τὸ 1803 εἰς τὴν Δύσιν δι' ἀνωτέρας σπουδὰς. Ἐσπούδασεν ἐπὶ ἑπτὰ ἔτη νομικὴν, φιλολογίαν, φιλοσοφίαν, ἀκόμη δὲ καὶ μαθηματικὰ εἰς τὰ Πανεπιστήμια τῆς Πίζης, τῆς Παβίας, τῆς Πάδοβας, τῆς Βολωνίας καὶ τῶν Παρισίων. Εἰς Ἰταλίαν εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρισθῇ μετὰ τῶν Ἰταλῶν ποιητῶν Μόντι, Ἀλφιέρι καὶ Φωσκόλου, ἐπίσης δὲ μετὰ τῶν Ἑλλήνων Κοραῆ, Σολωμοῦ, Καίτη κ.ἄ. «Ὁ Φώσκολος καὶ ὁ Κοραῆς ἐχρημάτισαν οἱ δύο μεγάλοι ἄνδρες, οἵτινες ἐνέπνευ-

130. Ἄρμονία 3 (1902), σ. 226. Τὴν αὐτοβιογραφίαν τοῦ Ι. Ζαμπελίου ἐδημοσίευσεν ὁ Δ. Καμπούρογλου, Ἄρμονία 3 (1902), σ. 225-237.

σαν πρὸς τὸν Ζαμπέλιον τὸν πόθον τῆς πατρίδος καὶ τῆς δόξης καὶ τὸν ἐγενναίωσαν νὰ γράψῃ . . .»¹³¹, ὅπως θὰ σημειώσῃ ὁ ἴδιος ὁ ποιητής.

Διορισθεὶς εἰσαγγελεὺς, ἐδέχθη τὸ 1817 τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ ἐκ Συράκου ἱατροῦ Ζαπραλῆ, ὁ ὁποῖος τὸν ἐμύησεν εἰς τὰ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας¹³². Ἐκτοτε ὁ Ζαμπέλιος ἀνέπτυξεν ἀξιόλογον ἐθνικὴν δρασιν καί, παρ' ὅλας τὰς αὐστηρὰς διατάξεις τῆς ἀγγλικῆς διοικήσεως, κατάρθωνε νὰ ἐνισχύῃ τοὺς ὄπλαρχηγοὺς τῆς Ἀκαρνανίας μὲ τροφίμα, ἄνδρας καὶ ὅπλα. «Πόσον ἔχαιρεν, ὅτε ἐξερράγη ἡ ἐπανάστασις, καὶ πόσον εἰς τὴν περίοδον αὐτὴν ἐδαπάνησε καὶ ἐκοπίασε καὶ ἐκινδύνευσε καὶ ἐφοβεῖτο διὰ τὴν καλὴν αὐτῆς ἐκβασιν . . .»¹³³. Σημειωτέον ὅτι μετέβη καὶ αὐτοπροσώπως εἰς Ἀκαρνανίαν διὰ νὰ παρακινήσῃ ν' ἀρχίσουν τὸν ἀγῶνα, τὸν ὁποῖον συνεχῶς ἀνέβαλλον. Αὐτὴν τὴν ἐκχειλίζουσαν φιλοπατρίαν καὶ ἀγάπην του διὰ τὸ πολύπαθον γένος ἀπεικροστάλλωσεν ὁ Ζαμπέλιος καὶ εἰς ὠρισμένα δράματα, ποιηθέντα ὄχι τόσον πρὸς προσωπικὴν προβολὴν καὶ ἱκανοποίησιν, ἀλλὰ κυρίως διὰ νὰ δυνηθῇ δι' αὐτῶν νὰ παροτρύνῃ, νὰ διδάξῃ, νὰ ἐμφυχώσῃ τοὺς ἀγωνιζομένους "Ἕλληνας"¹³⁴. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ὁ σημερινὸς ἀναγνώστης δὲν πρέπει νὰ ἔχῃ μεγάλας καλλιτεχνικὰς ἀπαιτήσεις ἀπὸ τὰς τραγωδίας τοῦ Ζαμπελίου καὶ θὰ συμφωνήσῃ μὲ τὸν Δ. Ἀθανασίου ὅτι «. . . ἐλλείπει ἀληθῶς ἀπὸ τῶν τραγωδιῶν τοῦ Ζαμπελίου ἡ ἐκτενὴς καὶ βαθεῖα ἐκείνη περιπλοκὴ τῶν περιπετειῶν καὶ πράξεων . . . καὶ ἐλλείπει δι' αὐτὸ τοῦτο, διότι τὸ βασιλευδὸν πάθος, τὸ δίδον ὠθησιν ἢ ἐπιβάλλον σιωπὴν εἰς πάντα τ' ἄλλα, εἶναι ἡ φιλοπατρία»¹³⁵.

α) Χρόνος συγγραφῆς καὶ περιεχόμενον τῆς τραγωδίας τοῦ Ι. Ζαμπελίου, Γεώργιος Καστριώτης

Ἡ συγγραφὴ τῆς τραγωδίας ταύτης ἤρχισε τὸ 1817¹³⁶, ἐπερατώθη δὲ τὸ 1818, ὡς ἀποκαλύπτει ὁ ἴδιος ὁ ποιητής εἰς ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν

131. Αὐτόθι, σ. 228.

132. Βλ. τὸ σχετικὸν ἄρθρον περὶ τοῦ Ι. Ζαμπελίου εἰς τὴν Ἑγκυκλοπαιδεῖαν «ΠΥΡΣΟΣ», γραφὸν ὑπὸ τῶν Λ. Ζώη καὶ Δ. Δεβάρη.

133. Ἀρμονία, ἐνθ' ἀν., σ. 234.

134. Ἐνδεικτικὸν τῶν προθέσεων τούτων τοῦ ποιητοῦ ἀποτελοῦν καὶ οἱ ἥρωες τῶν τραγωδιῶν του, κατὰ τὸ πλεῖστον ἥρωες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Ἴδου π.χ. τίτλοι ὠρισμένων ἔργων του: Μάρκος Βότσαρης, Γεώργιος Καραϊσκάκης, Διάκος καὶ Κόδρος, Ρήγας Θεσσαλός, Ἰωάννης Καποδίστριας, κ.ἄ.

135. Βλ. Δ. Ἀθανασίου εἰσαγωγὴν εἰς: Τραγωδία Ἰωάννου Ζαμπελίου, ἐν Ζακύνθῳ 1860, τ. 1, σ. ρζ'.

136. Τοῦτο προκύπτει ἐξ ὧσων ὁ ποιητής ἀναφέρει σχετικῶς μὲ τὴν μύησίν του εἰς τὰ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας ὑπὸ τοῦ Ζαπραλῆ. Βλ. Δ. Ἀθανασίου, ἐνθ' ἀν., σ. νε' καὶ

φίλον του Μ. Σικελιανόν¹³⁷. Ἡ τραγωδία, γραφεῖσα εἰς δωδεκασυλλάβους ἀνομοιοκαταλήκτους στίχους καὶ εἰς γλῶσσαν καθαρῆουσαν, ἐτυπώθη διὰ πρώτην φοράν τὸ ἔτος 1833¹³⁸, περιελήφθη δὲ καὶ εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ συνόλου τῶν τραγωδιῶν τοῦ Ζαμπελίου τὸ 1860¹³⁹.

Μετὰ τὸν τίτλον τοῦ ἔργου καὶ τὴν ἀφιέρωσιν του εἰς τὸν Α. Μουστοξύδην¹⁴⁰, ἀκολουθεῖ δι' ὀλίγων ἢ «ὑπόθεσις» τῆς τραγωδίας, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ποιητὴς ἀναφέρει τὰ τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως τοῦ Γ. Καστριώτου εἰς πεζὸν λόγον¹⁴¹. Ἡ «ὑπόθεσις» δὲν ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς τραγωδίας, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ποιητὴς ἀναφέρεται μόνον εἰς τὴν ἀφιξίν τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς Κρόιαν, τὴν ἀναγνώρισίν του ὑπὸ τῆς μητρὸς καὶ τῆς ἀδελφῆς του, τὴν διὰ δόλου κατάληψιν τῆς πόλεως καὶ τὴν τελικὴν σφαγὴν ἢ ἐκδίωξιν τῶν ἐκεῖ διαβιούντων Τούρκων. Εἰς τὴν «ὑπόθεσιν» ἀντιθέτως ὁ Ζαμπέλιος ἀναφέρεται δι' ὀλίγων εἰς γεγονότα προγενέστερα τῆς ἀφίξεως τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς Κρόιαν, γεγονότα ἔχοντα σχέσιν μὲ τὴν ζωὴν καὶ τὴν δράσιν τοῦ ἥρωος.

Λέγει δηλαδὴ δι' ὀλίγων ὁ ποιητὴς εἰς τὴν «ὑπόθεσιν» τὰ ἑξῆς:

Ὁ Σουλτάνος Μουράτ Β', ὑποτάξας καὶ τὸν Ἰωάννην Καστριώτην, ἡγεμόνα τῆς Κρόιας, ὑπεχρέωσε τοῦτον νὰ τοῦ παραδώσῃ ὡς ὁμήρους τοὺς τέσσαρας υἱούς του, τοὺς ὁποίους καὶ ἐξηνάγκασε νὰ ἀσπασθοῦν τὸν μωαμεθανισμόν. Ἐν τῷ μεταξύ, θανατώσας τὸν Ἰωάννην Καστριώτην διὰ προδοσίας, ἐφόνευσεν ἐν συνεχείᾳ καὶ τοὺς υἱούς του, πλὴν τοῦ Σκεντέρμπεη, διὰ νὰ ἀποφύγῃ τυχρὸν διεκδικήσεις των ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς Κρόιας. Ὁ Σκεντέρμπεης ὅμως, ὑποπτευόμενος ὅτι μετ' ὀλίγον θὰ ἔχη καὶ αὐτὸς τὴν τύχην τῶν ἀδελφῶν του, εἰς τὴν μάχην, τὴν ὁποίαν τὸν ὑπεχρέωσεν ὁ σουλτάνος νὰ δώσῃ πρὸς τὸν Οὐνυάδην, ὑπεχώρησε συνεννοηθεὶς κρυφίως μετὰ τοῦ Οὐγγρου τούτου ἀρχιστρατήγου. Ἐπειτα ἐβίασε τὸν γραμματέα τοῦ νικηθέντος Ἀρχιστρατήγου πασσᾶ νὰ γράψῃ ὡς ἐκ μέρους τοῦ Σουλτάνου (τοῦ ὁποίου τὴν

Γ. Πρωτοπαπᾶ-Μπουμπουλίδου, «Περὶ τὸ δραματικὸν ἔργον τοῦ Ι. Ζαμπελίου», *Καθαρὰς* 6 (1964), σ. 375, σημ. 1.

137. Γ. Πρωτοπαπᾶ-Μπουμπουλίδου, ἔνθ' ἄν., σ. 375, 381.

138. Ὑπὸ τὸν τίτλον: Ἰωάννου Ζαμπελίου Λευκαδίου, *Γεώργιος Καστριώτης, τραγωδία τρίτη*, Κορφοὶ 1833. Ἡ τραγωδία περιεῖχε 1.417 στίχους. Ἀντίτυπον τῆς πρώτης ταύτης ἐκδόσεως δὲν ἠδυνήθη, δυστυχῶς, νὰ εὔρω.

139. Τὸ σύνολον τῶν τραγωδιῶν τοῦ Ζαμπελίου ἐτυπώθη τότε εἰς δύο τόμους ὑπὸ τὸν τίτλον: *Τραγωδία Ἰωάννου Ζαμπελίου Λευκαδίου*, ἐν Ζακύνθῳ 1860, ἔκδοσις Σ. Χ. Ραφτάνη. Ἡ τραγωδία *Γεώργιος Καστριώτης* ἐτυπώθη εἰς τὸν πρῶτον τόμον τῆς ἀνωτέρω ἐκδόσεως, σ. 147-214. Ἐφεξῆς πᾶσαι αἱ ἡμέτεραι παραπομπαὶ εἰς τὴν τραγωδίαν ταύτην θὰ νοοῦνται εἰς τὴν ἀνωτέρω ἔκδοσιν.

140. Σ. 149.

141. Σ. 150-151.

σφραγίδα συνήθιζον τότε νὰ φέρωσι μεθ' ἑαυτῶν τῶν Ἀρχιστρατῆγων Πασσάδων οἱ γραμματεῖς) πρὸς τὸν Πασσᾶν τῆς Κροΐας, νὰ παραδώσῃ τὴν ἐπαρχίαν ἐκείνην πρὸς τὸν Σκεντέρμπεην, ὡς μόνον ἄξιον νὰ τὴν διαφυλάξῃ ἀπὸ τὰς προόδους τοῦ νικητοῦ Φράγγου. Λαβὼν τὸ γράμμα ὁ Γεώργιος, ἐθανάτωσε τὸν γραμματέα, ὅπως λάβῃ καιρὸν νὰ φύγῃ, συνωδεύθη μετὰ τριακοσίων Ἑπειρωτῶν πιστῶν, τοὺς ὁποίους ἔφερε πάντοτε μεθ' ἑαυτοῦ . . .»¹⁴². Ἐξαπατήσας κατόπιν τὸν πασᾶν, ἠλευθέρωσε τὴν πατρίδα του, γενόμενος ὁ φόβος καὶ ὁ τρόμος ἀμφοτέρων τῶν σουλτάνων, τόσοι δηλ. τοῦ Μουράτ, ὅσον καὶ τοῦ Μωάμεθ (Μεχμέτ Β'). Εἰς τὸ τέλος τῆς «Ἵποθέσεως», ὁ Ζαμπέλιος σημειώνει: «Ἐκ τῆς βιογραφίας Γεωργίου Καστριώτου, τυπωθείσης ἐν Μόσχᾳ».

Ἀκολουθοῦν κατόπιν τὰ τοῦ δράματος πρόσωπα, ἦτοι:

ΣΟΛΙΜΑΝΟΣ

Πασσᾶς τῆς Κροΐας

ΑΧΜΕΤΗΣ

σύμβουλος αὐτοῦ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ

ΜΑΡΙΝΟΣ

φίλος αὐτοῦ

ΒΟΗΣΑΒΗ

μήτηρ τοῦ Γεωργίου

ΕΛΕΝΗ

ἀδελφή τοῦ Γεωργίου

Τοῦρκοι στρατιῶται

Ἑπειρωτῶται στρατιῶται

Ἐπεταὶ τὸ κείμενον τῆς τραγωδίας, ἐντεταγμένον εἰς πέντε πράξεις, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρώτη καὶ ἡ δευτέρα ἀποτελοῦνται ἐκ πέντε σκηνῶν, τριῶν ἢ τρίτη, πέντε δὲ ἡ τετάρτη καὶ ἡ πέμπτη πράξεις. Ἡ δὲ ὑπόθεσις τοῦ ἔργου ἔχει ὡς ἐξῆς:

Ὁ Σολιμάνος, ἀφοῦ ἐφόνευσε τὸν Ι. Καστριώτην καὶ οἰκειοποιήθη ταιουτοτρόπως τὸν θρόνον τῆς Κροΐας, εὐρίσκειται εἰς κατάστασιν ἀπελπισίας, διότι δὲν εὐρίσκει ἀνταπόκρισιν ὁ ἔρωσ τοῦ πρὸς τὴν Ἑλένην, κόρην τοῦ Ι. Καστριώτου καὶ ἀδελφὴν τοῦ Σκεντέρμπεη:

ΑΧΜΕΤΗΣ

Φίλτατος τοῦ Σουλτάνου· Αὐθέντης μόνος,
Τῆς Ἀλβανίας ὅλης ἵστεμμένος δάφνας,
Τὴν κεφαλὴν, εἰς τόσους λαμπροὺς ἀγῶνας·
Μὲ πλοῦτη· μὲ δυνάμεις· τί ἄλλο πλέον
Ἄποζητεῖ; (σ. 153)

ΣΟΛΙΜΑΝΟΣ

Κρούφιος ἔρωσ
Ἐμβῆκε καὶ μέ τρώγει. Ὅθεν ὁ νοῦς μου,

142. Σ. 151.

"Οστις ἠλικιώθη, μ' ἀνδρεῖα πάθη,
 Συννεφιασμένος, ἄρρώστος, χαῦνος τώρα,
 Βωμὸν ὑψώνει, καὶ προσκυνεῖ ὡς λάτρεις,
 Λυγερὴν κόρη· καὶ ἄν με ἀντηγάπα,
 Ἐφίλουν, τὰς δειλὰς μου ταύτας, ἀλύσεις·
 Ἄλλὰ ματαίως. "Οσον ἐγὼ ἀνάπτω
 Τόσον μ' ἀμπώθει ἀσυμπαθῶς· καὶ μόνον
 Μ' ὀργὴν καὶ πεῖσμα μ' ἐξουθενεῖ ἀκόμη (σ. 154).

Εἰς τὴν ἐρχομένην Βοησάβην ἀνακοινοῖ ὁ Σολιμάνος ὅτι ἐπιθυμεῖ σφοδρῶς νὰ νυμφευθῇ τὴν κόρην τῆς, ἀλλ' ἡ γραῖα ἀρνεῖται καὶ νὰ συζητήσῃ παρόμοιον θέμα, εἰς τὰς ἀπειλὰς δὲ τοῦ τυράννου ἀπαντᾷ ὑπερηφάνως:

ΒΟΗΣΑΒΗ   Τί, τὴν ζωὴν μας νὰ κόψῃς; χάρισμά σου·
 Ἡ τιμὴ μόνη ἀμόλυντος νὰ μείνῃ (σ. 161).

Ὁ Ἀχμέτης προσπαθεῖ νὰ μεταπείσῃ τὴν Βοησάβην, ἀλλὰ ματαίως. Ἐν τῷ μεταξύ ἐμφανίζεται ἡ Ἐλένη, φανερώουσα τὴν δυστυχίαν τῆς διὰ τὰς ἐπιθυμίας τοῦ Σολιμάνου. Ἡ Βοησάβη, βεβαιωθεῖσα διὰ τὸ ψυχικὸν σθένος τῆς κόρης τῆς, τὴν ἐφοδιάζει μὲ ξιφίδιον διὰ νὰ αὐτοκτονήσῃ, ἐὰν ἐπιμείνῃ ὁ τύραννος εἰς τὴν ἐπιθυμίαν του. Ἄλλ' ὁ κρυφίως παρακολουθῶν Σολιμάνος ἐμφανίζεται ἐπὶ τῆς σκηνῆς μετὰ τοῦ Ἀχμέτου καὶ ἀπειλεῖ νὰ θανατώσῃ τὴν Βοησάβην, ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ νὰ ἀνθίσταται σθεναρῶς.

ΒΟΗΣΑΒΗ   . . . κτύπησον, πλήξον
 Νὰ μᾶς πατήσῃς ὁμως τὴν τιμὴν, ὄχι (σ. 172).

Ἐν τῷ μεταξύ ἐμφανίζεται ὁ Σκεντέρμπεης, δραπετεύσας ἐκ τοῦ τουρκικοῦ στρατοπέδου. Ὁ συνοδεύων αὐτὸν πιστὸς του φίλος Μαρῖνος προτείνει νὰ χρησιμοποιήσουν πρῶτον τὸν δόλον:

ΜΑΡΙΝΟΣ   Νὰ βάλωμεν εἰς ἔργον τὴν τέχνην πρῶτον,
 . . . . .
 "Ἄν, πλανηθεῖς, τὴν πόλιν, μᾶς δώσῃ οὔτος,
 Τότε, τοὺς Τούρκους, σφάξον, γενοῦ αὐθέντης,
 Στῆσον ἀνδρείους, τοὺς Ἕλληνας, καὶ σπεῖρε,
 Τῆς τόσης τόλμης, τεράστια παντόθεν (σ. 179).

Ἄλλ' ὁ ἀδημονῶν Σκεντέρμπεης δὲν καταδέχεται νὰ χρησιμοποιήσῃ δόλον, προκρίνει τὸν ἔντιμον ἀγῶνα:

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ἐὰν δὲν ἀναστήσω, ἐγὼ ἐξαίφνης
Ἕλληνας νέους, . . . (σ. 180).

.....
Θεατὰς μόνον τοὺς Ἡπειρώτας θέτεις; (σ. 182).

ΜΑΡΙΝΟΣ

.....
Ὅχλος, ἀξίως δυναστευμένος εἶναι.
Ἕλληνες ὅμως· καὶ ὡς οἱ λοιποὶ ὅλοι,
Κοιμῶνται μόνον· ἐξύπνησόν τους πρῶτον,
Κ' Ἕλληνας πάλιν, εὐκόλα τοὺς ὀρθῶνεις (σ. 182).

Ἐπικρατεῖ ἡ γνώμη τοῦ σωφρονεστέρου Μαρίνου, μετ' ὀλίγον δὲ ἐπέρχεται ἡ ἀναγνώρισις μεταξὺ τοῦ Σκεντέρμπεη, τῆς ἀδελφῆς καὶ τῆς μητρός του, ἡ ὁποία τὸν ἐρωτᾷ:

ΒΟΗΣΑΒΗ Ποῖον δὲ σφίγγω ἐν κόλποις; Υἱὸν Τοῦρκον;
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Τοῦρκος ἐγώ; Ἄν Τοῦρκος, παιδίον ἤμην,
Τοῦρκος τῆς βίας ἤμην· ἀνὴρ δὲ τώρα
Χριστιανὸς καὶ Ἕλληνας, καυχῶμαι κὶ εἶμαι (σ. 185).

Ἐνῶ ὁ Σολιμάνος ἔχει ἤδη ἀποφασίσει νὰ ζητήσῃ τὴν μεσολάβησιν τοῦ Σουλτάνου πρὸς ἐπίλυσιν τοῦ ἐρωτικοῦ του προβλήματος μετὰ τὴν Ἑλένην, αἴφνης διαδίδεται εἰδήσις ὅτι εἰς τὴν Κρόϊαν κατέφθασε μέγας Μπέης, ζητῶν νὰ ἰδῇ τὸν Σολιμάνον. Ὁ παρουσιασθεὶς ὡς Τοῦρκος Μπέης, Σκεντέρμπεης, δεικνύει φερμάνιον, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐκ τῶν προτέρων ἐτοιμάσει, ἐξαναγκάσας τὸν «γραμματικὸν» τοῦ Σουλτάνου νὰ τὸ ὑπογράψῃ ὡς αὐθεντικόν, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ Σουλτάνος τὸν διώριζε δῆθεν διοικητὴν τῆς Κρόϊας καὶ ὁ Σολιμάνος ὤφειλε νὰ παρουσιασθῇ εἰς τὸν Σουλτάνον. Ὁ Τοῦρκος τύραννος μετὰ τοῦ Ἀχμέτου ἀποφασίζουσαν νὰ δολοφονήσῃ τὸν Σκεντέρμπεην, ὁ ὁποῖος ὅμως προλαμβάνει νὰ ἐπαναστατήσῃ μετ' ὄλων τῶν συμπατριωτῶν του. Ἡ Βοησάβη καὶ ἡ Ἑλένη ἀντιλαμβάνονται τὸν θόρυβον καὶ τὴν συμπλοκὴν:

ΒΟΗΣΑΒΗ Ἄ ναί· ἐζώσθη, ὁ Ἕλληνας τὸ σπαθίον·
Θάνατον προτιμᾷ, παρὰ δουλείαν (σ. 207).

Καταδιωκόμενος ὁ Σολιμάνος καταφεύγει εἰς τὸν κοιτῶνα τῆς Βοησάβης, ὅπου καὶ φονεύεται ἀπὸ τὸν Σκεντέρμπεην, ἀλλ' ὄχι πρὶν ἢ φονεύσῃ ὁ μισητὸς Τοῦρκος τὴν μητέρα τοῦ ἥρωος. Ἡ τραγωδία τελειώνει μετὰ τὰς ἐπευφημίας τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ πιστοῦ φίλου:

Ἔσωσας τὴν πατρίδα, ἐκδικῶν ὅλα.
 Τώρα τὰς λοιπὰς πόλεις, δράμε νὰ σώσης.
 Κ' ἔπειτα μάχας, καὶ νίκας ν' ἀπαντήσης (σ. 211).

Εἶναι φανερόν ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ βεβαίως ἐξαιρετικόν, κατόπιν μάλιστα τῶν ὅσων ἀποκαλύπτει ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς σχετικῶς μὲ τὰς «συνταγὰς» συνθέσεως τοῦ ἔργου, τὰς ὁποίας προκαθώριζεν¹⁴³. Οὔτε ἡμᾶς ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα τόσον ἡ καλλιτεχνικὴ του ἀξία. Τίθενται ὅμως τὰ ἐρωτήματα:

- 1) Πόθεν ἤντησεν ὁ ποιητὴς τὸ θέμα του;
- 2) Διατί πάλιν εἰς Ἑλλην ἔγραψε τραγωδίαν διὰ τὸν Σκεντέρμπεην;
- 3) Διατί ὁ Ζαμπέλιος ἠσθάνθη καὶ παρουσίασε τὸν Σκεντέρμπεην ὡς Ἑλληνα;

β) Αἱ πηγαὶ τῆς τραγωδίας

Τὰς πηγὰς, ἐκ τῶν ὁποίων ἤντησε τὸ θέμα του ὁ ποιητὴς, πρέπει νὰ διακρίνωμεν ὡς ἀνηκούσας εἰς δύο κατηγορίας:

- 1) Εἰς λογοτεχνικὰς πηγὰς, αἱ ὁποῖαι ἐχρησίμευσαν εἰς τὸν Ζαμπέλιον ὡς καλλιτεχνικὸν πρότυπον.
- 2) Εἰς ἱστορικὰς, ἐκ τῶν ὁποίων ἤντησε τὰς εἰδήσεις, τὰς σχετικὰς μὲ τὴν ζωὴν καὶ τὴν δράσιν τοῦ Σκεντέρμπεη.

Εἰς ἀμφοτέρω τὰ προβλήματα ὁ ποιητὴς εἶναι ἀρκούντως σαφής. Καὶ ὡς πρὸς τὰς λογοτεχνικὰς πηγὰς, ἀμέσως παρατηροῦμεν ὅτι ὁ Ζαμπέλιος εἰς ἐπιστολὴν του ἀπευθυνομένην πρὸς τὸν Μ. Σικελιανὸν ἀναφέρει ὅτι διὰ τὴν σύνθεσιν τῆς τραγωδίας του Γεώργιος Καστριώτης

143. Γράφει π.χ. εἰς τὴν ἐπιτασσομένην τῆς τραγωδίας του «Γνώμην τοῦ συγγραφέως εἰς τὸν Καστριώτην», σελ. 212: «... Ἐπρεπε ν' ἀφήσω παντέρημον τὴν μόνην μετᾶσαν ἐνάρετον γυναῖκα (δηλ. τὴν Ἑλένην) καὶ νὰ δώσω πρὸς αὐτὴν περισσότεράν ἀνδρείαν καὶ γενναιότητα, παρ' ὅ,τι φυσικῶς περιμένεται ἀπὸ γυναῖκα». Ἡ ὀλίγον κατωτέρω, σελ. 214: «Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ τυραννοκτονία ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἐπὶ τῆς σκηνῆς, φυσικὸν ἦτο, πρῶτον, εἴτε διὰ τὴν σωτηρίαν του, εἴτε διὰ κακίαν, νὰ κινηθῆ ὁ τύραννος εἰς τὴν τρομερὰν στιγμὴν τοῦ κινδύνου του, οὐχὶ βέβαια κατὰ τῶν δύο νικητῶν, οἵτινες ἴσταντο μὲ γεγυμνωμένα τὰ ξίφη, ἀλλὰ κατὰ τινος τῶν δύο γυναικῶν, καὶ ἐξαιρέτως κατ' ἐκείνης, ἣτις ἴσχυε μᾶλλον εἰς τὴν καρδίαν τοῦ Γεωργίου... Δεύτερον... ἦτον ἀναγκαῖον ἔτι νὰ λυθῆ τὸ δράμα καὶ μετὰ τινος καταστροφῆς λυπηρᾶς, ὡς εἶναι ὁ θάνατος τῆς Βοησάβης, ἢ ἀναχωρήσῃ ὁ ἀκροατὴς ἀπὸ τὸ θέατρον, οὐ μόνον μὲ τὴν εὐαρέστησιν τῆς δικαίας ἐκδικήσεως, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν δυσἀρέσκειαν ἢ τὸν ἔλεον τῆς πτώσεως ἐνὸς τῶν ἐναρέτων προσώπων, ἔλεος ὅστις ἀποτελεῖ τὸν κυριώτερον τῆς τραγωδίας σκοπόν».

ἐχρησιμοποίησεν ὡς καλλιτεχνικὸν πρότυπον τὰς τραγωδίας τοῦ Alfieri Ὁρέστης¹⁴⁴, περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται λόγος καὶ εἰς τὴν «Γνώμην τοῦ συγγραφέως . . .»¹⁴⁵, καὶ Ροσμούνδα¹⁴⁶.

Ὡς πρὸς τὰς ἱστορικὰς εἰδήσεις ἐξ ἄλλου, τὰς σχετικὰς μὲ τὴν ζωὴν καὶ τὴν δράσιν τοῦ ἥρωος, τὰς ἀναφερομένας εἰς τὴν προτασσομένην τῆς τραγωδίας «Ἐπιτομὴν», ὁ Ζαμπέλιος λέγει, ὅτι ἤντλησεν «ἐκ τῆς βιογραφίας Γεωργίου Καστριώτου, τυπωθείσης ἐν Μόσχᾳ»¹⁴⁷. Ἄλλ' ὡς βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη, τυπωθεῖσα εἰς τὴν ἐλληνικὴν ἐν Μόσχᾳ, εἶναι γνωστὴ μόνον ἢ ἀνώνυμος Ἐπιτομὴ τοῦ ἔτους 1812. Ὄντως ἐκ τῆς βιογραφίας ταύτης ἤντλησεν ὁ ποιητὴς πάσας τὰς εἰδήσεις τῆς «Ἐπιτομῆς». Ἰδίᾳ χρησιμοποιοῦ τὸ περιεχόμενον τῶν σελίδων τῆς Ἐπιτομῆς 4-6 καὶ 15-30. Ἄλλ' ἐνῶ ὁ ποιητὴς γράφει εἰς τὴν «Ἐπιτομὴν» ὅτι ὁ Μουράτ ὁ Β' ἐφόνευσε διὰ προδοσίας τὸν Ἰωάννην Καστριώτην¹⁴⁸ καὶ ὅτι ὁ παστᾶς, ὁ ὁποῖος οἰκειοποιήθη τὸν θρόνον, ἐκράτει εἰς τὴν φυλακὴν τὸν πατέρα ὅσον καὶ τὴν ἀδελφὴν τοῦ Σκεντέρμπεη¹⁴⁹, εἰς τὴν ἀνώνυμον βιογραφίαν τῆς Μόσχας λέγεται ἀπλῶς, ὅτι ὁ Γεώργιος ἐπληροφορήθη αἰφνιδίως τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του¹⁵⁰, δίχως νὰ παρέχεται ἢ ἐλαχίστη ὑπόνοια ὅτι ἐπρόκειτο περὶ δολοφονίας, καὶ ὅτι ἡ μήτηρ του ἔζη μετὰ τῶν θυγατέρων τῆς εἰς τὴν Μακεδονίαν, ὅπου ὁ παστᾶς τῆς εἶχε παραχωρήσει μεγάλας ἐκτάσεις γῆς¹⁵¹. Εἶναι φανερὸν ὅτι ὁ ποιητὴς μετέβαλε μόνος του τὰς εἰδήσεις ταύτας ἐπὶ τὸ «δραματικώτερον» καὶ τὰς προσήρμοσε καταλλήλως διὰ νὰ προξενήσῃ «τὸν ἔλεον καὶ τὸν φόβον», ὡς ὁ ἴδιος προγραμματικῶς εἶχε καθορίσει. Εἰς τὸ ἔργον του ὁμοίως ὁ Ζαμπέλιος προσαρμόζεται γενικῶς πρὸς τὸν Ὁρέστην τοῦ Alfieri, μόνον δὲ τὰ ἐξῆς τρία σημεῖα τῆς τραγωδίας ἀπηχοῦν σχετικὰς εἰδήσεις ἐκ τῆς Ἐπιτομῆς:

144. Γ. Πρωτοπαπᾶ-Μπουμπουλίδου, «Περὶ τὸ δραματικὸν ἔργον τοῦ Ι. Ζαμπέλιου», *Παρνασσός* 6 (1964), σ. 361.

145. Σ. 212.

146. Γ. Πρωτοπαπᾶ-Μπουμπουλίδου, ἐνθ' ἀν., σ. 361.

147. Σ. 151.

148. Σ. 150: «. . . ἐφόνευσε (ὁ Μουράτ) μετὰ προδοσίας τὸν Ἰωάννην».

149. Σ. 151: «. . . ἠπάτησε (ὁ Σκεντέρμπεης) διὰ τοῦ φερμάνου ἐκείνου τὸν Πασσᾶν τῆς Κροΐας, ὅστις εἶχε φονεύσει τὸν πατέρα του, καὶ κατεκράτει εἰς φυλάκωσιν τὴν μητέρα καὶ τὴν ἀδελφὴν του».

150. Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας Γεωργίου τοῦ Καστριώτου . . ., ἐν Μόσχᾳ 1812, σ. 15: «. . . αἰφνιδίως μανθάνει (ὁ Σκεντέρμπεης) τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου Καστριώτου πατρὸς του».

151. «. . . Ἐδιόρισε μ' ὄλον τοῦτο (ὁ Σουλτάνος) εἰς τὴν Μακεδονίαν πλουσιοπάροχα εἰσοδήματα πρὸς ζωοτροφίαν τῆς Βοϊσάβης, . . . ἥτις ἐμετοίκησεν εἰς ἐκεῖνον τὸν τόπον μὲ μίαν τῶν θυγατέρων τῆς, ἔχουσα προῦπανδρευμένας τὰς ἐπιλοίπους εἰς διαφόρους ἄρχοντας τῆς πατρίδος» (αὐτόθι, σ. 16).

1) Τὸ τμήμα, εἰς τὸ ὁποῖον ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἐπιστολῆς, τὴν ὁποίαν συνέταξεν ὁ Σκεντέρμπεης, ἐξαναγκάσας κατόπιν τὸν σφραγιδοφύλακα νὰ τὴν ὑπογράψῃ ὡς αὐθεντικὴν τοῦ Σουλτάνου, καὶ κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ πασᾶς τῆς Κροΐας ὑπεχρεοῦτο νὰ παραδώσῃ τὴν ἐξουσίαν εἰς τὸν Σκεντέρμπεην:

ΣΟΛΙΜΑΝΟΣ Ἀχμέτ, ἀμέσως, ἀνάγνωσον τί λέγει.
ΑΧΜΕΤΗΣ Πρὸς Σολιμάνον, Πασσᾶν τῆς Ἀλβανίας,
Ὁ Ἀμουράτης Σουλτάνος, ταῦτα γράφω
Ὁ Γιαβούρ Φράγγος, νικᾷ καὶ καταβαίνει.
Ὅθεν σοὶ πέμπω αὐτοῦ, τὸν Σκενδερμπέην.
Δὸς πρὸς ἐκεῖνον, εὐθὺς τὴν ἐξουσίαν.
Σὺ δὲ νὰ ἔλθῃς πάραυτα. Ἀμουράτης» (σ. 196).

ἀπηχεῖ τὸ ἐξῆς τμήμα τῆς Ἐπιτομῆς, σ. 26: «Ὁ Σκεντέρμπεης λοιπὸν ἐβίασεν αὐτὸν τὸν μυστικὸν νὰ γράψῃ ὡς ἐκ μέρους τοῦ Πασᾶ ἐν προσταγμᾷ πρὸς τὸν κυβερνήτην τῆς Κροΐας διαλαμβάνον ὡς ἀκαλούθως. Οἱ Χριστιανοὶ ἀπέλαβον μίαν πληρεστέραν νίκην κατὰ τῶν στρατευμάτων μας. Καὶ φοβούμενος μήπως, ὠφελούμενοι ἐκ ταύτης τῆς εὐτυχοῦς ἐκβάσεως τῶν ἀρμάτων τους, προχωρήσουν καὶ μέχρι τῆς Ἀλβανίας, καὶ τὴν ἐξουσιάσουν, ἀπεφάσισα νὰ ἐμπιστευθῶ τὴν φύλαξιν αὐτοῦ τοῦ τόπου εἰς τὸν Σκεντέρμπεην, ὅστις μοὶ ἐφάνη ὁ μόνος ἱκανὸς νὰ τὸν διαφυλάξῃ. Ὅθεν σὲ προσταζῶ διὰ τοῦ παρόντος μου νὰ παραδώσῃς αὐτῷ ἀνυπερθέτως τὴν κυβέρνησιν αὐτῆς τῆς ἐπαρχίας μέχρι δευτέρας προσταγῆς».

2) Ὁ Μαρῖνος ἀναφέρει ὅτι ὁ Σκεντέρμπεης εἶχε μαζί του κατὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ τουρκικοῦ στρατοπέδου τριακοσίους πιστοὺς στρατιώτας («Ἕλληνας»):

ΜΑΡΙΝΟΣ Τριακοσίων, σύρομεν ὀνομάτων,
Ἐκλεκτὸν τάγμα (σ. 197).
.....
Σὺ, τοὺς τριακοσίους, Ἕλληνας λάβε,
Κ' ἔκβα κηρύξου, Χριστιανός, καὶ μόνος,
Διάδοχος τοῦ θρόνου (σ. 205).

Ἡ πληροφορία αὕτη λαμβάνεται ἀπὸ τὴν Ἐπιτομὴν, σ. 27:
«... Ἐπειτα κοινολογήσας τὸν σκοπὸν του εἰς τοὺς τριακοσίους Ἀλβανούς, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἀπ' ἀρχῆς εἰς τὴν συντροφείαν του...».

3) Ἡ Βοησάβη, μήτηρ τοῦ Σκεντέρμπεη, ὁμιλοῦσα γενικῶς διὰ

τὴν ἀπώλειαν τῶν τριῶν ἀρρένων τέκνων τῆς, προφανῶς ὑπαινίσσεται τὸν διὰ δηλητηριάσεως θάνατον αὐτῶν:

ΒΟΗΣΑΒΗ

.....
Δυστυχῆς μήτηρ, δὲν ἔφθασε ν' ἀκούσω
Τοὺς τρεῖς υἱοὺς χαμένους, τὸν ἄλλον Τοῦρκον;
(σ. 162).

Πρβλ. τὸ τῆς Ἐπιτομῆς, σ. 16-17: «Διάφοροι συγγραφεῖς βεβαιοῦσιν ὅτι ὁ Ἀμουράτης διὰ νὰ ἀποφύγη τοὺς δικαίους ὄνειδισμοὺς τῶν τέκνων τοῦ Καστριώτου . . . ἐπρόσταξε νὰ φαρμακώσουν τοὺς μεγαλύτερους τρεῖς . . .».

Ὁ ἔρωσ τοῦ Σολιμάνου πρὸς τὴν Ἑλένην, τὸ πρόσωπον τοῦ φίλου τοῦ Σκεντέρμπεη Μαρίνου, τὰ περὶ ἀναγνωρίσεως τοῦ Σκεντέρμπεη ὑπὸ τῶν οἰκείων του καὶ ὁ θάνατος τῆς Βοησάβης ὑπὸ τοῦ πατῆρα, πάντα ταῦτα εἶναι ἐπινοήσεις τῆς ποιητικῆς φαντασίας τοῦ Ζαμπελίου, προσπαθοῦντος νὰ προσαρμόσῃ τὸ δράμα του πρὸς τὸν Ὁρέστην τοῦ Alfieri¹⁵² καὶ τὴν γνωστὴν ὑπόθεσιν τοῦ ἀρχαίου δράματος.

γ) Σκεντέρμπεης «Χριστιανὸς καὶ Ἕλληνας»

Ἐσημειώσαμεν ἤδη ὅτι ὁ Ζαμπέλιος παρουσιάζει τὸν Γ. Καστριώτην ὡς Ἕλληνα. Ὅταν ἡ μητέρα του τὸν ἐπαναβλέπη μετὰ ἀπουσίαν τόσων ἐτῶν, τὸν ἐρωτᾷ ἀμέσως:

Ποῖον δὲ σφίγγω ἐν κόλποις; Υἱὸν Τοῦρκον;
Καὶ ὁ Σκεντέρμπεης ἐκπληττόμενος διὰ τὴν ἐρώτησιν ἀπαντᾷ:
Χριστιανὸς καὶ Ἕλληνας καυχῶμαι κ' εἶμαι (σ. 185).

Διὰ τὴν λοιπὸν ὁ Ζαμπέλιος νὰ θεωρήσῃ τὸν Σκεντέρμπεην Ἕλληνα, παρὰ τὴν ἔλλειψιν τοιαύτης ἐκδοχῆς εἰς τὸ κείμενον τῆς ἐλληνικῆς βιογραφίας τοῦ ἥρωος, τὴν ὁποίαν εἶχεν ὑπ' ὄψιν του;

Νομίζομεν ὅτι ὁ ποιητὴς οὐδεμίαν πρόθεσιν πρωῒμου προπαγάνδας κατὰ τῆς Ἀλβανίας εἶχε, διότι τότε ἀκόμη Ἀλβανικὸν κράτος δὲν ὑπῆρχε

152. Ἡ Γ. Πρωτοπαπᾶ-Μπουμπουλίδου εἰς τὴν μελέτην τῆς «Περὶ τὸ δραματικὸν ἔργον τοῦ Ι. Ζαμπελίου», ἐνθ' ἀν., προέβη καὶ εἰς σύγκρισιν μετὰ τῶν τραγωδιῶν Ὁρέστης καὶ Ροσμούνδα τοῦ Ἀλφιέρι, καὶ τῆς τραγωδίας τοῦ Ζαμπελίου Γεώργιος Καστριώτης. Κατ' αὐτὴν διεπιστώθη ἡ μεγαλυτέρα ἐξάρτησις τῆς τραγωδίας τοῦ Ζαμπελίου ἐκ τοῦ Ὁρέστου (σ. 376-379), ὀλιγώτερον δὲ ἐκ τῆς τραγωδίας Ροσμούνδα (σ. 379). Ὁρθῶς παρατηρεῖ ἡ Πρωτοπαπᾶ, σ. 379, ὅτι «ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν . . . τῆς τραγωδίας τοῦ Ὁρέστου διατελῶν ὁ Ζαμπέλιος ἔλυσε τὸ δράμα καὶ διὰ τοῦ θανάτου τῆς μητρὸς Βοησάβης . . . καθ' ὅσον καὶ εἰς τὸν μῦθον τοῦ Ὁρέστου φονεύεται ἡ Κλυταιμνήστρα».

κάν, οὔτε βεβαίως Βορειοηπειρωτικὸν ζήτημα. Τὰ πράγματα δὲν πρέπει νὰ τὰ κρίνη κανεὶς ἐπηρεαζόμενος ἀπὸ τὴν σημερινὴν πραγματικότητα. Ἕλληνας καὶ Ἀλβανοὶ συνέζησαν εἰς τὴν Ἡπειρον πολὺ πρὶν ἀποτελεσθῶν τὰ σημερινὰ δύο κράτη μὲ τὰ σαφῶς καθωρισμένα γεωγραφικὰ ὅρια καὶ τὴν διαμορφωμένην πλέον ἐθνικὴν συνείδησιν.

Ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς ἤδη περιόδου τὰ Ἑλληνικὰ Γράμματα καὶ ἡ Ὁρθοδοξία ἐδέσποζον μέχρι τοῦ ποταμοῦ Γενούσου. Κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας ἡ ἀντίθεσις τῶν ὀρθοδόξων Ἀλβανῶν πρὸς τοὺς ἀλλοπίστους Τούρκους τοὺς ἐπλησίαζεν ἀκόμη περισσότερον πρὸς τοὺς ὀμοδόξους καὶ συναγωνιζομένους Ἕλληνας. Ἡ ἔλλειψις ἐξ ἄλλου κατὰ τὸν Μεσαίωνα σαφοῦς καὶ ἰσχυρᾶς ἀλβανικῆς συνειδήσεως ἠμπόδιζε τοὺς Ἀλβανούς νὰ θεωροῦν ἡρώας τῶν πρόσωπα, τὰ ὅποια εἶχον λόγους νὰ ἐκλαμβάνουν ὡς ἰδικὰ τῶν. Εἶναι πάλιν γνωστὸν, ὅτι ὁ Barletius ὠμίλησεν εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ ἥρωος περὶ «Scanderbegi Epirotarum principis»¹⁵³. Ὁ Γκέγκος F. Blanchus (Bardhi) ἐπιγράφει τὸ ἐν ἔτει 1615 τυπωθὲν λεξικόν του «Latino-Epiroticum»¹⁵⁴ καὶ ἐννοεῖ «Λατινο-Ἀλβανικόν». Ἐπίσης γράφει: «Hoc est ad Epirotas»¹⁵⁵ καὶ ἐννοεῖ «Ἀλβανούς», τὴν δὲ μονογραφίαν του περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη ἐπιγράφει «Georgius Castriottus Epiroensis»¹⁵⁶. Ἀλλὰ δι' ἓνα Ἕλληνα ὁ ὄρος Ἡπειρος σημαίνει Ἑλλάς καὶ ἡ λέξις Ἡπειρώτης σημαίνει Ἕλληνα.

Ἄλλ' ὑπῆρξαν καὶ ἄλλοι λόγοι, οἱ ὅποιοι δυνατὸν νὰ συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ διαμορφωθῇ εἰς τὸν Ζαμπελίον καὶ ὄχι μόνον εἰς αὐτόν¹⁵⁷, ἡ πεποίθησις ὅτι ὁ Σκεντέρμπεης ἦτο Ἕλληνα. Ἡδὴ ὁ Ἰταλὸς A. Salvi ἐθεώρησε τὸν Σκεντέρμπεην Ἕλληνα (greco) εἰς τὴν τραγωδίαν του τὴν ἐπιγραφομένην Σκεντέρμπεη καὶ τυπωθεῖσαν ἐν Φλωρεντίᾳ τὸ 1718¹⁵⁸. Τὸ 1810(;) —ἡ τραγωδία τοῦ Ζαμπελίου ἐγράφη τὸ 1818— ἐτυπώθη ἕτερον ἔργον ἀγγλιστὶ φέρον τὸν τίτλον *The Grecian Hero*,

153. Βλ. σημ. 6 τῆς παρούσης ἐργασίας.

154. F. Blanchus, *Dictionarium Latino-Epiroticum*, Romae 1635. Βλ. καὶ φωτοτυπικὴν ἐπανεκδόσιν ἐπιμελείᾳ M. Roques, *Le dictionnaire albanais de 1635 édité avec introduction et index complet*, Paris 1932.

155. F. Blanchus, *Dictionarium...*, ἐνθ' ἄν., σ. 5.

156. F. Blanchus, *Georgius Castriottus Epiroensis*, Venetiis 1636.

157. Ὁ Γάλλος M. Paganel παρουσίασεν, ὡς εἶδομεν, τὸν Σκεντέρμπεην εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ ἥρωος ὡς Ἕλληνα, γράψας χαρακτηριστικῶς ὅτι ὁ Γ. Καστριώτης «εἶναι ὁ τελευταῖος ἀντιπρόσωπος τῶν ἡρώων τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος, καὶ ὁ πλέον διαπρεπὴς πρόδρομος τῶν ἡρώων τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος» (C. Paganel, *Histoire de Scanderbeg*, Paris 1855, σ. d' βλ. καὶ τὴν ἐλληνικὴν μετάφρασιν τοῦ ἔργου τούτου ὑπὸ Ν. Δραγούμη, σ. β').

158. A. Salvi, *Scanderbeg*, Firenze 1718, σ. 5.

or the Life and Heroic Actions of Georg Castriot, king of Epirus and Albania, commonly called Scanderbey, C. Randall, Stirling¹⁵⁹. Δέον επίσης να σημειωθῆ ὅτι ἐκτὸς τοῦ διηγηματογράφου Barrau καὶ ὁ Σουηδὸς Rudbeck (1806-1876) ἐθεώρησε τὸν Γ. Καστριώτην Ἑλληνα εἰς δράμα του, τὸ ὁποῖον ἐτυπώθη ἐν Στοκχόλμῃ τὸ ἔτος 1835^{159α}.

Παρατηροῦμεν προσέτι ὅτι καὶ πρὸ τοῦ Ζαμπελίου ὁ Κῶος στρατηγὸς Ἐμμανουὴλ Παπαδόπουλος, ὅστις εἶχε συγκροτήσῃ εἰς Ἑπτάνησον στρατιωτικὸν σῶμα ἐξ Ἑλλήνων εὐρισκόμενον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Ρώσων, ἐδημοσίευσεν τὸ 1805 ἐν Κερκύρᾳ ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον Ἑρμηνεία τῆς συνισταμένης λεγεῶνος τῶν Ἡπειρωτο-Σουλιωτῶν καὶ Χιμαρο-Πελοποννησίων εἰς τὴν δούλευσιν τῆς Αὐτοκρατορικῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος Ἀλεξάνδρου Α', αὐτοκράτορος ἀπασῶν τῶν Ρωσσιῶν¹⁶⁰. Εἰς τὸν πρόλογον τοῦ ἔργου τούτου, ἀπευθυνόμενος ὁ Παπαδόπουλος πρὸς τοὺς στρατιώτας του, γράφει μεταξὺ ἄλλων τὰ ἐξῆς: «Ἐνθυμηθῆτε καὶ ἐγχαράξατε εἰς τὰς καρδίας σας, ὅτι εἰσθε ἀπόγονοι ἐκείνων τῶν περιφήμων Ἑλλήνων, τοῦ πολεμικωτάτου καὶ τακτικωτάτου Πύρρου, καὶ τοῦ οὐχὶ πρὸ πολλοῦ ἡμῶν ἀνδρειοτάτου καὶ μεγαλοψύχου Σκαντερπέργου»¹⁶¹.

Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη ὑποτεθῆ ὅτι ὁ Ζαμπέλιος οὐδέποτε εἶδε τὰ ἀνωτέρω ἔργα, ἐφ' ὅσον βλέπομεν ὅτι Ἰταλοὶ ἤδη ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος θεωροῦν τὸν Σκεντέρμπεην Ἑλληνα, δὲν θὰ ἦτο δύσκολον δι' ἓνα Ἑλληνα, ὡς ὁ Ζαμπέλιος, καὶ μάλιστα εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, νὰ αἰσθάνεται τὸν Καστριώτην κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον, ὡς τὸν ἡσθάνθη καὶ πρὸ αὐτοῦ ὁ στρατηγὸς Παπαδόπουλος, πολὺ περισσότερον ὅταν τὸ ὄνομα τοῦ Γεωργίου Καστριώτου ἠδύνατο νὰ ἐκληφθῆ ὡς ἑλληνικόν, καὶ ὅταν δὲν διεξεδικεῖτο ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν ἀκόμη ὡς ἐθνικός των ἥρωας. Εὐρισκόμεθα ἄλλως τε εἰς ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποῖαν μορφαὶ ὡς ἡ τοῦ Σκεντέρμπεη εὐκόλως ἠδύναντο νὰ παραληφθοῦν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ νὰ γίνουν σύμβολα αὐτῶν, προετοιμαζομένων ἢ καὶ ἀγωνιζομένων ἤδη κατὰ τῶν Τούρκων.

Ὁ Ἰωάννης Ζαμπέλιος διακαίόμενος πάντοτε ὑπὸ τοῦ ἔρωτος τῆς φιλοπατρίας, ὑποφέρων διὰ τὴν τυραννίαν τῶν ἀδελφῶν του Ἑλλήνων,

159. E. Legrand - H. Gûys, *Bibliographie albanaise*, Paris-Athènes 1912, ἀριθμ. 130.

159α. M. Barrau, *Skander, nouvelle grecque*, Paris 1825, σ. III. T. Rudbeck, *Skanderbeg, historisk skådespel i tre akter*, Stockholm 1835. Βλ. καὶ H. Kissling, «Ein schwedisches Skanderbeg-Schauspiel», SAM, München 1969, σ. 123.

160. Βλ. Κ. Ράδου, «Οἱ Σουλιῶται καὶ οἱ ἄρματωλοὶ ἐν Ἑπτανήσῳ», Ἑπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ 12 (1916), σ. 47.

161. Κ. Ράδου, ἐνθ' ἂν., σ. 49.

ἐξοδεύων ὁ ἴδιος δι' ἀγορὰν ὄπλων καὶ τῶν ἀναγκαίων πρὸς τὴν ἐπανάστασιν, ἔβλεπε μετὰ πικρίας τὴν ἀναβολὴν τοῦ ἀγῶνος. Εἶχεν ἤδη συλλάβει τὴν ὑπόθεσιν τῆς τραγωδίας καὶ εἶχε μάλιστα γράψει ὠρισμένα τμήματα, ὅταν ἔλεγεν εἰς τὸν Ζαπραλῆν: «Ἄ Ζαπραλῆ φίλε, . . . πόσον λυποῦμαι βλέπων ὅτι ἔκτοτε μετροῦνται πολλοὶ χρόνοι, χωρὶς τὸ ἔθνος μας νὰ κινηθῆ ἄν· Θεέ μου! μήπως στέργει λοιπὸν τὴν αἰσχρὰν του δουλείαν...»¹⁶². Ἄλλ' ὁ Ζαπραλῆς ἐνθαρρύνει τὸν Ζαμπέλιον καὶ ἐνθουσιασθεὶς ἀπὸ ὠρισμένα σημεῖα τῆς ἡμιτελοῦς ἀκόμη τότε (1817) τραγωδίας¹⁶³, τὰ ὅποια τοῦ ἀνέγνωσεν ὁ ποιητής, τοῦ λέγει: «Τίς οἶδε, φίλε μου, τίς οἶδε; λέγει, ἂν μετ' οὐ πολὺ ἀνεγερθῶσι νέοι ἥρωες, νέοι Καστριῶται, καὶ τὰ τρισένδοξα κατορθώματά των ἀνοιξῶσι νέον στάδιον εἰς τὴν Μελπομένην σου! Ἴσως πάλιν τὸ ἔθνος μας ἀνεγερθῆ»¹⁶⁴. Τότε ἀκριβῶς ὁ Ζαπραλῆς ἐμύησε τὸν Ζαμπέλιον εἰς τὴν Φιλικὴν Ἐταιρείαν¹⁶⁵, μετὰ δὲ ἐν ἔτος, τὸ 1818, ὁ ποιητής ἔγραφεν εἰς τὸν φίλον του Μ. Σικελιανὸν ὅτι ἐτελείωσε τὸν «Καστριώτην»¹⁶⁶. Εἶναι φανερὸν ὅτι ὁ Ζαμπέλιος εἶδεν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Σκεντέρμπεη τὴν μορφήν τὴν δυναμένην νὰ συναγείρῃ τὸ ὑπόδουλον γένος, νὰ τοῦ ἐμπνεύσῃ θάρρος καὶ τόλμην, ὥστε νὰ ἀρχίσῃ ἐπὶ τέλους τὸν ἐνοπλιον ἀγῶνα. Ἐπρεπεν ἐκ τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητοῦ νὰ ἀναπηδήσῃ εἰς ἄλλος Καστριώτης, ὁ ὅποιος θὰ ἀνίστατο τοὺς Ἕλληνας, ὡς ἔπραξε καὶ ὁ Σκεντέρμπεης ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπάνοδόν του εἰς τὴν Κρούιαν. Θὰ ἠδύναντο νὰ θεωρηθοῦν ἀποκαλυπτικοὶ τῶν προθέσεων τοῦ ποιητοῦ, ὡς πρὸς τὴν συγγραφὴν τῆς τραγωδίας του ταύτης, οἱ λόγοι, τοὺς ὁποίους λέγει ὁ ἥρωες εἰς ἓν σημεῖον τοῦ ἔργου:

ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Γένος, ὦ σύ, κλαυμένον, δύστυχον Γένος,
Μὰ σὲ ὀμνύω· μὰ τὴν λαμπρὰν σου δόξαν·
Μὰ τὰ μνημεῖα, τῶν τόσων σου Ἡρώων,
Πολέμιος τῶν Τούρκων, νὰ ἦμαι πάντα.
Κ' ἕως οὔ πνέω, τοῦτον σου τὸν αἴρα,
Ἐνα νὰ μὴ ἀφίνω· Τοῦρκον, οὔτ' ἓνα·
Ὅπου εὐρίσκω, ἓνα. Βάρβαρον Γένος,
φυλὴ διεστραμμένη, τίς εἶμαι, βλέπεις.

162. Ι. Ζαμπελίου, *Τραγωδία*, τ. 1, ἐν Ζακύνθῳ 1860, σ. νε'.

163. Βλ. σημ. 136.

164. Ι. Ζαμπελίου, *Τραγωδία*, ἐνθ' ἀν., σ. νε'.

165. Αὐτόθι, σ. νε'.

166. Γ. Πρωτοπαπᾶ-Μπουμπουλίδου, «Περὶ τὸ δραματικὸν ἔργον...», ἐνθ. ἀν., σ. 360.

Ἐὰν δὲν ἀναστήσω, ἐγὼ ἐξαίφνης,
Ἐλληνας νέους, καὶ ὡς στραπὴ νὰ πέσω,
Νὰ σᾶς φονεύσω, ἢ νὰ σᾶς διώξω, βλέπεις
(σ. 179-180).

2. Ἡ τραγωδία τοῦ Α. Ἀντωνιάδου, *Σκεντέρμπεης*

Δευτέρα ἑλληνικὴ τραγωδία περὶ τοῦ Γ. Καστριώτου ἐγγραφή ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ καὶ τραγωδιογράφου Ἀντωνίου Ἰω. Ἀντωνιάδου. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐβραβεύθη εἰς τὸν ποιητικὸν διαγωνισμὸν τοῦ Γ. Λασσάκη τὴν 25ην Μαρτίου 1889, ἐτυπώθη δὲ τὸ αὐτὸ ἔτος ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τὸν τίτλον *Σκεντέρμπεης ὁ βασιλεὺς τῶν Ἡπειρωτῶν*, δράμα εἰς μέρη πέντε.

Ὁ Ἀντώνιος Ἰω. Ἀντωνιάδης ἐγεννήθη ἐκ Κρητῶν γονέων εἰς τὸν Πειραιᾶ τὸ 1836, ἀπέθανε δὲ εἰς Ἀθήνας τὸ ἔτος 1905. Μετὰ τὰς γυμνασιακάς του σπουδὰς ἐνεγράφη εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν, γενόμενος διδάκτωρ. Διορισθεὶς τὸ 1861 καθηγητὴς εἰς τὸ Γυμνάσιον Πατρῶν, ἀπελύθη τῆς ὑπηρεσίας ὡς ἐκφραζόμενος κατὰ τῆς ἀπολυταρχίας τοῦ Ὀθωνος. Ἄλλ' ἐν τῷ μεταξὺ ἡ κοινότης τῶν Χανίων τὸν ἐκάλεσεν ὡς διευθυντὴν τῶν σχολείων τῆς πόλεως ἐκεῖνης. Ἐκεῖ ὁ Ἀντωνιάδης συνέθεσε τὸ πρῶτον δραματικὸν του ἔργον *Φίλιππος ὁ Μακεδών*, βραβευθὲν εἰς τὸν Βουτσιναῖον διαγωνισμὸν. Μετατεθεὶς ὡς Γυμνασιάρχης εἰς Ἀθήνας ἱδρυσε τὸν «Ἐθνικὸν Δραματικὸν Σύλλογον», τοῦ ὁποίου σκοπὸς ἦτο ἡ διδασκαλία ἀρχαίων καὶ νέων δραμάτων ἱστορικῆς ὑποθέσεως.

Αἱ ἱστορικαὶ του ἔρευναι ἐπὶ τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου τὸν ἐφωδίασαν μὲ ὕλικόν, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποίησεν εἰς τὸ ἔπος του *Κρητῆς*, εἰς τὸ ὁποῖον ἀπεικονίζεται μία περίοδος τῆς βενετοκρατίας εἰς τὴν μεγαλόνησον. Τὰ πολυάριθμα δράματά του, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων ἔχουν ὡς πρωταγωνιστὰς ἥρωας τοῦ '21¹⁶⁷, συνεχίζουν τὸ ἑλληνικὸν κοινὸν τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητοῦ, ἀρεσκόμενον τότε εἰς τὰς ἱστορικὰς τραγωδίας. Εἰς τὰ δράματά του ἀκολουθεῖ συνήθως πιστῶς τὴν ἱστορίαν, εἶναι δὲ ταῦτα γραμμένα κατὰ τοὺς ἀρχαίους κανόνας τῆς δραματικῆς τέχνης καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς καθαρεύουσιν.

167. Ἴδου οἱ τίτλοι ὠρισμένων δραμάτων του: *Ὁ ἀρχιστράτηγος Κολοκοτρώνης*, *Ὁ Διάκος καὶ τὸ Χάνι τῆς Γραβιάς*, *Ὀδυσσεὺς Ἀνδροῦτσος*, *Λάμπρος Τζαβέλλας*, *Μᾶρκος Μπότσαρης*, κ.ἄ.

α) Μορφή και περιεχόμενον τῆς τραγωδίας τοῦ Α. Ἀντωνιάδου,
Σκεντέρμπεης

Τὸ ἔργον, γραμμένον εἰς γλῶσσαν καθαρῆς, ἀποτελεῖται ἐκ 2.500 ἀνομοιοκαταλήκτων δωδεκασυλλάβων στίχων. Διαιρεῖται εἰς πέντε «Μέρη» (Πράξεις), ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον καὶ δεύτερον ἀποτελοῦνται ἐκ δύο σκηνῶν ἕκαστον, τὸ τρίτον καὶ τέταρτον ἐκ μιᾶς καὶ τὸ πέμπτον ἐκ τεσσάρων σκηνῶν.

Ἡ τραγωδία ἔχει χορὸν Ἑπειρωτῶν γερόντων καὶ νέων, ὡς καὶ χορὸν Τούρκων. Τὸν χορὸν ἐμφανίζει ὁ ποιητὴς εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τῆς πρώτης σκηνῆς τῆς πρώτης πράξεως, εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς πρώτης σκηνῆς τῆς τρίτης πράξεως, εἰς τὸ τέλος τῆς τετάρτης πράξεως καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τῆς τετάρτης σκηνῆς τῆς πέμπτης πράξεως. Τὰ χορικά ἀποτελοῦνται πάντοτε ἐκ τεσσάρων ἢ τριῶν τετραστίχων ἢ ἐξαστίχων στροφῶν.

Τὰ πρόσωπα τοῦ δράματος εἶναι τὰ ἑξῆς:

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, ἡγεμὼν τῶν Ἑπειρωτῶν.

ΒΑΪΣΑΒΗ, σύζυγος αὐτοῦ.

ΜΑΜΙΣΗ, κόρη τῆς Βαϊσάβης.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, ὁ κατόπιν Σκεντέρμπεης, υἱὸς τοῦ Ἰωάννου Καστριώτου.

ΑΛΛΟΙ ΤΡΕΙΣ ΥΙΟΙ τοῦ Ἰ. Καστριώτου, Κωφὰ πρόσωπα.

ΜΩΨΗΣ, στρατηγὸς τοῦ Ἰωάννου Καστριώτου.

ΧΑΜΨΑΣ, ἀνεψιὸς τοῦ Ἰωάννου Καστριώτου.

ΓΟΛΕΜΗΣ, σύμβουλος βασιλικός.

ΜΟΥΡΑΤΗΣ, σουλτάνος τῶν Τούρκων.

ΑΛΛΑΕΪΛΛΑΝ, υἱὸς τοῦ Μουράτη.

ΣΑΛΙΛΗΣ, στρατηγὸς τοῦ Μουράτη γενίτσαρος.

[Εἰς τὸ κείμενον τοῦ ἔργου τὸ ὄνομα τοῦτο ἐμφανίζεται ὑπὸ τὸν τύπον «Σουαλῆς»].

ΚΑΡΑΜΠΕΗΣ, στρατηγὸς τοῦ Μουράτη.

ΑΤΑΜΠΕΗΣ, στρατηγὸς τοῦ Μουράτη.

Α·Ι·ΡΕΔΙΝ, στρατηγὸς τοῦ Μουράτη.

ΡΕ·Γ·Ζ ΕΦΕΝΤΗΣ, γραμματεὺς τοῦ Σκεντέρμπεη, Τούρκος.

ΧΟΡΟΣ ΓΕΡΟΝΤΩΝ ΗΠΕΙΡΩΤΩΝ.

ΤΟΥΡΚΟΙ.

ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ.

Ἡ ὑπόθεσις τοῦ ἔργου ἔχει ὡς ἐξῆς: Ὁ χορός, θρηνῶν διὰ τὰς σφαγὰς τῶν Τούρκων εἰς βάρος τῶν χριστιανῶν, διακρίνει αἴφνης ἀγγελιαφόρον τοῦ Μουράτ, ὁ ὁποῖος παρουσιασθεὶς εἰς τὸν Ι. Καστριώτην ἀνακοινοῖ εἰς αὐτὸν ὅτι ὀφείλει νὰ δηλώσῃ ἀμέσως ὑποταγὴν εἰς τὸν σουλτάνον:

ΤΟΥΡΚΟΣ

..... ἵππων παρευθὺς
κ' ἐδῶ θὰ ἔλθουν τώρα μυριάδες τρεῖς,
πεζῶν δὲ δέκα μυριάδες μετ' αὐτῶν,
ἐὰν δὲν προσκνήσῃς, τοὺς υἱούς σου δὲ
εὐθὺς ὁμήρους δώσης καὶ τοὺς τέσσαρας (σ. 7).

Μετὰ πολλὰς ἀμφιταλαντεύσεις καὶ ἐσωτερικὴν πάλην τοῦ ἀννίου Καστριώτου καὶ τῆς γυναικὸς του, οὗτοι τελικῶς πείθονται ὑπὸ τοῦ Γολέμη, διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς πατρίδος, νὰ παραδώσῃν εἰς τὸν Σουλτάνον ὡς ὁμήρους τὰ τέσσαρα ἄρρενα τέκνα των. Εἰς τοὺς περιλύπους γονεῖς καὶ συμπατριώτας ὁ νεαρὸς Γεώργιος λέγει:

ΓΕΩΡΓΙΟΣ

..... ἠσυχάσατε,
γονεῖς καὶ συμπολίται ὁ Γεώργιος
τὴν πίστιν, τὴν πατρίδα εἶν' ἀδύνατον
ποτὲ νὰ λησιμονήσῃ (σ. 17).

Ἐξ ἴσου πρὸς τὸν Γεώργιον αἰσιόδοξος φαίνεται καὶ ὁ χορός:

Ἄλλ', ἠπειρος! μὴ πένθιμα
ἔνεκα τούτου ἐνδυθῆς·
ἐκ τῆς μεγάλης συμφορᾶς
θάναφανῆ ἐκδικητῆς (σ. 18).

Οἱ τέσσαρες υἱοὶ τοῦ Καστριώτου παρουσιάζονται εἰς τὸν Μουράτ, συζητοῦντα μετὰ τοῦ Σουαλῆ διὰ τὰς λαμπρὰς ἐπιτυχίας τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ. Ὁ Γεώργιος μὲ τὸ ἀγέρωχον παράστημα καὶ τὴν ὠραιότητά του ἐντυπωσιάζει εὐθὺς ἀμέσως τὸν Σουλτάνον, τοῦ ὁποῖου ἀποσπᾷ τὴν ἀγάπην φονεύσας εἰς μονομαχίαν θρασύτατον Σκύθην. Τὸ γεγονός τοῦτο ἐντυπωσιάζει καὶ τὸν υἱὸν τοῦ Μουράτ, Ἀλλαεδδίν, ὁ ὁποῖος ἀρχίζει νὰ αἰσθάνεται διὰ τὸν Σκεντέρμπεην εἰλικρινῆ ἀγάπην καὶ θαυμασμόν. Ζητεῖ ἀπὸ τὸν πατέρα του νὰ τοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ἀκολουθῇ πάντοτε τὸν Σκεντέρμπεην εἰς τὰς μάχας καὶ ἐκστρατείας. Ὁ Μουράτ συγκινηθεὶς ἀπὸ τὰ ἀμοιβαῖα αἰσθήματα φιλίας καὶ ἀγάπης τῶν δύο νέων, δωρίζει εἰς τὸν Σκεντέρμπεην ἓν ξίφος. Ὁ Σκεντέρμπεης μετὰ τοῦ

Ἄλλαεδδὶν ἀποστέλλονται εἰς τὴν Ἀνατολὴν διὰ νὰ καταπνίξουν ἀποστασίαν τοῦ Ἀλήμπεη τῆς Καραμανίας, ἐπιχείρησιν ἢ ὁποῖα στέφεται ὑπὸ ἐπιτυχίας. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκστρατείας ταύτης ἡ ἀγάπη καὶ ἡ φιλία μεταξὺ τοῦ Σκεντέρμπεη καὶ τοῦ Ἄλλαεδδὶν ἀνεπτύχθη ἀκόμη περισσύτερον. Κατόπιν τούτου ὁ Σκεντέρμπεη διατάσσεται νὰ βαδίσῃ ἐναντίον τοῦ ἡγεμόνος τῶν Σέρβων. Ὁ Ἄλλαεδδὶν, παρὰ τὴν ἐπιθυμίαν του νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν φίλον του καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἐκστρατείαν, πείθεται τελικῶς ὑπὸ τοῦ πατρός του νὰ ἀναπαυθῆ ἐπ' ὀλίγον καὶ νὰ φροντίσῃ νὰ νυμφευθῆ.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Καράμπεη ἀρχίζει νὰ ὑποπτεύεται τὸν Σκεντέρμπεην. Τὰς ὑποψίας του αὐτὰς ἐξέφρασεν ἀπεριφράστως εἰς τὸν Μουράτ. Παρὰ τὴν ἀρχικὴν ἀντίδρασιν τοῦ Σουλτάνου, κατόπιν ὠριμωτέρας σκέψεως διεπιστώθη ὅτι δὲν ἦσαν τελείως ἀβάσιμοι αἱ ὑποψίαι καὶ αἱ ἀμφιβολίαι τοῦ Καράμπεη διὰ τὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὴν Πύλην τοῦ Σκεντέρμπεη. Τελικῶς ἀποφασίζεται νὰ ὑπάγῃ ἀμέσως ὁ Ἄλλαεδδὶν νὰ συναντήσῃ τὸν Σκεντέρμπεην διὰ νὰ ἐλέγξῃ τὰς προθέσεις του.

Ὁ Σκεντέρμπεη εἰσιμάζεται νὰ δώσῃ μάχην ἐναντίον τῶν Σέρβων. Μοναδικὸν ὁδηγὸν τῶν ἐνεργειῶν του αὐτὴν τὴν στιγμὴν ἔχει μόνον τὸ προσωπικὸν του συμφέρον:

ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗΣ .....

Ἄφοῦ δ' ἐν μέσῳ ἐρείπιον κάθημαι,
τί ἄλλο μ' ἀπομένει ἢ τὸ ἴδιον
κ' ἐγὼ συμφέρον νάχω μόνον ὁδηγὸν
τῶν πράξεών μου; (σ. 48).

Ἄλλ' αἴφνης ἐμφανίζεται ἐμπρὸς του ὁ Μωῦσῆς, στρατηγὸς τοῦ Ἰωάννου Καστριώτου καὶ πολὺ γνῶριμος τοῦ Σκεντέρμπεη. Ὁ οἰκογενειακὸς οὗτος φίλος τοῦ Σκεντέρμπεη τὸν βοηθεῖ εἰς τὸ νὰ συνειδητοποιήσῃ τὴν ἠθικὴν του κατάπτωσιν. Τὸν πληροφορεῖ κατόπιν ὅτι ὁ πατήρ του ἀπέθανεν ἐξ ἀποπληξίας, ὅτι ἡ μήτηρ του ἐτυφλώθη ἐκ τῶν πολλῶν δακρύων καὶ ὅτι ἡ ἀδελφὴ του ὑφίσταται μυρίους ἐξευτελισμοὺς καὶ ταπεινώσεις, διότι θεωρεῖται ἀδελφὴ Τούρκου ἀρχιστρατήγου. Οἱ λόγοι τοῦ Μωῦσέως εἶναι σκληροί:

ΜΩΨΗΣ

Ποῖα σ' ἔδωκε
τῶν ἡδονῶν ἢ Κίρκη φάρμακα φρικτὰ
κ' ἠρνήθης τοὺς γονεῖς σου τὴν πατρίδα σου!
Ἄερα μολυσμένου ἔλους ἔπνευσες,
καὶ τὸν ἀγνὸν ἀέρα τῶν ὀρέων σου

δὲν θέλεις νάναπνεύσης. ὦ ἀχάριστε!
εἰς τῆς Ἑπείρου πάλιν ἐὰν ἀναβῆς
ἀκρώρειαν, εἰς ὕψη ἔνθ' ὁ ἀετός
τὴν φωλεάν του στήνει, θέλουν ἀνοιχθῆ
οἱ ὀφθαλμοί σου, θὰ νοήσης τί θὰ πῆ
Τουρκοῦ μὴ ἔχων ἱερόν καὶ ὄσιον... (σ. 55).

Ὁ Σκεντέρμπεης κλαίει, μεταμελεῖται, ἐπανευρίσκει τὸν ἑαυτὸν
του, συνειδητοποιεῖ τὸ χρέος του:

ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗΣ ὦ φίλε τοῦ πατρός μου, ὦ σὺ κιβωτὸς
ἀγίων αἰσθημάτων, φύγε, πήγαινε·
ὄχι, δὲν εἶμαι Τουρκοῦ· ἡ καρδιά μου
κατεσπαράχθη· θάλλω... (σ. 56).

Ἐνῶ εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Τούρκων ὁ Σκεντέρμπεης ἐπευφη-
μεῖται διὰ τὴν ρώμην καὶ τὴν μεγαλοψυχίαν του, ἀντιπροσωπεῖα γε-
ρόντων Ἑπειρωτῶν, ἐλθοῦσα κρυφίως, προσφέρει εἰς τὸν Σκεντέρ-
μπεην τὸν θρόνον τοῦ πατρός του. Ἐκ τούτου μανθάνει τὸν βίαιον θάνα-
τον τῶν λοιπῶν ἀδελφῶν του, πράγμα τὸ ὁποῖον τὸν καταλυπεῖ ἀλλὰ
καὶ τὸ ὁποῖον συντελεῖ εἰς τὴν νὰ λάβῃ βεβαίαν πλέον τὴν ἀπόφασιν:

ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗΣ ..... τῶν Ἑπειρωτῶν
ἑταῖρος ἐν τοῖς ὅπλοις εἶμαι... (σ. 63).

Τὴν στιγμὴν ἐκείνην καταφθάνει ὁ Ἀλλαεδδίν, ὁ ὁποῖος, κατόπιν
συντομοῦ συνομιλίας μετὰ τοῦ Σκεντέρμπεη, διαπιστώνει τὴν ἐπιθυ-
μίαν τοῦ τελευταίου νὰ τοποθετηθῆ εἰς τινὰ γωνίαν τῆς Ἑπείρου ὡς
ἡγεμῶν. Οὗτος διαβεβαιοῖ πάντως τὸν Ἀλλαεδδίν ὅτι παραμένει πι-
στός ὑπηρέτης καὶ εἰλικρινῆς φίλος τοῦ Μουράτ. Ἐν τούτοις ὁ ἴδιος
ἔχει λάβει τὴν ἀπόφασιν του καί, παρὰ τὴν ἰσχυρὰν φιλίαν, τὴν ὁποῖαν
ἤσθάνετο διὰ τὸν Ἀλλαεδδίν, τελικῶς ὑπερισχύει εἰς τὴν ψυχὴν του τὸ
πρὸς τὴν πατρίδα καθῆκον:

ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗΣ .....
Τῶ ὄντι δὲ ἂν σχίσουν τὴν καρδίαν μου,
ἐκεῖ τὸν νέον θαῦρον τὸν ἱπποτικόν.
Ἄλλ' ὄχι, φίλος ξένος, ὅσον προσφιλῆς
κι ἂν εἶναι, τῆς πατρίδος προσφιλέστερος
δὲν θέλει γίνῃ... (σ. 70).

Συλλαμβάνει λοιπὸν τὸν γραμματέα τοῦ Σουλτάνου, τὸν Ρεϊζ¹⁶⁸, καὶ ἀφοῦ τὸν ὑπεχρέωσε μὲ τὴν ἀπειλὴν θανάτου νὰ γράψῃ καὶ σφραγίσῃ ἐπιστολὴν, προερχομένην δῆθεν ἐκ τοῦ Σουλτάνου, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ πασᾶς τῆς Κρόιας ὤφειλε νὰ παραδώσῃ εἰς τὸν Σκεντέρμπεην πᾶσαν ἰδικήν του ἐξουσίαν, παραλαβὼν πιστὸν καὶ ἐπίλεκτον σῶμα στρατιωτῶν κατευθύνεται πρὸς τὴν γενέτειράν του. Διαδοθείσης ἀμέσως τῆς εἰδήσεως εἰς Κρόιαν, ὅτι κατέφθασεν ὁ Σκεντέρμπεης, ἐκφράζονται ἀμφιβολίαι ὑπὸ γερόντων Ἑπειρωτῶν, κατὰ πόσον ὁ ἥρωας ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ Χριστιανός. Τελικῶς τὸ προσωπεῖον ἀποβάλλεται, οἱ Τοῦρκοι φονεύονται καὶ ἡ Κρόια καταλαμβάνεται. Μὲ δάκρυα εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς ὁ Σκεντέρμπεης ἐναγκαλίζεται τὴν ἀδελφὴν καὶ τὴν μητέρα του, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν μεγάλην τῆς συγκίνησιν πίπτει νεκρά. Περίλυπος καὶ ὠργισμένος ὁ Σκεντέρμπεης ἀναφωνεῖ:

ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗΣ

*Ἐκδίκησις! ὁ Τοῦρκος νὰποδιωχθῆ
ἐκ τῆς Ἑπείρου, πάσης γῆς Ἑλληνικῆς . . . (σ. 85).*

Ἐπιστρέψας ὁ Ἀλλαεδδὶν εἰς τὸν πατέρα του, ἀνέσφραξεν εἰς ἐκεῖνον καὶ τὸ βασιλικὸν συμβούλιον τὰς ὑποψίας του διὰ τὸν Σκεντέρμπεην. Καὶ ἐνῶ οὗτοι ἀκόμη συνεζήτουν, ταχυδρόμος ἀναγγέλλει τὴν ἀποστασίαν τοῦ Καστριώτου καὶ τὴν διὰ δόλου κατάληψιν τῆς Κρόιας. Ἀποφασίζεται νὰ σταλῆ ἀμέσως ἰσχυρὰ δύνάμεις μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Ἀλλαεδδὶν, διὰ νὰ τιμωρήσῃ τὸν ἀποστάτην. Τὴν ἀμυναν τῆς Κρόιας ἐπισπεύδουν ἀμέσως ὁ Σκεντέρμπεης, ὁ Μουσσῆς καὶ ὁ Χάμψας. Ἡ μάχη καθίσταται ἀναπόφευκτος. Οἱ Τοῦρκοι ὅμως πίπτουν εἰς ἐνέδραν τοῦ Σκεντέρμπεη καὶ ἀποδεκατίζονται. Ὁ στρατὸς ὑφίσταται πανωλεθρίαν. Ὁ Σκεντέρμπεης ἀμφιταλαντεύεται, ἂν πρέπει νὰ πλήξῃ τὸν ἀγαπημένον του φίλον, Ἀλλαεδδὶν. Ὑπερισχύει τὸ πρὸς τὴν πατρίδα καθῆκον. Πανικόβλητος καὶ ἀσθμαίνων ὁ γενίτσαρος ἀναγγέλλει εἰς τὸν Μουράτ:

ΓΕΝΙΤΣΑΡΟΣ *Πληγὴν καιρίαν τὸν υἱόν σου ἔπληξεν
ὁ ἀποστάτης στρατηγὸς Σκεντέρμπεης·
εἰς τὴν ἀγκάλην τὴν θεορμὴν ἐσήκωσε
τὸν φίλον νεκρωμένον . . . (σ. 107).*

Περίλυπος καὶ συντετριμμένος ὁ Σκεντέρμπεης κρατεῖ εἰς τὰς ἀγκάλας του τὸν ψυχορραγοῦντα φίλον του, ὁ ὁποῖος προλαμβάνει, πρὶν ἐκπνεύσῃ, νὰ ζητήσῃ συγγνώμην ἀπὸ τὸν Σκεντέρμπεην, διότι εἶχεν

168. Εἰς τὴν τουρκικὴν *reis* σημαίνει ἀρχηγός.

ἀποφασίσει νὰ τὸν φονεύσῃ, ζητεῖ δὲ ὡς τελευταίαν ἐπιθυμίαν νὰ ταφῇ, ὅταν ἀποθάνῃ, πλησίον του. Ὁ ἥρωας ἀρνεῖται νὰ παραδώσῃ τὸ λείψανον τοῦ Ἀλλαεδδίν εἰς τὸν Μουράτ, ὁ ὁποῖος, συντριβείς ἐκ τῆς θλίψεως, ἐκάλεσε πλέον τὸν υἱὸν του Μωάμεθ εἰς τὸν θρόνον. Ὁ χορὸς συμμετέχων εἰς τὴν θλίψιν τοῦ ἥρωος ἐκφράζει παραλλήλως τὴν ἀφασίωσίν του εἰς τὸν ἀρχηγόν:

Εἰς φάλαγγα πυκνὴν ὁμοῦ

ἐν εὐκοσμίᾳ στάντες

τὸν μεγαλόνονον ἀρχηγόν

ἀκολουθοῦμεν πάντες (σ. 115).

Βεβαίως οὔτε τὸ ἔργον τοῦτο δύναται νὰ θεωρηθῇ θαυμάσιον, ἀλλ' ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν τραγωδίαν τοῦ Ζαμπελίου παρουσιάζει ἀρμονικωτέραν μορφήν καὶ πληρεστέραν διαγραφὴν χαρακτήρων. Ἐπιμένει ὁ ποιητὴς κυρίως εἰς τὴν περιγραφὴν τῆς ἀναπτυχθείσης φιλίας μεταξὺ τοῦ Σκεντέρμπεη καὶ τοῦ υἱοῦ τοῦ Μουράτ, Ἀλλαεδδίν, παρὰ τὰς εἰδήσεις τὰς ὁποίας εἶχεν ὑπ' ὄψιν του καὶ τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα, διὰ νὰ ἐξάρῃ τὴν ἀπόφασιν τοῦ Σκεντέρμπεη νὰ θυσιάσῃ τὸν «ἀδελφοποιτόν» του διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς πατρίδος. Ὁ Σκεντέρμπεης παρουσιάζεται ὡς Ἑλληνο-Ἀλβανὸς Ἡπειρώτης, ὁ ὁποῖος συνειδητοποιήσας τὸ μέγα ἔγκλημα, τὸ ὁποῖον διέπραττεν ὑπηρετῶν τὸν Σουλτάνον, ἐγκατέλειπε καὶ τιμὰς καὶ πλοῦτον ἀφιερώσας ἐφεξῆς ὀλόκληρον τὴν ζωὴν του εἰς τὸν ἀγῶνα διὰ τὴν τιμὴν καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἐλληνικῆς Ἡπέρου.

β) Αἰτιολογία τῆς τραγωδίας

Ὡς πρὸς τὰς λογοτεχνικὰς πηγὰς, φαίνεται ὅτι ὁ Ἀντωνιάδης δὲν ἠκολούθησε συγκεκριμένον πρότυπον. Πάντως δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχεν ὑπ' ὄψιν του τὴν τραγωδίαν τοῦ Ζαμπελίου καὶ ἀπὸ ἐκεῖνον νὰ ἐπηρεάσθη σχετικῶς μὲ τὸν τρόπον ἀντιμετωπίσεως τῆς μητρὸς τοῦ Σκεντέρμπεη. Ὁ Ζαμπέλιος, ὡς εἶδομεν, παρὰ τὰς εἰδήσεις τῆς Ἐπιτομῆς, τὰς ὁποίας εἶχεν ἴδει, ἐπιδιώκων νὰ ἐπαυξήσῃ τὴν τραγικότητα τοῦ ἔργου, παρουσίασε τὴν μητέρα τοῦ ἥρωος φονευομένην ἔμπροσθέν του ὑπὸ τοῦ Σολιμάνου. Καὶ ὁ Ἀντωνιάδης παρουσιάζει τὴν μητέρα τοῦ Σκεντέρμπεη νὰ ἀποθνήσκῃ ἔμπροσθέν του, ἀλλὰ μόνον ἐκ τῆς ὑπερβολικῆς συγκινήσεως.

Ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὰς τραγωδίας τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, εἰσάγει τὸν χορὸν καὶ τὰ χορικά ἄσματα. Ἡ πρωτοτυπία ἐν σχέσει μὲ

τὸ περιεχόμενον τῆς τραγωδίας τοῦ Ζαμπελίου συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ὁ Ἄντωνιάδης ἐπιμένει εἰς τὴν παρουσίαν μιᾶς φλογερᾶς φιλίας μεταξὺ Σκεντέρμπεη καὶ Ἀλλαεδδίν, διὰ τὴν ἐξάρη ἀκόμη περισσώτερον τὰ αἰσθήματα φιλοπατρίας τοῦ ἥρωος, ὁ ὁποῖος μὲ πόνον ψυχῆς, ἀλλὰ σταθερῶς, φονεῦει τὸν καλύτερόν του φίλον διὰ τὴν τιμὴν καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος του. Καὶ ὡς πρὸς τοῦτο, ὁ Ἄντωνιάδης ἀκολουθεῖ τὴν ἔμπνευσίν του ἀνασυνθέτων εἰς τὴν φαντασίαν του εἰδήσεις σχετικὰς μὲ τὴν καταγωγὴν, τὴν ζωὴν καὶ τὴν δρᾶσιν τοῦ Σκεντέρμπεη.

Τὸ κείμενον, ἐκ τοῦ ὁποῖου ἤντησε πάσας τὰς εἰδήσεις, τὰς ἀναφερομένας εἰς τὸν Σκεντέρμπεην, εἶναι ἡ βιογραφία τοῦ Γ. Καστριώτου, ἡ τυπωθεῖσα ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τοῦ Ν. Δραγούμη, εἰς ἓν δὲ μόνον σημεῖον ἐχρησιμοποίησε καὶ ἐκείνην τῆς Μόσχας ἢ τὴν τοῦ Ἀνδρέα Παπαδοπούλου-Βρετοῦ. Τοῦτο καταφαίνεται ἐκ διαφόρων λεπτομερειῶν καὶ εἰδήσεων τῆς τραγωδίας, τὰς ὁποίας εὐρίσκει κανεὶς μόνον εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ Δραγούμη. Ἴδου ὠρισμένα παραδείγματα:

1) Ὅταν ὁ Τοῦρκος ἀγγελιαφόρος τοῦ Μουράτ ζητῇ ἀπὸ τὸν Ἰωάννην Καστριώτην τοὺς υἱούς του ὡς ὁμήρους, ὁ περίλυπος πατὴρ λέγει:

ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ

Καὶ τί λοιπὸν θὰ κάμω; τὸν Γεώργιον
αὐτὸν ἢ μῆτηρ ὅταν ἔφεο ἐν γαστρὶ,
καθ' ὕπνον εἶδεν, ὅτι μέγαν δράκοντα
ἐγέννησ' ὅστις ἐκρούπηεν τὴν Ἥπειρον·
ὀδόντας αἰμοβόρους πρὸς τὰ ὄρια
τῶν Τούρκων περιῆγε καὶ κατέπινεν
ἀπίστων πλήθη· ἢ ἀπέραντος ἐνῶ
οὐρὰ του μ' ἐλιγμοὺς κατεβυθίζετο
ἐντὸς μακροῦ πελάγους, πρὸς τῶν Βενετῶν
τὴν χώραν στρεφομένη (σ. 8).

Τὴν εἰδήσιν ταύτην, καθ' ὅμοιον τρόπον παρέχει μόνον ὁ Δραγούμης: «Ἐλέγετο ὅτι, ἐνῶ ἡ μῆτηρ ἔφερον αὐτὸν ἐν γαστρὶ, εἶδε κατ' ὄναρ ὅτι ἐγέννησεν ὑπερμεγέθη δράκοντα κατακαλύπτοντα πᾶσαν τὴν Ἥπειρον, περιάγοντα τοὺς αἰμοβόρους ὀδόντας περὶ τὰ τουρκικὰ ὄρια, καὶ καταβροχθίζοντα πλήθη ἀπίστων, ἐνῶ ἡ ἀπέραντος καὶ πολυέλικτος αὐτοῦ οὐρὰ κατεβυθίζετο ἐντὸς πελάγους χριστιανικοῦ, πρὸς τὴν Ἐνετίαν» (σ. 20).

Εἰς τὴν Ἐπιτομὴν τῆς Μόσχας δὲν ὑπάρχει παρομοία εἰδήσις, ἐνῶ ὁ Βρετὸς σημειώνει ἀπλῶς εἰς τὴν ἐλληνικὴν ἔκδοσιν τῆς βιογραφίας τοῦ ἥρωος (1848): «Ἡ μῆτηρ του πρὶν τὸν γεννήσῃ ὄνειρεύθη

[sic] ὅτι ἐγέννησεν ἐν ἀκαταδάμαστον θηρίον. Sagredo . . .» (τ. 1, σ. 150, σημ. 6).

2) Ἀναφέρει ἐπίσης ὁ Ἀντωνιάδης ὅτι ὁ Σκεντέρμπεης ἔφερε τύπον ξίφους εἰς τὸ δεξιὸν βραχίονά του ἐκ γενετῆς:

ΒΑΓ.ΣΑΒΗ

Κ' εἰς τὸν δεξιὸν
βραχίονά του τύπον ξίφους ζωηρὸν
ἐκ γενετῆς δὲν φέρει; (σ. 8).

Καὶ ἀλλαχοῦ:

ΓΕΩΡΓΙΟΣ

.....
τοιούτον φέρω εἰς τὸν δεξιὸν ἐγὼ
βραχίονα σημείον (σ. 21).

.....
Θέλω παλαίση, κ' ἂν δὲν εἶν' ἀσήμαντον
τὸ ξίφος, ὅπερ ἔχω 'ς τὸν βραχίονα
ἐδῶ σημειωμένον . . . (σ. 25).

Ἡ πληροφορία περὶ τύπου τοῦ ξίφους ὑπάρχει εἰς τὸν Δραγούμην:
«Ὁ Γεώργιος, ὡς ἐλέγετο, ἐγεννήθη φέρων ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ βραχίονος
τύπον ξίφους, οἰωνὸν ἀναμφίβολον πολεμικῆς ἀρετῆς» (σ. 20).

Τὸ αὐτὸ ἀναφέρει καὶ ὁ Βρετός:

«Οἱ κατ' ἐκεῖνον τὸν καιρὸν ἀκμάσαντες συγγραφεῖς διηγοῦνται,
ὡς βέβαιον, ὅτι ὁ θαυμαστός οὗτος ἀνὴρ εἶχεν ἐκ γενετῆς κατὰ τὸν
δεξιὸν αὐτοῦ βραχίονα σημείον τι καθ' ὅλα ὅμοιον μὲ ἐν ξίφος . . .»
(τ. 1, σ. 3).

3) Τὸ ὄνομα τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ Σκεντέρμπεη ἐμφανίζεται εἰς τὴν
τραγωδίαν τοῦ Ἀντωνιάδου ὡς «Χάμψας» (σ. 4), ὡς ἀκριβῶς καὶ εἰς
τὸν Δραγούμην (σ. 24), ἐνῶ εἰς τὴν Ἐπιτομὴν (σ. 190) καὶ εἰς τὴν ἔκ-
δοσιν τοῦ Βρετοῦ (τ. 1, σ. 153, σημ. 21, καὶ τ. 2, σ. 41) ὡς «Ἀμέσης».
Τὸ ὄνομα τοῦ σφραγιδοφύλακος τοῦ Σουλτάνου παρουσιάζεται ὡς
«Ρετζ», (σ. 4), ὡς καὶ εἰς τὸν Δραγούμην (σ. 25), ἐνῶ ἀπουσιάζει ἐκ
τοῦ Βρετοῦ. Ὁμοίως τὸ ὄνομα τοῦ πασᾶ «Σουαλῆ», ὁ ὁποῖος ἐσφετερί-
σθη τὸν θρόνον τῆς Κρόιας, εὐρίσκομεν εἰς τὴν τραγωδίαν (σ. 18) καὶ
εἰς τὸν Δραγούμην μόνον (σ. 22).

4) «Ὅτε πάντες ἐθρήνουν εἰς Κρόιαν διὰ τὴν παράδοσιν εἰς τὸν
Σουλτάνον τῶν τεσσάρων τέκνων τοῦ Καστριώτου, ὁ δὲ Γολέμης ἔ-
κλαιγεν, ἀνέκραξεν «εἷς ἐκ τοῦ λαοῦ»:

Εἰς ἐκ τοῦ λαοῦ Πρὸς τί τοσοῦτοι θρηνοὶ; Αὐταὶ τοῦ Θεοῦ
εἶνε βουλαι μεγάλαι σοί, Γεώργιε,

ἀνδρεία ἔσται, εὐτυχία καὶ ἰσχύς,
τῷ δὲ Μουράτῃ ὄλεθρος καὶ συμφορά!
Τοσοῦτον θέλει σαρκοβόρον λέοντα
ἐντὸς τοῦ κόλπου θρέψη (σ. 17).

Ἡ εἶδησις αὕτη ἐλήφθη μόνον ἐκ τοῦ Δραγούμη: «Ἐνῶ δὲ ἐπεν-
θηφόρει ἡ Κρόϊα καὶ ὠδύρετο ὁ λαός, ἀναστάς τις ἀνέκραξε προφη-
τικῶς: «Σοί, Γεωργίω τῷ Καστριώτῃ, ἔσται ἰσχύς, ἀνδρία καὶ εὐτυχία,
τῷ δὲ Μουράτῃ ὄλεθρος καὶ συμφορά, διότι θέλει θρέψει ἐν τοῖς κόλ-
ποις αὐτοῦ λέοντα σαρκοβόρον!» (σ. 20).

5) Ἀναφέρει ἐπίσης ὁ Ἀντωνιάδης καὶ ἐκτενῶς περιγράφει τὰ
τῆς μονομαχίας τοῦ Σκεντέρμπεη μετὰ τινος «Σκύθου» ἐνώπιον τοῦ
Σουλτάνου. Τὴν ὑπεροπτικὴν πρόκλησιν τοῦ Σκύθου κανεὶς δὲν ἀπεδέ-
χετο παρὰ τὴν πλουσίαν ἀμοιβήν, τὴν ὁποίαν προσέφερον ὁ Σουλτάνος
εἰς ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος θὰ ἐταπείνωνε τὴν αὐθάδειαν τοῦ βαρβάρου. Τε-
λικῶς μόνον ὁ Σκεντέρμπεης ἀνεπήδησεν εἰς τὸ μέσον φονεύσας τὸν
ξένον δι' ἐνὸς μόνον κτυπήματος:

ΓΕΝΙΤΣΑΡΟΣ

Κι' ὅμως ἰκανῶς

γενναῖος δὲν εὐρέθη, ὅπως τὴν ὄφρῶν
μεγάλου ταπεινώσῃ Σκύθου ἀλαζῶν
εἰς τὴν πλατεῖαν τοῦς ἀριστοὺς προκαλεῖ
ἵνα παλαίσουν· ἀλλὰ δὲν τολμᾷ κανεὶς (σ. 23).

Ἄλλὰ τελικῶς:

ΜΟΥΡΑΤΗΣ

ἐκπλήσσεται ὁ Σκύθης . . . πάλιν μειδιᾷ,
ὡς εἶδεν τάχα ὅτι τὸν περιφρονεῖ . . .
Ἰτάραχος ἐκεῖνος· νά! ποία χαρά!
εἰς τὴν καρδίαν τώρα τοῦ ἐνέπηξε
τὴν κοπερὰν λεπίδα . . . . . (σ. 26).

Τὸ περιστατικὸν τοῦτο ἀναφέρει ὁ Δραγούμης διὰ τῶν ἐξῆς:

«Μετὰ δὲ τὴν ἔλευσιν τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς Ἀδριανούπολιν, ἡρά-
κλειός τις Σκύθης, ὑπολαβὼν ἐν μέσῳ δημοσίας τελετῆς, προεκάλεσεν
εἰς μονομαχίαν πάντας τοὺς περὶ τὸν Μουράτην μεγιστᾶνας . . . Ἄλ-
λὰ τὴν θηριώδη ταύτην πρότασιν οὐδεὶς τῶν Τούρκων ἐτόλμησε νὰ
δεχθῆ . . . Ἄλλ' ὁ Σκεντέρμπεης ὀργισθεὶς προβαίνει εἰς τὴν παλαίστραν
. . . καὶ βυθίσας τὸ ἐγχειρίδιον εἰς τὸν λαιμὸν αὐτοῦ, ἔρριψε νεκρὸν κατὰ
γῆς . . .» (σ. 21).

Εἰς τὴν Ἐπιτομὴν (σ. 9), καὶ τὸν Βρετὸν (σ. 9), ἀναφέρεται τὸ

αὐτὸ περιστάτικὸν ἀλλ' ἐκεῖ γίνεται λόγος περὶ «Γαρτάρου» καὶ ὄχι «Σκύθου».

6) Ὃταν ἀπεστάτησεν ὁ Ἀλήμπεης τῆς Καραμανίας, ἐστάλη ὁ Σκεντέρμπεης μετὰ τοῦ Ἀλλαεδδίν διὰ νὰ καταπνίξῃ τὴν στάσιν. Ἐπανελθὼν νικητῆς, λέγει ὁ ποιητῆς, ἐπωνομάσθη τιμητικῶς Σκεντέρμπεης, ὡς ἄλλος δηλ. Ἀλέξανδρος:

ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ .....

Ὁ Ἀλήμπεης ἐκ τῆς Καραμανίας
μέγιστον στρατὸν ἀθροίσας, τὴν Ἀσίαν
πᾶσαν ἀπειλεῖ ὅτι θὰ ὑποτάξῃ... (σ. 30).

ΜΟΥΡΑΤΗΣ

Ἔλα, τέκνον μου Ἀλλαεδδίν, τὸν φίλον
λάβε τὸν πιστόν, τὸν ἀδελφοποιτόν σου,
καὶ συνάθροισον λογάδας στρατιώτας... (σ. 30).

ΑΛΛΑΕΔΔΙΝ

οἱ δὲ τὸν Μακεδόνα καὶ τὴν σήμερον
κατακτητὴν ἐκεῖσε ἐνθουμούμενοι
νὰ παραβάλουν πρὸς αὐτὸν δὲν εὔρηκαν
ἄλλον οὐδένα μέχρι τοῦδε ἀρχηγόν.
Νέον τὸν λέγουν πανταχοῦ Ἀλέξανδρον,
τὴν εὐφυῖαν δικαίωνοντες τὴν σὴν (σ. 36).

Αἱ εἰδήσεις αὗται ἐλήφθησαν ὁμοίως ἐκ τῆς βιογραφίας τοῦ Δραγούμη:

Ἀναγορευθεὶς κατὰ τὸ δέκατον ὄγδοον ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτοῦ διοικητῆς ἐπαρχίας, ἐστρατήγησε πέντε χιλιάδων ἰππέων πρὸς τὰ ὄρια τῆς Ἀνατολῆς ἕνεκα δὲ τῆς σπανίας ἀνδρίας καὶ τῶν ἐνδόξων ἀνδραγαθημάτων αὐτοῦ, ἠξιώθη γενικῆς ἀνεπιφθόνου ἐπιδοκιμασίας. Καὶ ὁ μὲν στρατὸς ἀπέδωκεν αὐτῷ ὁμοφώνως τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἐκστρατείας, ὁ δὲ Μουράτης ἐνέπλησε δώρων, προσαγορεύσας συγχρόνως Σκεντέρμπεην ἢ ἡγεμόνα Ἀλέξανδρον» (σ. 21).

7) Ὡς ἤδη εἴπομεν, ὁ Ἀντωνιάδης ἀναφέρει ὅτι, ἐνῶ ἀκόμη ὁ Σκεντέρμπεης εὐρίσκετο εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Σουλτάνου, ἤλθε κρυφίως ὁ στρατηγὸς τοῦ Ἰωάννου Καστριώτου καὶ προσεπάθησε νὰ πείσῃ τὸν Σκεντέρμπεην νὰ ἐγκαταλείψῃ τοὺς Τούρκους καὶ νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν πατρίδα του Κρόιαν, ἣ ὁποία εἶχεν ἀνάγκην τῶν ὑπηρεσιῶν του. Ἦλθεν ἐπίσης κρυφίως καὶ ἀντιπροσωπεῖα γερόντων Ἡπειρωτῶν, ἣ ὁποία τοῦ προσέφερε τὸν θρόνον τῆς Κρόιας:

ΜΩΨΗΣ

... . ἤλθον πρεσβευταὶ
ἐκ τῆς Ἑπείρου, ὅπως σὲ καλέσωσι
νὰ γίνῃς τοῦ πατρός σου ὁ διάδοχος (σ. 60).

Ἡ βιογραφία τῆς Μόσχας καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ Βρετοῦ οὐδαμοῦ ἀναφέρουν παρομοίαν λεπτομέρειαν, μόνον δὲ ὁ Δραγούμης σημειώνει: «Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου Καστριώτου, πολλοὶ τῶν ἐγκριτοτέρων τῆς Ἀλβανίας, ἀκούοντες τὴν φήμην τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, ἤλθον κρυφίως καὶ ἐξώρισαν αὐτὸν ἐν ὀνόματι τῆς θρησκείας, τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς πατρίδος, νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος γῆς» (σ. 23).

8) Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν πλαστὴν ἐπιστολὴν, τὴν ὁποίαν ὑπεχρέωσεν ὁ Σκεντέρμπεης νὰ γράψῃ καὶ σφραγίσῃ ὡς αὐθεντικὴν ὁ σφραγιδοφύλαξ τοῦ Σουλτάνου καὶ κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ πασᾶς τῆς Κροίας ὑπεχρεοῦτο νὰ παραδώσῃ τὴν ἀρχὴν εἰς τὸν Σκεντέρμπεην, μολονότι εὐρίσκονται καὶ εἰς τὴν βιογραφίαν τῆς Μόσχας καὶ εἰς τὸν Βρετόν, ἐν τούτοις πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἐλήφθησαν ἐκ τῆς βιογραφίας τοῦ Δραγούμη, διότι μόνον ἐκεῖ ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ σφραγιδοφύλακος Ρεῖζ, ὅπως ἄλλως τε καὶ εἰς τὴν τραγωδίαν.

ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗΣ

Εἰς τὰ χεῖρά σου

σιγῆς σφραγίδα βάλε καὶ ἀποκρίθητι.
θὰ γράψῃς ὅ,τι σ' εἶπω θέτων τὸν τουρᾶν
ἐπάνω τοῦ Σουλτάνου; ... ὄχι δισταγμούς!
5 διότι ἐν τῶν δύο μόνον πρόκειται,
ἢ θὰ τὸ κάμῃς ἢ δὲν θὰ ἐξέλθῃς ζῶν
ἐντεῦθεν ... μὴν ἐλπίζῃς ἄλλο τίποτε.
δὲν ἀστεῖζετ' ἢ ρομφαία ἢ ἐμὴ (σ. 72).

.....

ΡΕΙΖ ΕΦΕΝΤΗΣ Τὸ κέλευσμα τὰρχιστρατήγου θὰ γενῆ.

ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗΣ Λοιπὸν ἐκ τῆς ὀσφύος λάβε κάλαμον
κ' ἐπὶ διφθέρας γράφον (σ. 72).

Ἴδου τώρα πῶς ἀναφέρει τὴν εἶδησιν ταύτην ὁ Δραγούμης:

«Ὁ δὲ Σκεντέρμπεης συλλαβὼν φεύγοντα καὶ δεσμεύσας τὸν Ἑφέντην τοῦ Μουράτου, ἠπειλήσεν αὐτὸν διὰ θανάτου, εἰ μὴ ὑπέγραψεν ἀμέσως πρόσταγμα ἐν ὀνόματι τοῦ Σουλτάνου πρὸς τὸν φρούραρχον τῆς Κροίας, ἵνα παραδώσῃ τὸ φρούριον τῷ Σκεντέρμπεη. Καὶ ὑπήκουσε μὲν ὁ ταλαίπωρος Ὀθωμανός...» (σ. 25).

9) Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς Ἐπιτομῆς ἢ ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Βρετοῦ

φαίνεται ὅτι ὁ Ἄντωνιάδης ἠρύσθη τὴν πληροφορίαν περὶ τῆς δηλητη-
ριάσεως ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου τῶν τριῶν ἀδελφῶν τοῦ Σκεντέρμπεη, ἐνῶ
ὁ Δραγούμης φαίνεται μὴ ἀποδεχόμενος τὴν εἶδησιν ταύτην:

Ο Α΄ ΠΡΕΣΒΕΥΤΗΣ

Ἐκείνους! πῶς; Τὸ ἀγνοεῖς λοιπόν;
ἠφάνισε τῶν Τούρκων δηλητήριον (σ. 62· βλ. καὶ σ.82).

Α΄ ΓΕΡΩΝ

Ἐὰν δ' οἱ ἀδελφοί σου δηλητήριον
ὑπὸ τυράννων ἐποτίσθησαν ὤμων . . .
διπλοῦν καθῆκον ἔχεις, ὅπως φρόνησις
τὰς πράξεις σου μεγάλη τώρα ὀδηγῆ (σ. 85).

ΜΩΨΣΗΣ

Γεώργιε, σιώπα· ἐθανάτωσαν
τοὺς ἀδελφούς σου . . . (σ. 100).

Ἴδου τώρα καὶ αἱ σχετικαὶ εἰδήσεις ἐκ τῶν τριῶν βιογραφιῶν:
«Διάφοροι συγγραφεῖς βεβαιοῦσιν ὅτι ὁ Ἀμουράτης διὰ νὰ ἀπο-
φύγῃ τοὺς δικαίους ὀνειδισμοὺς τῶν υἱῶν τοῦ Καστριώτου . . ., ἐπρόσ-
ταξε νὰ φαρμακώσουν τοὺς μεγαλητέρους τρεῖς» (Ἐπιτομή, σ. 16-
17. Βρετός, τ. 1, σ. 17).

«Ὁ δὲ Σκεντέρμπεης, εἰ καὶ ἐγίνωσκε τὸν ἄωρον μὲν ἀλλὰ φυσικὸν
τῶν ἰδίων ἀδελφῶν θάνατον . . ., συνεμερίζετο τὰς πεποιθήσεις τῆς
φρουασσομένης Ἀλβανίας, πιστευούσης ἀτόπως, διότι γενναία ἦν τοῦ
Μουράτου ἡ ψυχὴ, ὅτι διέφθειρεν αὐτούς» (Δραγούμης, σ. 23).

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω κατεδείχθη, ὡς νομίζομεν, σαφῶς, ὅτι ὁ
Ἄντωνιάδης ἠντλησεν ἐκ τῆς βιογραφίας τοῦ Δραγούμη κυρίως, ἀλλὰ
καὶ ἐκ τῆς Ἐπιτομῆς ἢ ἐκ τῆς βιογραφίας τοῦ Βρετοῦ, πᾶσαν εἶδησιν
ἀφορῶσαν εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἐν γένει δρᾶσιν τοῦ Σκεντέρμπεη.

Ἄλλ' ἐκτὸς τούτων ὁ Ἄντωνιάδης ἐπηρεάσθη καὶ ἐξ ἄλλων πη-
γῶν, εἶναι δὲ αὗται ἢ ἐν ἔτος διαρκέσασα εἰς τὰς ἐφημερίδας τῶν Ἀ-
θηνῶν φιλολογικὴ ἔρις σχετικῶς μὲ τὴν σλαβικὴν καταγωγὴν τοῦ Σκεν-
τέρμπεη, τὴν ὁποίαν, ὡς εἶδομεν, ὑπεστήριζεν ὁ Παπαρρηγόπουλος.
Ὁ Ἄντωνιάδης ὅπωςδῆποτε παρηκολούθησε μετὰ προσοχῆς τὴν δι-
εξαχθεῖσαν ἐκείνην συζήτησιν. Δὲν ἀπεδέχθη τὴν γνώμην τοῦ Παπαρ-
ρηγοπούλου περὶ σλαβικῆς καταγωγῆς τοῦ ἥρωος, ἀντιθέτως ἐπηρεάσθη
ἐξ ὧν ὑπεστήριζαν ὁ Πετρίδης καὶ ὁ Μηλιαράκης. Εἰς ἐν σημεῖον
τῆς τραγωδίας ὀμιλεῖ ὁ ποιητὴς περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ I. Καστριώ-
του ὡς ἐξῆς:

ΚΑΡΑΜΠΕΝΣ . . . . .

ὁ Καστριώτης οὗτος ἰσχυρότατος
τῶν ἡγεμόνων πάντων, ὅσοι κατοικοῦν
πλησίον τοῦ Ἀδρία δὲν ἐλέγετο;
ἡγεμονίδα Σέρβων σύζυγον πιστὴν
δὲν ἔλαβε, τὸ γένος ὧν ὁ ἴδιος
ἐκ τῆς Μακεδονίας; . . (σ. 41).

Ὡς ἔχομεν εἰς τὸν οἰκειῶν χῶρον ἀναφέρει, ὁ Α. Πετρίδης ἐπα-
νειλημμένως ὑπεστήριξεν εἰς τὴν φιλολογικὴν ἐκείνην συζήτησιν τὴν
ἐλληνικὴν καταγωγὴν τοῦ Ἰωάννου Καστριώτου, πατρὸς τοῦ Σκεντέρ-
μπεη, γράφων χαρακτηριστικῶς ὅτι «. . . πιθανὸν ὁ Σπανδουγῖνος,
ἐφ' ᾧ στηρίζεται ὁ Horfi, νὰ παρεσύρθη εἰς τὴν ἱστορικὴν αὐτὴν ἐκθε-
σιν διὰ τὴν μητέρα τοῦ Σκεντέρμπεη, ἣτις ἦν ἐκ Σλαύων, ὡς λέγει
ὁ δὲ πατὴρ αὐτοῦ Ἰωάννης Καστριώτης ἐξ Ἑλλήνων, ὡς καὶ πᾶσα ἡ
οἰκογένεια τῶν περιωνύμων Καστριωτῶν ἦν Ἑλληνική. . .»¹⁶⁹. Ἄλλο
ὁ Ἀντωνιάδης φαίνεται ὅτι τελικῶς ἀπεδέχθη τὴν γνώμην τοῦ Α. Μη-
λιαράκη, ὁ ὁποῖος, ὡς ἔχομεν ἀναφέρει, ἐξέδωκε τότε δεκαπεντασέλιδον
μελέτην περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ Σκεντέρμπεη. Σχετικῶς μὲ τὸν Ἰω-
άννην Καστριώτην ὁ Μηλιαράκης λέγει ὅτι «. . . ὁ Ἰωάννης δὲ λαβὼν
γυναῖκα τὴν Βοῖσαύαν Τριβάλδαν. . .»¹⁷⁰, κατέγχετο ἐκ τῆς Μακεδονίας,
ὡς λέγει ὁ Barletius, διότι ἡ Ἡμαθία εἶναι περιοχὴ τῆς Μακεδονίας,
καὶ ὄχι ἐκλατινισμὸς τοῦ ἀλβανικοῦ Μάτι, ὡς ὑπεστήριξεν ὁ Fallme-
rayer: «. . . καὶ πρῶτον ἐλθωμεν εἰς τὰ περὶ Ἡμαθίας (Aemathiae),
τῆς κοιτίδος ταύτης τῶν Καστριωτῶν. Ὁ Φαλμεράγερ εἶπεν ὅτι οὕτως
ἐξελατινίσθη τὸ ἀλβανικὸν Μάτι ὑπὸ τοῦ Βαρλετίου. Σφάλλει. Ἐν τού-
τοις ὁ ἀδικούμενος Βαρλέτιος λέγει ὅτι Ἡμαθίαν ἐκάλει τὴν Μακεδο-
νίαν. . . Ὡστε κατὰ Βαρλέτιον οἱ πρόγονοι τοῦ Σκεντέρμπεη ἦσαν
Μακεδόνες. . .»¹⁷¹.

Ἐκ τῆς φιλολογικῆς ἐκείνης συζητήσεως ὁ Ἀντωνιάδης ἐπηρεά-
σθη καὶ ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν τοῦ Σκεντέρμπεη. Ὁ Σκεντέρμπεης
δὲν εἶναι ἀπλῶς Ἕλλην, ὡς ὑπεστήριξεν ὁ Paganel καὶ βεβαίως ὁ
Δραγούμης εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ ἥρωος, ἐκ τῆς ὁποίας, ὡς εἶδομεν,
ὁ ποιητὴς ἤντησε τὸ ὕλικόν τῆς τραγωδίας του, ἀλλ' εἶναι Ἡπειρώτης,
καὶ ἡγεμὼν τῆς Ἡπείρου. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ἀκόμη καὶ ὁ τίτλος
τῆς τραγωδίας Σκεντέρμπεης, ὁ βασιλεὺς τῶν Ἡπειρωτῶν. Εἰς πλει-

169. Ἐφημ. Λαὸς τῆς 28 Φεβρουαρίου 1876.

170. Α. Μηλιαράκη, Ὀλίγαι λέξεις περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ Σκεντέρμπεη, ἐν
Ἀθήναις 1876, σ. 5.

171. Αὐτόθι, σ. 7-8.

στα σημεία τοῦ ἔργου ὁ ποιητὴς τονίζει αὐτὴν του τὴν «θέσιν», τὸ δὲ πρᾶγμα δεικνύει ἀκριβῶς τὴν ἐπίδρασιν τὴν ὁποίαν ἤσκησαν ἐπὶ τοῦ Ἀντωνιάδου αἱ περὶ ἐλληνικῆς-ἡπειρωτικῆς καταγωγῆς τοῦ ἥρωος γνῶμαι τοῦ Πετρίδου καὶ τοῦ Μηλιαράκη.

Ἀναφέρομεν χαρακτηριστικῶς, ὠρισμένα παραδείγματα ἐκ τῆς τραγωδίας, εἰς τὰ ὁποῖα καταφαίνεται ὅτι ὁ ποιητὴς ἐξελάμβανε τὸν Ἰωάννην καὶ Γεώργιον Καστριώτην ὡς Ἠπειρώτας καὶ ἡγεμόνας τῶν Ἠπειρωτῶν:

ΤΟΥΡΚΟΣ Ποῦ εἶναι, λέγετέ μου, τὸ ἀνάκτορον
ἐδῶ τοῦ ἡγεμόνος τῶν Ἠπειρωτῶν; (σ. 6).

ΜΩΨΗΣ Τίς θέλει ταῦτ' ἀμφισβητήσῃ; Σύμπαντες
οἱ Ἠπειρῶται μέγας ἥρωος λέγουσι
θὰ γίνῃ ὁ υἱός σου ὁ Γεώργιος (σ. 9).

ΧΑΜΨΑΣ ... καὶ θεῖέ μου, ὡς τώρα ἀληθῆς πατήρ
ὑπῆρξες τῆς Ἠπείρου... (σ. 11-12).

ΓΕΝΙΤΣΑΡΟΣ Τὸν Ἠπειρωτῶν,
ὡς ἔχει διατάξει, ἔφθασαν ἐδῶ
οἱ ἄγριοι.

ΜΟΥΡΑΤΗΣ Ἡὼς λέγεις; Ἦλθον οἱ υἱοὶ
τοῦ ἡγεμόνος πάντων τῶν Ἠπειρωτῶν; (σ. 20-21).

ΧΟΡΟΣ ΤΟΥΡΚΩΝ ... βαδίζει ἡγεμονικῶς
ὁ τῆς Ἠπείρου ἀετὸς... (σ. 57).

ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗΣ ... τῶν Ἠπειρωτῶν
ἑταῖρος ἐν τοῖς ὄπλοις εἶμαι... (σ. 63).

Ο Α' ΤΩΝ Μ' ἦθος ἐκεῖσε σκυθρωπὸν πηγαίνομεν,

ΠΡΕΣΒΕΥΤΩΝ δὲν εἶναι πλέον Ἠπειρώτης λέγομεν
ὁ Καστριώτης, Τοῦρκος εἶν' ἀπάνθρωπος (σ. 64).

ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗΣ Ἀλλ' ὄχι, φίλος ξένος, ὅσον προσφιλῆς
κι' ἂν εἶναι, τῆς πατρίδος προσφιλέστερος
δὲν θέλει γίνῃ τῆς Ἠπείρου τὰ βουνὰ
πρέπει νὰ μ' ἴδουν πρῶτον τῶν συμπολιτῶν (σ. 70).

του συλλογᾶς, *Λύρα* (1839) καὶ *Μοῦσα θηλάζουσα* (1840). Τὸ 1850 τὸν εὐρίσκομεν ἐγκατεστημένον ὡς καθηγητὴν τῆς γαλλικῆς εἰς Ναύπλιον, ἀργότερον δὲ εἰς Ἀθήνας. Ἄλλ' ἐκεῖ, ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς¹⁷³, ἐπαύθη τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας, παραμείνας δὲ ἄνευ πόρων ὑπέστη πολλὰς στερήσεις, αἱ ὁποῖαι τὸν κατέβαλον ψυχικῶς καὶ τὸν ὠδήγησαν εἰς τὴν αὐτοκτονίαν (1873).

Ὁ Καρασούτσας ἀνήκει εἰς τὴν Ρομαντικὴν Σχολὴν τῶν Ἀθηναίων, ἡ δὲ λογοτεχνικὴ του παραγωγὴ φέρει ἔντονον τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ραγκαβῆ καὶ τοῦ Τανταλίδου, μετὰ τῶν ὁποίων μάλιστα συνεδέθη διὰ στενῆς φιλίας. Αἴσθημα ὑπάρχει εἰς τὴν ποιήσιν του, ἀλλ' ὅπωςδῆποτε ἡ αὐστηρὰ καθαρεύουσα τῶν ποιημάτων του ἀφαιρεῖ πολὺ ἀπὸ τὴν χάριν τοῦ λυρισμοῦ του.

Τὸ ποίημα Ὁ Σκεντέρμπεης ἐδημοσίευσεν ὁ Καρασούτσας εἰς τὴν πρώτην ποιητικὴν του συλλογὴν *Λύρα*, τὴν ἐκδοθεῖσαν, ὡς εἶπομεν, τὸ 1839 ἐν Ἐρμουπόλει¹⁷⁴. Εἰς τὸ ποίημα τοῦτο ὁ νεαρῶτατος ἀκόμη τότε ποιητὴς λέγει ὅτι, ἐνῶ δειλὴ καὶ ἀμαθὴς ἡ Εὐρώπη παρηκολούθει μετὰ φόβου τὴν κατακτητικὴν πρόοδον τῶν Τούρκων, μόνον ὁ Σκεντέρμπεης εἶχε τὸ σθένος νὰ ἀγωνισθῇ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἐναντίον τοῦ βαρβάρου εἰσβολέως. Δι' ὀλίγων στίχων ὁ ποιητὴς ἀφήνει νὰ νοηθῇ ὁ ἐκμωαμεθανισμὸς τοῦ Σκεντέρμπεη ὑπὸ τῶν Τούρκων. Ἄλλ' ἡ Ἐλευθερία, παρουσιασθεῖσα ἐνώπιόν του, τοῦ ἐνέπνευσε τὸ μῖσος κατὰ τῆς δεσποτείας καὶ τοῦ Κοραῖου.

*Καὶ ποθὼν ἀθανασίας τελειότητα νὰ φθάσῃ,
Καὶ μὲ τὴν ἐλευθερίαν τὴν δουλότητα συγκρίνας,
Ἐπροτίμησε τὰ ὄπλα εἰς τὰς χεῖρας νὰ ἀρπάσῃ,
Καὶ τοῦ ἔθνους του νὰ γίνῃ ἀρχηγὸς λαοῦ γενναίου.*

Ὁ ἀγὼν τοῦ Σκεντέρμπεη συνεχίσθη νικηφόρως κατὰ τῶν ἀπίστων, ἀλλ' ὅταν ὁ ἥρωας ἀπέθανεν, οἱ Τούρκοι προέβησαν εἰς σφαγὰς εἰς Ἀλβανίαν, ὡς ὅταν λύκος ἐπιπέσῃ κατὰ ποιμνίου προβάτων.

Τὸ ποίημα τοῦτο τοῦ Καρασούτσα εἶναι ἴσως τὸ ἀτυχέστερον ἐκ τῶν εἰς τὴν ἐλληνικὴν γραφέντων ἔργων διὰ τὸν Σκεντέρμπεην. Βεβαίως ὁ ποιητὴς ἦτο ἀκόμη μαθητὴς εἰς τὸ Γυμνάσιον, ὅταν ἔγραψε καὶ ἐδημοσίευσεν τὸ ποίημα τοῦτο. Ὅπωςδῆποτε ὅμως ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἐνταῦθα κυρίως ἡ πρόθεσις τοῦ ποιητοῦ νὰ γράψῃ ποίημα διὰ τὸν ἥρωα τῆς ἐλευθερίας Σκεντέρμπεην, τὸν βίον τοῦ ὁποίου δὲν ἀποκλείεται

173. Κ. Παράσχου, *Δέκα Ἕλληνες λυρικοί*, Ἀθήνα 1937, σ. 29.

174. Ι. Καρατζούτσα, *Ἡ Λύρα*, ἤτοι συλλογὴ λυρικῶν του τινῶν ποιημάτων, ἐν Ἐρμουπόλει 1839, σ. 12-14.

νά ἐγνώριζεν ἐκ τῆς Ἐπιτομῆς, τῆς ὁποίας αἱ εἰδήσεις συμπίπτουν μὲ τὸν μόνον διαγραφόμενον εἰς τὸ ποίημα ἱστορικὸν σκελετόν.

Τόσον εἰς τὴν πρώτην ὅσον καὶ εἰς τὴν δευτέραν ποιητικὴν του συλλογὴν ἔχει ὁ Καρασούτσας ἐμφανῆ τὴν τάσιν νὰ διδάξῃ, νὰ νουθετήσῃ, νὰ προτρέψῃ πρὸς τὴν ἀρετὴν. Τὸ πρᾶγμα γίνεται συνειδητῶς, ἀφοῦ, ὡς ὁ ἴδιος γράφει: «Καὶ εἰς ταύτην ὅμως (δηλ. τὴν δευτέραν συλλογὴν), ὡς καὶ εἰς ἐκείνην τὴν σύνθεσιν (δηλ. τὴν πρώτην του συλλογὴν), σκοπὸν προεθέμην νὰ διεγείρω εἰς τὰς ψυχὰς τῆς φίλης ἑλληνικῆς νεολαίας ἔρωτα μὲν πρὸς τὴν ἀρετὴν . . .»¹⁷⁵. Ὑπὸ τῆς σφοδρᾶς λοιπὸν ταύτης ἐπιθυμίας φλεγόμενος ὁ ποιητής, ἔχων ὅπωςδήποτε ἀναγνώσει σχετικὴν βιογραφίαν περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη, πιθανώτατα τὴν ἑλληνικὴν Ἐπιτομὴν, ζῶν τὸ περιβάλλον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐκινεῖτο ἡ ἑλληνικὴ ποίησις τῆς ἐποχῆς του, συχνάκις ἀναφερομένη εἰς τὸν «Ἀγῶνα» καὶ τοὺς ἥρωας τῆς Ἐπαναστάσεως, πιθανῶς δὲ λαβὼν ἀφορμὴν καὶ περαιτέρω ὤθησιν ἐξ ὀλίγων στίχων τοῦ Π. Σούτσου, τοὺς ὁποίους ὁ Καρασούτσας ἔθεσε κάτωθεν τοῦ τίτλου τοῦ ποιήματός του¹⁷⁶, ἔφθασεν εἰς τὸν Σκεντέρμπεην, πρόσωπον τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο ἄγνωστον εἰς τοὺς Ἕλληνας. Ὁ Σκεντέρμπεης ἄλλως τε καὶ ὁ ἀγὼν του δὲν ἀποτελεῖ οὔτε τὸ μοναδικὸν ἱστορικὸν πρόσωπον, οὔτε τὸ μοναδικὸν ἱστορικὸν γεγονὸς ἐκ τοῦ ἐναντίον τῶν Τούρκων ἀγῶνος, τὰ ὁποῖα ἐνέπνευσαν τὸν ποιητὴν. «Τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τῆς Κρήτης, τοῦ 1842, τοῦ 1866, οἱ μεγάλες ἐθνικὲς ἡμέρες, οἱ σπουδαῖοι ἐθνικοὶ ἄνδρες καὶ οἱ ξένοι, συγγραφεῖς, πολιτικοὶ ἄνδρες (ὁ Καποδίστριας, ὁ Οὐγγῶ, ὁ Λαμαρτῖνος, ὁ Περραιβός, ὁ Σοῦτσος) διάφορα, τέλος, πολιτικὰ γεγονότα, ὡς ὁ ἀγὼνας γιὰ τὴν ἔνωση τῆς Ἐπτανήσου, ἐμπνέουν καὶ στὸν Καρασούτσα στιχουργήματα —ὠδὲς, ἐλεγεία, ὕμνους, «ἐπιστολές»—, σὰν ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν ἐμπνεύσει καὶ σ' ἄπειρους ἄλλους ὁμοτέχνους του τῆς πεντηκονταετίας 1840-1890»¹⁷⁷.

Τὸ ποίημα τοῦτο τοῦ Καρασούτσα διὰ τὸν Σκεντέρμπεην ἔτυχε πολὺ ἀργότερον (1895) ἀνατυπώσεως εἰς ἐγχειρίδιον ἱστορίας τοῦ Γ. Φιλίππου¹⁷⁸, ἐγκριμένον «ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς

175. Ι. Καρατζούτσα, *Μοῦσα θηλάζουσα*, ἐν Ἐρμουπόλει 1840, σ. 3.

176. Οἱ στίχοι οὗτοι τοῦ Σούτσου ἐλήφθησαν ἐκ τοῦ ποιήματος «Ὁ Καραϊσκος» τυπωθέντος εἰς τὴν ποιητικὴν του συλλογὴν *Ἡ Κιθάρα*, ἐκδοθεῖσαν ἐν Ἀθήναις τὸ 1835, σ. 28-30.

177. Κ. Παράσχου, *Δέκα Ἕλληνες λυρικοί*, ἐνθ' ἀν., σ. 41. Ἴδου π.χ. ὠρισμένα χαρακτηριστικὰ ποιήματά του: *Ὠδὴ εἰς τοὺς Ἐπαναστάτας Κρήτης*, *Τὰ Πανελλήνια*, *Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Ἑλλάδος ἡ ἡ 25ῆ Μαρτίου*, *Ἡ Ἀδικηθεῖσα*, *3ῆ Σεπτεμβρίου*, *Διθύραμβος εἰς τὸν Καποδίστρια*, *Εἰς τοὺς εὐεργέτας τῆς Ἑλλάδος Ζωσιμάδας*, κ.ἄ.

178. Ν. Φιλίππου, *Ἐπίτομος Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τοῦ 1453-1892*

δημοσίας εκπαιδεύσεως Ἰπουργείου πρὸς χρῆσιν τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καὶ παρθεναγωγείων», ἐπιτάσσεται δὲ σχετικοῦ διὰ τὸν Γ. Καστριώτην κεφαλαίου¹⁷⁹.

Ἴδου τὸ ποίημα τοῦ Καρασούτσα διὰ τὸν Σκεντέρμπεην:

Ο ΣΚΕΝΔΕΡΒΕΗΣ

Μία μόνη φουστανέλα φαίνεται στὰ σύνορά των
εὐθὺς τρέχουν στ' ἄρματά των
«Κ' εἰν' αὐτός!», ἀκόμα κράζουν οἱ πασσάδες τῆς Τουρκίας
« Ἐρχεται νὰ μᾶς ἀρπάσῃ νέας πάλιν ἐπαρχίας».
(Κιθ. Π. Σούτσου).

Τὸ Κοράνιον κρατοῦσα καὶ τὴν σπάθην εἰς τὰς χεῖράς,
Ἦ ἀπὸ τὴν Ἀραβίαν ἐξελθοῦσα βαρβαρότης,
Στῶν Γραικῶν τῆς πρωτενούσης παρεκάθητο τὰς θύρας,
Κ' ἢ Ἀσία ἠκολούθει τὰς σημαίας τῆς δεσμῶτις.
Ἦ Εὐρώπη δειλὴ τότε ἀμαθῆς καὶ δεισιδαίμων,
Τὴν Ἀραβικὴν σομφαίαν
Ἦπετήρει μ' ὄμμα τρέμον,
Καὶ τὴν τῆς ἡμισελήνου ἐρυθρόχρωμον σημαίαν.
Ἦτ' ἐξαίφνης ἐξαστραψας ἔλαμψεν ὁ οὐρανὸς
Τῆς πετρώδους Ἀλβανίας,
Καὶ μὲ κροσσινὸς βροντώδεις ὀπλισμένους Ἀλβανός,
Ἦ Σκεντέρβεης ἐφάνη ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας.
Ἦ Αναμέσον τῶν βαρβάρων βρέφος ἔτι ἀνετράφη,
Μέγαν κρύπτων εἰς τὸ στήθος πατριωτισμοῦ κρατῆρα,
Ἦ ἐλευθερία ὅμως πρὸς τὸ τέκνον τῆς ἐστράφη

ἐγκριθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς δημοσίας εκπαιδεύσεως Ἰπουργείου πρὸς χρῆσιν τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καὶ παρθεναγωγείων, ἐν Ἀθήναις 1895, Βασιλικὸν Τυπογραφεῖον Ν. Ἰγγλέση, σ. 42-43.

179. Εἰς τὸ ἐγχειρίδιον τοῦτο ἡ ὕλη διαιρεῖται εἰς κεφάλαια, διαλαμβάνοντα περὶ ἑνὸς ἥρωος (διὰ τὸν ὁποῖον ἀφιερῶται, σχεδὸν πάντοτε εἰς τὸ τέλος ἐν ποίημα), ἢ περὶ ἑνὸς ἱστορικοῦ γεγονότος. Τὸ πρῶτον κεφάλαιον ἀφιερῶται εἰς τὸν Γεννάδιον Σχολάριον, ἐπιτάσσεται δὲ τοῦ κεφ. ποίημα τοῦ Φ. Οἰκονομίδου. Τὸ δεύτερον εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν, ἐπιτάσσονται δὲ ποιήματα τοῦ Ι. Καρασούτσα καὶ τοῦ Ἀλεξ. Σούτσου. Τὸ τρίτον εἰς «τοὺς ἀδελφοὺς τοῦ τελευταίου Ἑλληνοσουλτανοῦ», ἐπιτάσσεται δὲ ποίημα τοῦ Π. Ματαράγκα. Τὸ τέταρτον κεφάλαιον ἀφιερῶται εἰς τὸν «τελευταῖον αὐτοκράτορα τῆς Τραπεζοῦντος», ἀκολουθεῖ δὲ ποίημα τοῦ Π. Τριανταφυλλίδου. Τὸ πέμπτον κεφάλαιον ἀφιερῶται εἰς τὸν Γ. Καστριώτην, ἐπιτάσσεται δὲ τὸ ποίημα τοῦ Ἰωάννου Καρασούτσα.

Καὶ προσφέρασα [!] εἰς τοῦτο τὴν θαυματουργὸν τῆς χεῖρα,
Καὶ ἐμπνεύσασα τὸ μῖσος τὸ κατὰ τῆς δεσποτείας,

Καὶ νόθετήσασά το,

Τῆς Κορανικῆς θρησκείας.

Ὡ Σκενδέρβη, τὸν εἶπε, τὴν κηλῖδα ῥίψον κάτω.

Καὶ τὰς φήμας καὶ τὰ πλούτη τῆς Τουρκίας παραιτῶν,

Ὅπλον δόξης καθοπλίσου,

Καὶ ὡς μόνον λυτρωτὴν τῆς τοῦ ζυγοῦ τῶν δεσποτῶν,

Κ' εὐεργέτην τῆς σὲ μόνον ἄς γνωρίσῃ ἡ Πατρίς σου.

Εἰς τὸν λόγον τῆς ὁ ἦρωσ τὸ ὠτίον ὑποκλίνας,

Καὶ ποθῶν ἀθανασίας τελειότητα νὰ φθάσῃ,

Καὶ μὲ τὴν ἐλευθερίαν τὴν δουλότητα συγκρίνας,

Ἐπροτίμησε τὰ ὅπλα εἰς τὰς χεῖρας νὰ ἀρπάσῃ,

Καὶ τοῦ ἔθνους του νὰ γίνῃ ἀρχηγὸς λαοῦ γενναίου,

Καὶ νὰ τὸ ἐλευθερώσῃ,

Καὶ ἐνδόξου ἡμιθέου

Στ' ὄνομά τ' ἐπωνυμίαν ἐπροτίμησε νὰ δώσῃ,

Καὶ ἐνίσχυσις νὰ γίνῃ εἰς λαοὺς ὑποτελεῖς,

Καὶ παράδειγμα γενναῖον,

Πῶς νικῶντες καὶ τυράννους καὶ ἀνόμους βασιλεῖς,

Πανελεύθερον ἀέρα ν' ἀναπνέουν τελευταῖον.

Τοῦ αἰῶνός σου, ὦ θαῦμα! μυριάκις ἀποκρούσας

Ἐκ τῆς γῆς σου τοὺς βαρβάρους κατηφεῖς, κατησχυμένους

Ἐτελεύτησας ἐνδόξως τῶν αἰῶνων προακούσας

Τοὺς τοσοῦτους καὶ τοιοῦτους πρὸς ἐσὲ λαμπροὺς ἐπαίνους

Εἰς τὴν γῆν ἐπόσω ἔξης, καὶ τὸ ἔθνος σου ποιμένα

Καὶ προστάτην τῆς πατρίδος

Ἐχον πάντοτε ἐσένα,

Εἰς τὰς προσβολὰς ἀντεῖχε τῆς φρικώδους τυραννίδος.

Τοῦ ποιμνίου, ὅταν ὅμως κάτω πέσῃ ὁ ποιμὴν,

Τότε κατὰ τῶν προβάτων

Ὁ καιροφυλάκτης λύκος τρέχει πάραυτα μ' ὁρμήν,

Καὶ κτυπῶν αὐτὰ καὶ σφάζων κολυμβᾶ στὰ αἵματά των.

2. Τὸ ποίημα τοῦ Α. Δανδόλου, Μιὰ φωνὴ τοῦ Καστριώτη

Μετὰ τὸ ποίημα τοῦ Καρασούτσα ἐγράφη εἰς τὴν ἑλληνικὴν περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη δεύτερον ποίημα ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίου Δανδόλου, Κερκυραίου εὐπατρίδου καὶ ἐνθέρμου ζηλωτοῦ τῆς ἀποκαταστάσεως τοῦ γένους.

Ὁ Α. Δάνδολος ἐγεννήθη εἰς Κέρκυραν τὸ ἔτος 1788. Ἀφοῦ ἐσπού-

δασε νομικά εἰς τὴν Πάδοβαν, ἐπιστρέψας εἰς τὴν πατρίδα του κατετάγη ἀξιωματικὸς τοῦ γαλλικοῦ ἰππικοῦ. Θερμὸς καὶ εἰλικρινῆς πατριώτης ἔδρασεν ἐπὶ μακρὸν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικὸν δημοσιογραφῶν καὶ ἀγωνιζόμενος ὑπὲρ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν μαχομένων Ἑλλήνων. Τὸ 1833 ἐξελέγη μέλος τῆς Ἰονίου Βουλῆς. Ἀπέθανε τὸ 1863, εὐτυχῆσας νὰ ἰδῆ τὴν μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἔνωσιν τῶν Ἰονίων Νήσων, διὰ τὴν πραγματοποιήσιν τῆς ὁποίας τόσον ἠγωνίσθη¹⁸⁰.

Τὸ ποίημα τοῦ Δανδόλου, γραμμένον εἰς δημοτικὴν γλῶσσαν, ἐπιγράφεται *Μιὰ φωνὴ τοῦ Καστριώτη*, ἀποτελεῖται δὲ ἐκ τριῶν τετραστίχων στροφῶν. Τὸ περιεχόμενον του εἶναι καθαρῶς ἐπαναστατικόν. Ἡ φωνὴ τοῦ Καστριώτου ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς Ἠπειρώτας καὶ τοὺς λέγει νὰ «ἀσκωθοῦν», νὰ ἐπαναστατήσουν σύμπαντες, διότι τὸ «φεγγάρι ξεπέπτει», ἢ σημαία τῆς ἡμισελήνου, ἢ Τουρκία δηλ., ἔξασθενεῖ, καταρρέει. Τοὺς προσκαλεῖ, ἐπαναστατοῦντες νὰ ἐνωθοῦν, ὅπως τὰ κύματα τῆς θαλάσσης, καί, μὲ τὴν σπάθην εἰς τὴν χεῖρα, νὰ πολεμήσουν ὡς θηρία τοὺς Τούρκους καὶ νὰ τοὺς φονεύσουν ἐν ὄνοματι τῆς πίστεως, τῆς τιμῆς καὶ τῆς ἐλευθερίας^{180α}.

Τὸ ἔργον τοῦτο, τυπωθὲν εἰς ἰδιαιτέρον φύλλον ἐν Κερκύρα τὴν 16ην Μαρτίου 1854, φαίνεται ὅτι ἐκυκλοφορήθη εἰς τὴν Ἠπειρον. Πρέπει πάντως νὰ δεχθῶμεν, ὅτι συσχετίζεται πρὸς τὴν Ἠπειρωτικὴν ἐπανάστασιν τοῦ ἔτους 1854¹⁸¹. Ὡς γνωστόν, ἡ ἐπανάστασις ἐκείνη ἤρ-

180. Ὡς γνωστόν, ἡ ἔνωσις τῆς Ἐπτανήσου μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἐπραγματοποιήθη κατόπιν τῆς συνθήκης τοῦ Λονδίνου (14 Νεομβρίου 1863), ἀλλὰ μόλις τὴν 21 Μαΐου 1864 ὁ Θρ. Ζαΐμης ἀπεστάλη εἰς Κέρκυραν ὡς ἐπίτροπος τοῦ βασιλέως τῆς Ἑλλάδος.

180α. Τὸ ποίημα τοῦτο ἐδημοσίευσεν ὁ Ε. Σούρλας (διορθώσας μόνον τὸν τύπον *ξεπέπτει* εἰς *ξεπέφτει*), μετ' ἐγγράφων σχετικῶν πρὸς τὴν Ἠπειρωτικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1854: Ε. Σούρλας, «Ἠπειρος καὶ Αὐστριακὴ διπλωματία», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ* 7 (1932), σ. 77. Τὸ πανομοιότυπον, τὸ ὁποῖον δημοσιεύομεν, εἶναι φωτογραφία φύλλου τινὸς ἐξ ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἐτύπωσεν ὁ Δάνδολος, εὑρισκόμενον εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ κ. Π. Χριστοπούλου, διὰ τὴν εὐγενῆ παραχώρησιν τοῦ ὁποίου καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστῶ τὸν τελευταῖον τοῦτον θερμῶς.

Παρόμοιον πρὸς τὸ ποίημα τοῦτο τοῦ Δανδόλου ἔγραψε καὶ ὁ D. Chidichimo, Ἰταλο-Ἀλβανὸς κληρικός, ὑπὸ τὸν τίτλον *Fiaalja të Skanderbecut cë deljËka varri!* [Corigliano Calabro 1898], σελίδες 4. Τὸ ἔργον τοῦτο παρέμεινεν ἄγνωστον μέχρι τοῦδε εἰς τοὺς ἀσχοληθέντας μὲ τὴν περὶ τὸν Σκεντέρμπεην φιλολογίαν.

181. Ἡ ἐπανάστασις ἐκείνη ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐξηπλοῦτο εἰς ὀλόκληρον τὴν Ἠπειρον, ὁ δὲ εἰς Ἰωάννινα πρόξενος τῆς Αὐστρίας ἔγραφε τὴν 2 Μαρτίου 1854 πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Αὐστρίας: «Ἡ ἐν Ἠπείρῳ ἐπανάστασις . . . προσλαμβάνει . . . ἓνα χαρακτῆρα κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον γενικῆς ἐξεγέρσεως τοῦ ἡπειρωτικοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας . . .». Βλ. Ε. Σούρλας, «Ἠπειρος καὶ Αὐστριακὴ διπλωματία», ἐνθ' ἄν., σ. 86.

χισε τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1854¹⁸², ἔληξε δὲ ἀνεπιτυχῶς τὸν Μάιον τοῦ ἰδίου ἔτους, πνιγεῖσα εἰς τὸ αἷμα ὑπὸ τῶν Τούρκων. Οἱ ἐκτὸς τῆς Ἡπειροῦ ἐλεύθεροι Ἕλληνες ἔτρεφον πολλὰς ἐλπίδας ἐπιτυχίας διὰ τὸ κίνημα ἐκεῖνο. Ἦτο φυσικὸν περισσότερον νὰ αἰσθάνωνται τὸν ἀγῶνα αὐτὸν καὶ τὴν ἀγωνίαν του οἱ πλησιέστεροι πρὸς τὴν Ἡπειρον ἀδελφοὶ Ἑπτανήσιοι. Αἱ Ἡπειρωτικαὶ προκηρύξεις τῆς 6ης καὶ 15ης Ἰανουαρίου θὰ ἔφθασαν ὅπωςδὴποτε καὶ μέχρι Κερκύρας, ὁ δὲ συνεχῶς διὰ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀγωνιζομένου γένους φροντίζων Α. Δανδόλος θὰ εἶδε τὰ ἔντυπα ἐκεῖνα. Τὸ περιεχόμενον ἄλλως τε τοῦ ποιήματος περικλείει τὸ αὐτὸ ἐπαναστατικὸν πνεῦμα τῶν προκηρύξεων τούτων τῆς 6ης¹⁸³ καὶ 15ης¹⁸⁴ Ἰανουαρίου, καίτοι βεβαίως δὲν γίνεται εἰς ἐκείνας λόγος περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη. Σημειωτέον ὅτι μέχρι τοῦ ἔτους τῆς ἐκτυπώσεως τοῦ ποιήματος τοῦ Δανδόλου (1854) εἰς τὴν Ἑλλάδα εἶχον κυκλοφορήσει αἱ ἑλληνικαὶ βιογραφίαι περὶ τοῦ Γ. Καστριώτου αἱ τυπωθεῖσαι ἐν Μόσχᾳ (1812) καὶ Ἀθήναις (1848).

ΜΙΑ ΦΩΝΗ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΙΩΤΗ

Τὸ φεγγάρι ξεπέπτει, ἀσκωθῆτε
Ἡπειρῶται, τὸν Ἥλιον νὰ ἰδῆτε
ποῦ λαμπρὸς σᾶσε δείχνει τὸν δρόμο
νὰ νικῆτε· φονεῦτε τὸν ἐχθρὸν.

Τὸ φεγγάρι ξεπέπτει, ἀσκωθῆτε,
διὰ Χριστὸν σὰ θεριὰ πολεμῆτε.
Ἐνωθῆτε σὰν κῶμα μὲ κῶμα
ποῦ νικᾷ καὶ σκεπάζει τὴν γῆ.

182. Σ. Παπαδοπούλου, *Οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1854 καὶ 1878 στὴν Μακεδονία*, [Μακεδονικὴ Λαϊκὴ Βιβλιοθήκη 22], Θεσσαλονίκη 1970, σ. 12.

183. Ἴδου τὸ πνεῦμα τῆς προκηρύξεως ἐκείνης: «... Σεῖς δὲ οἱ κατὰ τὴν Ἡπειρον καὶ ἀλλαχοῦ ζῶντες ἐνωθεῖτε μὲ ἡμᾶς ὑπὲρ τῆς Ἐλευθερίας καὶ σᾶς ἐγγυόμεθα ἀσφάλειαν τῆς τιμῆς καὶ τῆς περιουσίας... Τῆ 6ῃ Ἰανουαρίου 1854.

Ἐκ τοῦ Ἡπειρωτικοῦ Στρατοπέδου

«Οἱ ΛΑΟΙ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ»

Βλ. Ε. Σούρλα, «Ἡπειρος καὶ Αὐστριακὴ διπλωματία», ἐνθ' ἄν., σ. 72.

184. «... Σπεύσατε, λοιπόν, ἀδελφοί, εἰς τὸν κοινὸν ἀγῶνα, ἀποτινάξατε τὸν ἐπαχθῆ ζυγὸν τῆς τυραννίας καὶ κυρήξατε μεθ' ἡμῶν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ ὅλου τοῦ κόσμου ὅτι μαχόμεθα ὑπὲρ πατρίδος καὶ ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι προστάτης τῶν Χριστιανῶν.

Τῆ 15ῃ Ἰανουαρίου 1854

Οἱ Πρόκριτοι τοῦ Ραδοβιτσίου...»

Βλ. Ε. Σούρλα, «Ἡπειρος...», ἐνθ' ἄν., σ. 74.

Τὸ φεγγάρι ξεπέπτει, ἀσκωθῆτε,
ἐγχειρίσθε σπαθὶ μὲ χαρά
καὶ τοὺς Τούρκους τυράννους χαλαῶσθε
διὰ τιμὴν καὶ διὰ Ἐλευθεριά.

Κερκύρα, τῆ 16 Μαρτίου 1854. *Ε. *Ε.
Ἄ. Δάνδολος

3. Τὸ ἐπικὸν ποίημα τοῦ Γ. Σταυρίδου, Σκενδέρμπεης

Τρίτον ποιητικὸν ἔργον, γραφέν εἰς τὴν ἑλληνικὴν περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη, εἶναι τὸ ἐπικὸν ποίημα τοῦ ἐξ Ἀχρίδος Γρηγορίου Σταυρίδου (Parličen), τὸ φέρον τὸν τίτλον Σκενδέρμπεης. Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Σταυρίδου, ὡς καὶ ὁ ἴδιος ὁ ποιητής, ἀπετέλεσαν τὸ μῆλον τῆς ἔριδος Βουλγάρων ἐρευνητῶν καὶ τινων καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Σκοπίων, διότι οἱ μὲν Βούλγαροι θεωροῦν τὸ ἔργον, ὡς ἀνήκον εἰς τὴν βουλγαρικὴν φιλολογίαν, οἱ ἄλλοι δὲ τὸ κατατάσσουσιν εἰς τὴν ἀνύπαρκτον «μακεδονικὴν» φιλολογίαν τῶν μέσων τοῦ 19 αἰῶνος. Πάντα ταῦτα ἠλέγχθησαν αὐστηρῶς ὑπ' ἐμοῦ εἰς ἐκτενὴ μελέτην μου, εἰς τὴν ὁποίαν παραπέμπω τὸν ἀναγνώστην¹⁸⁵.

α) Ποῖος ὁ ποιητής

Ὁ Γρηγόριος Σταυρίδης ἐγεννήθη ἐν Ἀχρίδι τὸ 1830. Ἀφοῦ ἐφοίτησεν εἰς τὸ ἐκεῖ ἑλληνικὸν σχολεῖον, τὸν Αὐγούστον τοῦ 1849 ἦλθεν εἰς τὰς Ἀθήνας διὰ νὰ σπουδάσῃ ἰατρικὴν, τὴν ὁποίαν ἐγκατέλειψε συντόμως χάριν τῆς φιλολογίας καὶ μάλιστα τῆς ποιήσεως¹⁸⁶. Ὁρισμένα περὶ ἐργὰ περιστατικά, τὰ ὁποῖα συνέβησαν εἰς τὸν Σταυρίδην κατὰ τὴν διάρκεια τῆς παραμονῆς του ἐν Ἀθήναις, τοῦ ἔδωσαν τὴν εὐκαιρίαν νὰ διατυπώσῃ εἰς τὸν τύπον τὰ ἑλληνικά του φρονήματα καὶ νὰ φανῆ ἡ ἑλληνικὴ του συνείδησις¹⁸⁷. Λαβὼν μέρος εἰς τὸν ποιητικὸν διαγωνισμὸν τῶν Ἀθηναίων τοῦ ἔτους 1860, ἔλαβε τὸ πρῶτον ποιητικὸν βραβεῖον διὰ τὸ ἐπικὸν του ποίημα Ὁ Ἀρματωλός, τὸ ὁποῖον ὁ ποιητής ἐτύπωσε ἐν Ἀθήναις τὸ αὐτὸ ἔτος, ἀφιερῶσας τὸ ἔργον εἰς τὸν «ὁμογενῆ» Εὐάγγελον Ζάππαν. Ἄλλ' ὁ συνυποψήφιος εἰς τὸν ποιητικὸν ἐκεῖνον διαγωνισμὸν Θ. Ὀρφανίδης, καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηναίων,

185. Τ. Γιοχάλα, «Τὸ ἐπικὸν ποίημα τοῦ ἐξ Ἀχρίδος Γρηγορίου Σταυρίδου (Parličen) Ἐκενδέρμπεης» *Μακεδονικά* 11 (1971), σ. 174-258.

186. G. Parličen, «*Autobiografija*», *Odbrani Stranici*, Skopje 1959, σ. 193.

187. Τ. Γιοχάλα, ἐνθ' ἀν., σ. 178-181.

προφανώς θιγείς διὰ τὴν ἀποτυχίαν του, ἤρχισε μίαν ἀναξιοπρεπῆ πολεμικὴν τόσον κατὰ τοῦ κριτοῦ τοῦ ποιητικοῦ ἀγῶνος Α. Ραγκαβῆ, ὅσον καὶ κατὰ τοῦ Σταυρίδου, τὸν ὁποῖον ἀπεκάλεσε «Βούλγαρον»¹⁸⁸. Παρὰ ταῦτα ὁ Σταυρίδης ἐτοιμάζει τὸ δεύτερον ἐπικόν του ποίημα, τὸν *Σκενδέρμπεην*, διὰ τοῦ ὁποῖου ἔλαβε μέρος εἰς τὸν ἐπόμενον ποιητικὸν διαγωνισμὸν τῶν Ἀθηνῶν. Ἀλλ' ἀντὶ βραβείου ἔτυχεν αὐτὴν

188. Βλ. ἐπιστολὴν τοῦ Γ. Ὀρφανίδου δημοσιευθεῖσαν εἰς τὴν ἐφ. τῶν Ἀθηνῶν *Ἀυγή* τῆς 27 Μαΐου 1860, ἀριθμ. φύλλου 635, σ. 1. Εἰς ἀπάντησιν ὁ Σταυρίδης ἐδημοσίευσεν ἐπιστολὴν εἰς τὴν ἐφ. *Φῶς* τῆς 1 Ἰουνίου 1860, ἀριθμ. 91, εἰς τὴν ὁποίαν μεταξὺ ἄλλων ἔγραφεν ὅτι ἦτο ἐλληνικώτερος ὡς πρὸς τὰ αἰσθήματα καὶ τὴν καρδίαν ἀπὸ τὸν Ὀρφανίδην: «Λέγεις ὅτι εἶμαι Βούλγαρος! Μέγα θαῦμα!!! Χειροκροτήσατε Κύριοι!!! Ναί· Κ. Καθηγητά... ἀλλ' ἐπὶ δεκαπέντε ἔτη διετέλεσα ἀείποτε ὑπηρετῶν τὴν Ἑλλάδα, ἐν ᾧ σὺ νέος περιήρχεσο τὰς ῥύμας τῶν Ἀθηνῶν, σκάνδαλον τῆς κοινωνίας, διέδωκα τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν εἰς μέρη ὅπου ἦτον πάντῃ ἄγνωστος, καὶ ἐμόρφωσα δι' αὐτῆς ὑπὲρ τοὺς χιλίους νέους, ἐν ᾧ σὺ, νέος ἐμόρφωνες... Ναί· εἶμαι Βούλγαρος, ἀλλ' ἔχω πολὺ Ἑλληνικώτερα τὰ αἰσθήματα καὶ τὴν καρδίαν, παρὰ σέ τὸν ὑβριστήν... Ναί· εἶμαι Βούλγαρος, καὶ Σκύθης μάλιστα ἐὰν θέλῃς. Ἀλλ' αὐτὸς ὁ Σκύθης, μόλις πρώτην φορὰν ἐμφανισθεὶς εἰς τὸν ποιητικὸν ἀγῶνα, κατέβαλεν ἄνευ κόπου, σέ τὸν παλαιὸν ποιητὴν...». Πρβλ. καὶ D. Kadach, «Die Polemik Orphanidis-Prličev anlässlich des Athener Dichterwettbewerbs 1860», *Zeitschrift für Balkanologie* 1971/72, Heft 1-2, σ. 92-93.

Παρατηροῦμεν ἐνταῦθα ὅτι ὁ Ὀρφανίδης, παρὰ τὴν ἀποτυχίαν του, ἐπεδίωξε νὰ τυπώσῃ τὸ μὴ βραβευθὲν ποιητικὸν του ἔργον *Ἅγιος Μηνᾶς*, διὰ νὰ φανῆ, κατὰ τὴν γνώμην του, ἡ μεροληψία τοῦ Α. Ραγκαβῆ κατὰ τὴν ἀπονομὴν τοῦ ποιητικοῦ βραβείου εἰς τὸν ποιητικὸν διαγωνισμὸν τοῦ ἔτους 1860. Πρὶν ὅμως ἐκδοθῆ ὁ *Ἅγιος Μηνᾶς*, προηγήθη ἀνταλλαγὴ ἐπιστολῶν μεταξὺ τοῦ Ὀρφανίδου ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ Ραγκαβῆ, Σταυρίδου καὶ Κ. Λεβίδου ἀφ' ἑτέρου. Αἱ ἐπιστολαὶ αὐταὶ ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὰς ἐφημερίδας τῶν Ἀθηνῶν *Ὁμόνοια*, *Μέλλον τῆς Πατρίδος*, *Ἀυγή*, *Αἰὼν*, *Φῶς* καὶ *Ἐλπίς*. Σημειοῦμεν ὅτι ὁ Ὀρφανίδης εἰς τὴν ἐκδοσιν τοῦ ἔργου του *Ἅγιος Μηνᾶς* (Ἀθῆναι 1860) καὶ εἰς τὰς σ. 192-240 περιέλαβε καὶ κεφάλαιον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ δι' ἐφημερίδων πάλη». Εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ὁ Ὀρφανίδης ἀναφερόμενος διὰ μακρῶν εἰς τὸ ἱστορικὸν τῆς διενέξεώς του μετὰ τοῦ Ραγκαβῆ, τοῦ Σταυρίδου καὶ τοῦ Λεβίδου, ἀναδημοσιεύει καὶ τὰς περισσοτέρας τῶν ἀνωτέρω ἐπιστολῶν. Τὸ πρᾶγμα τοῦτο διέφυγε τῆς προσοχῆς ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι τελευταίως ἠσχολήθησαν ἢ ἀνεδημοσίευσαν τὰς ἐπιστολάς ταύτας τοῦ Σταυρίδου.

Ἄξιον ἐπίσης προσοχῆς εἶναι ὅτι ὁ Κ. Λεβίδης δημοσιεύων εἰς τὸ φύλλον 1056 τῆς 21 Ἰουνίου 1860 τῆς ἐφημ. *Ἡ Ἐλπίς* ἐπιστολὴν διαμαρτυρίας τοῦ Ραγκαβῆ κατὰ τοῦ Ὀρφανίδου, εὐρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ κατηγορήσῃ τὸν τελευταῖον μὲ τὴν ἐχθρικὴν κατὰ τοῦ Σταυρίδου στάσιν του δι' «ἐθνικὴν προδοσίαν». Τὸ γεγονὸς τοῦτο δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑποδηλώνη ὅτι ἐνδεχομένως ὑπῆρξαν καὶ ἄλλα κριτήρια ἀπονομῆς ἐκ μέρους τοῦ Ραγκαβῆ (τοῦ καὶ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος διατελέσαντος) τοῦ βραβείου εἰς τὸν ἐξ Ἀχρίδος Σταυρίδην.

τὴν φορὰν μιᾶς αὐστηρᾶς κριτικῆς τοῦ Α. Ραγκαβῆ, ἡ ὁποία τὸν κατεπίκρανε. Πάντα ταῦτα φαίνεται ὅτι ἐπηρέασαν ψυχολογικῶς πολὺ τὸν Σταυρίδην, ὁ ὁποῖος ἐφεξῆς, καὶ δι' ἄλλους λόγους, τοὺς ὁποίους ἀγνοοῦμεν, μετεβλήθη εἰς βουλγαρόφρονα καὶ φανατικὸν μισέλληνα. Ἄλλὰ ἡ περαιτέρω δράσις τοῦ Σταυρίδου δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει, διότι τὸ μεταγενέστερον ἔργον του, δηλ. κυρίως ἡ *Αὐτοβιογραφία* του, δὲν ἀνήκει πλέον εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν, οὔτε εἰς τὸν θιασώτην τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας ἑλληνόφρονα Σταυρίδην, ἀλλ' εἰς τὸν βουλγαρόφρονα Παρλίτσεφ, ὄνομα τὸ ὁποῖον ἐκεῖνος ἐφεξῆς θὰ καθιερώσῃ.

Ἐρχόμενος εἰς τὴν Ἀχρίδα ὁ Παρλίτσεφ ἤρχισε τὴν δράσιν του ἐναντίον τοῦ "Ἕλληνοσ μητροπολίτου Ἀχρίδος Μελετίου. Ἐστάλη μάλιστα τότε καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν διὰ νὰ ἐκμάθῃ τὴν βουλγαρικὴν. Ἐπιστρέψας εἰς τὴν γενέτειράν του ἀφιέρωθη εἰς τὴν ὀργάνωσιν βουλγαρικῶν σχολείων^{188α}, συνελήφθη ὅμως ὑπὸ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν καὶ ἐνεκλείσθη εἰς τὰς φυλακὰς τῆς Δίβρης. Ἀπελευθερωθεὶς μετ' ὀλίγον, μετέβη ἐκ νέου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, μετὰ δὲ περιπλάνησιν κατέληξε πάλιν εἰς τὴν Ἀχρίδα, ὅπου καὶ ἀπέθανε τὸ 1893¹⁸⁹.

188α. Ὡς προκύπτει ἐκ τριῶν ἐγγράφων τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, (ΑΥΕ/Β 1882, Τηλεγρ. πρὸς Πρεσβεΐαν-Μακεδονικόν, ὁ ἐν Βιτολίαις πρέσβυς. Β 1883, Προξενεῖα ἐν Μακεδονία-Σύλλ. πρὸς Διάδοσιν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, Ἐκθέσεις Προξενείου Βιτολίαι, καὶ Πρεσβεΐαι, Προξενεῖα ἐν Ἀλβανία, Κρήτη, Θεσσαλία, Μακεδονία Βελιγραδίῳ, Βουκουρεστίῳ, Σόφια-Μακεδονικὸν ζήτημα: Ἡ ἐν Σόφια Πρεσβεΐα (1880), ὁ Σταυρίδης ἐβολιδοσκοπήθη ὑπὸ τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας, διὰ νὰ σταλῇ εἰς τὸ Μοναστήριον ὡς Διευθυντῆς βουλγαρικοῦ Σχολείου. Εἰς τὸ ἀνωτέρω, τρίτον κατὰ σειράν ἐγγράφον, ὁ Ἕλλην πρέσβυς γράφει ἀπὸ τῆς Σόφιας τὴν 18 Σεπτ. 1880: «... Σταυρίδης τις, τρόφιμος τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου καὶ βραβευθεὶς ἐν τῷ ποιητικῷ διαγωνισμῷ ἔχει πιθανότητος νὰ προτιμηθῇ, ἐὰν κατανικηθῶσιν οἱ φόβοι, ἐξ ὧν κατέχεται ἐπὶ ἐνδεχομέναις κακουργίαις τῶν Τούρκων». Ἐξ ἄλλου ἐκ τοῦ ἀνωτέρω δευτέρου ἐγγράφου τῆς 12 Ἰουλίου 1883 μανθάνομεν ὅτι ὁ Σταυρίδης τελικῶς μετέβη εἰς Μοναστήριον καὶ μετὰ παρέλευσιν δύο περίπου ἐτῶν «μετετέθη ὑπὸ τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας εἰς Ἀχρίδα καὶ δὲν ἐχρημάτισε πλέον διδάσκαλος ἐνταῦθα, οὔτε ἀνεμίχθη εἰς τὰ τῆς διευθύνσεως τῶν ἐνταῦθα σχολείων μετὰ τὰς κατ' Ἰούνιον 1882 γενομένας ἐξετάσεις».

189. Κ. Τσοῦρκα, «Ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς τῆς Ἀχρίδος καὶ ὁ πανσλαβισμὸς», *Μακεδονικὴ Ζωὴ* 72 (1972), σ. 12-13. Εἰς λίαν ἐνδιαφέρον ἄρθρον τοῦ Κ. Παλαμᾶ, δημοσιευθὲν ἀνωνύμως εἰς τὴν ἐφημ. Ἐμπρὸς τῆς 6 Ὀκτωβρίου 1921 ὑπὸ τὸν τίτλον *Βούλγαροι ποιηταί*, ἀναφέρονται περὶ τοῦ Σταυρίδου καὶ τὰ ἐξῆς:

«... Εἶχεν ἔλθει εἰς τὰς Ἀθήνας πρὸς τελειοποίησιν τῶν σπουδῶν του. Εἰς ἐν περὶ αὐτοῦ σημείωμα ὁ ποιητῆς Παναγιώτης Ματάράγκας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Σταυρίδης «ἐπιστρέψας εἰς τὴν πατρίδα του κακῶς ἀπέδωκε τὰ πνευματικὰ τροφεῖα εἰς τὴν πατρίδα τοῦ Περικλέους. Συνεμερίσθη τὰ φρονήματα τῶν μισελλήνων

Νομίζομεν λοιπόν ὅτι τὰ ἔργα του τῶν δύο περιόδων πρέπει νὰ ἐξετάζωνται κεχωρισμένως. Ἡ *Αὐτοβιογραφία* δηλ. τοῦ ποιητοῦ καὶ ὅ,τι ἄλλο ἐγράφη βουλγαριστὶ κατὰ τὴν δευτέραν χρονικὴν περίοδον ὀφείλει νὰ ἐξετάζη ἡ Βουλγαρικὴ φιλολογία, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει ὁ Prličen. Τὰ ἔργα ὅμως τῆς πρώτης περιόδου, τὰ γραφέντα ἑλληνιστὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς παιδείας τοῦ ποιητοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπανειλημμένως ἐτόνιζε τότε τὴν ἑλληνικότητά του, νομίζομεν ὅτι ὀφείλει νὰ ἐξετάζη ἡ Ἑλληνικὴ φιλολογία, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει ὁ Σταυρίδης.

β) Ἐκδόσεις, μορφή καὶ περιεχόμενον τοῦ ἐπικοῦ ποιήματος τοῦ Γ. Σταυρίδου, *Σκενδέρμπεης*

Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Σταυρίδου δὲν ἐτυπώθη. Τὸ χειρόγραφον τοῦ ποιήματος εὐρίσκεται σήμερον εἰς τὴν Βιβλιοθήκην «Κύριλλος καὶ Μεθόδιος» τῆς Σόφιας. Διὰ πρώτην φοράν ἐξεδόθη μεταφρασμένον εἰς τὸ γλωσσικὸν ἰδίωμα τῶν Σκοπίων, ἄνευ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, τὸ 1961 ὑπὸ τοῦ G. Stalev¹⁹⁰. Τὸ 1967 τὸ ἔπος τοῦτο τοῦ Σταυρίδου μετεφράσθη εἰς τὴν ἄλβανικὴν ὑπὸ τοῦ S. Çomora¹⁹¹. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον με βουλγαρικὴν μετάφρασιν εἰς πεζὸν ἐξεδόθη μόλις τὸ 1967 ὑπὸ τοῦ H. Kodov¹⁹².

Τὸ ἔπος τοῦ Σταυρίδου, γραμμένον εἰς ἀυστηρὰν καθαρεύουσαν, ἀρχαΐζουσαν, ἀποτελεῖται ἐκ 3.792 δεκαπεντασυλλάβων ἀνομοιοκαταλήκτων στίχων. Ὡς ἀναφέρει ὁ ἐκδότης, τὸ χειρόγραφον τοῦ ποιήματος περιέχει 58 φύλλα, ἀλλ' «εἰς τὸ τέλος λείπει κάτι, πιθανῶς δύο μόνον φύλλα . . . Ἄν ὑποθέσωμεν ὅτι εἰς τὰς δύο τελευταίας σελίδας, αἱ ὁποῖαι λείπουν, ὑπῆρχον περὶ τοὺς 60-80 στίχοι . . . , πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁλόκληρον τὸ ποίημα θὰ εἶχε περίπου 3.850-3.870 στίχους»¹⁹³. Τὸ ἔργον πάντως πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς μὴ λαβὸν τὴν τελικὴν του μορφήν. Τοῦ-

συμπατριωτῶν του καὶ συμμετέσχε τῆς ἐναντίον τοῦ Ἑλληνισμοῦ σταυροφορίας δὲν ἔστιν ἀπὸ τῶν μὴ εὐρίσκων λέξεις νὰ ἐκφράσῃ τὸν «εἰλικρινῆ σεβασμὸν του πρὸς τὴν μητέρα Ἑλλάδα». Αἰωνία του ἡ μνήμη . . .». Βλ. καὶ τὸ ἐνδιαφέρον ἄρθρον τοῦ Κ. Καιροφύλα, «Ὁ Βούλγαρος ποῦ βραβεύθηκε στὸν ἑλληνικὸ ποιητικὸ διαγωνισμό», *Μπουκέτο*, ἔτος 10 (1933), τεύχ. 485, σ. 803 καὶ τεύχ. 486, σ. 813.

190. G. Prličen, *Scenderbeg. Poema prepeal Georgi Stalev*, Skopje 1961.
191. G. Perličen, *Skënderbeu*, Tirana 1967, (βλ. SA 1968, τεύχ. 2, σ. 175), Shkup ²1968.

192. H. Kodov, *Gr. St. Pürličen, Skenderbej*, Sofija 1967, ²1969. Τελευταίως ἐξέδωκε τὸ ἐπικὸν τοῦτο ποίημα τοῦ Σταυρίδου καὶ ὁ M. Petruševski, μεταφράσας τὸ ἔργον εἰς τὴν βουλγαρικὴν διάλεκτον τῶν Σκοπίων: *Grigor S. Prličen, Skenderbej-Σκενδέρμπεης*, Skopje 1974.

193. H. Kodov, ἐνθ' ἄν., σ. 29.

το καταφαίνεται εκ πολλῶν σημείων, ὅπου ὁ ποιητὴς ἀναφέρει ἀπλῶς ὠρισμένα ἐπεισόδια, τὰ ὁποῖα ἐσκέπτετο νὰ ἀναπτύξῃ ἴσως ἀργότερον. Τὰ ἐπεισόδια ταῦτα ἢ ἴσως ἐν μέρος αὐτῶν εἶχεν ὑποδηλώσει ὁ Σταυρίδης καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν ὑπέβαλε τὸ ἔργον του εἰς τὴν κρίσιν τῆς Ἐπιτροπῆς. Τὸ ἀναφέρει ἄλλως τε ὁ Α. Ραγκαβῆς εἰς τὴν ἐκθεσίν του: «Ἐπεισοδίων δὲν στερεῖται μὲν τὸ ποίημα· πρόκειται μάλιστα, ὅταν συμπληρωθῇ, νὰ περιλάβῃ καὶ πλείονα, ἃ ἀναγγέλλονται μόνον· ἀλλὰ εἰσὶ πάντα δευτερεύοντα, ὀλίγον τὴν πρᾶξιν διαποικίλλοντα, προάγοντα, συμπλέκοντα, ἢ καθιστῶντα μᾶλλον ἐνδιαφέρουσιν . . .»¹⁹⁴.

Ἀκολουθῶν τὸν Ὅμηρον ὁ ποιητὴς ἀναφέρει ἐξ ἀρχῆς ὅτι πρόκειται νὰ ψάλλῃ «τὸν θούριον Σκεντέρμπεην» καὶ μάλιστα ἐκ τῆς ὅλης ἀγωνιστικῆς του δράσεως ἐναντίον τῶν Τούρκων ἐν μόνον γεγονός: «πῶς ἤσχυνε τὸν Μπαλαμπάν σατράπην μαιφόνον». Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τῆς ἐκστρατείας τοῦ Σουλτάνου «Ἀμουράτ» ἐναντίον τοῦ Σκεντέρμπεη, ἀποστέλλεται ἐναντίον τοῦ ἥρωος εἰς ἔμπειρος στρατηγός, «ὁ Μπαλαμπάν ὁ μέγας», ὅστις ἦτο Ἀλβανὸς ἐξωμότης. Ὁ στρατηγὸς οὗτος, πρὶν δώσῃ μάχην, ἀπέστειλεν εἰς τὸν Σκεντέρμπεην μὲ τὸν πιστόν του Ἐμὶν ὡς δῶρον ἓνα ὠραιότατον ἵππον καὶ ἐν ξίφος ἀξιῶν ἀπὸ τὸν ἀντίπαλόν του ἀνάλογον δῶρον. Ὁ Σκεντέρμπεης, κρατῶν ὡς Ὅμηρον τὸν Ἐμὶν, ἀποστέλλει διὰ τοῦ πιστοῦ του Δίνκου εἰς τὸν Μπαλαμπάν προσβλητικὰ δῶρα, μίαν σκαπάνην, ἐν δρέπανον καὶ ἐν ὑνίον. Ὁ Μπαλαμπάν ἐκμανεῖς διὰ τὴν προσβολήν, διατάσσει νὰ θανατωθῇ ὁ Δίνκος δι' ἀνασκολοπισμοῦ. Ὁ Σκεντέρμπεης ἐξοργίζεται διὰ τὸν θάνατον τοῦ πιστοῦ του Δίνκου καὶ ἐτοιμάζεται διὰ τὸν ἀγῶνα. Τὸ σημαντικώτερον σημεῖον τοῦ ἔργου, ἐξ ἐπόψεως ὑποθέσεως, εἶναι ἐφεξῆς ἡ μονομαχία τοῦ Σκεντέρμπεη πρὸς τὸν Μπαλαμπάν, τὸν ὁποῖον καὶ φονεύει. Οἱ Τούρκοι στρατιῶται ἠττῶνται κατὰ κράτος καὶ μόλις ἐλάχιστοι κατῴρθωσαν, κατὰ παραχώρησιν τοῦ Θεοῦ, νὰ φθάσουν μέχρι «Ραζανίου», ὅπου καὶ παρεδόθησαν εἰς τὸν Σκεντέρμπεην. Ὁ ἥρωος ἀποφεύγων τὴν σκύλευσιν, αἶρει τοὺς νεκροὺς στρατιώτας του καὶ ἐπιστρέφει νικητῆς εἰς τὴν Κρόιαν.

γ) Αἱ πηγαὶ τοῦ ἐπικοῦ ποιήματος

Ἡ ὑπόθεσις τοῦ ἔργου, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐξέλιξις διαρκεῖ κατὰ τὸν ἀρχαῖον κλασσικὸν κανόνα τῆς τραγωδίας 24 ὥρας, ἀνταποκρίνεται κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος εἰς τὰ ἱστορικὰ δεδομένα. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μπαλαμπάν κατὰ τῆς Κρόιας ἔλαβε χώραν τὸ 1467, τόσον δὲ ἐκεῖ-

194. Πανδώρα, 15 Ἰουνίου 1862, φύλλ. 294, σ. 125.

νος ὅσον καὶ τὰ περισσότερα πρόσωπα τοῦ ἔργου εἶναι ἱστορικῶς μεμαρτυρημένα καὶ ἀληθῆ. Συνεπῶς τίθεται πρόβλημα τῶν πηγῶν ὑπὸ διττὴν ἔποψιν: πρέπει δηλ. νὰ εὕρωμεν τὰ ἱστορικὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα προσέφερον εἰς τὸν Σταυρίδην τὸ ὑλικὸν τοῦ ἔπους του, παραλλήλως δὲ νὰ ἀναζητήσωμεν τὰ λογοτεχνικὰ ἔργα, πρὸς τὰ ὁποῖα προσήρμοσε τὸ ὑλικὸν του, ἀναπλάθων ἐνδεχομένως τοῦτο.

Τὸ πρόβλημα τοῦτο τῆς διερευνήσεως τῶν ἱστορικῶν καὶ λογοτεχνικῶν πηγῶν τοῦ ἐπικοῦ ποιήματος εἶναι θεμελιώδους σημασίας διὰ τὴν ἀξιολόγησιν τοῦ ἔργου τούτου τοῦ Σταυρίδου. Διότι ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ἐπηρέασαν τὸν ποιητὴν κατὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ ποιήματος καθορίζουν καὶ τὸ πῶθεν προέρχεται ἡ πνευματικὴ ἐν γένει συγκρότησις αὐτοῦ καὶ ποίας ἰδέας καὶ ποίαν καλλιτεχνικὴν ψυχοσύνθεσιν οὗτος ἀντιπροσωπεύει. Ἐκ τῆς ἐρεῦνης ἡμῶν θὰ φανῆ ὅτι ὁ Σταυρίδης ἐπηρεάσθη εἰς τὴν σύνθεσιν τοῦ ἐπικοῦ ποιήματος *Σκενδέρμπεης* κατ' ἐξοχὴν ἐξ ἑλληνικῶν ἱστορικῶν καὶ λογοτεχνικῶν πηγῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποκτᾷ βαρύνουσαν φιλολογικὴν σημασίαν. Ὁ Σταυρίδης ἐθεώρει κατ' ἀρχὰς τὸν ἑαυτὸν τοῦ Ἑλληνα ἴσως καὶ ἔνεκα τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς του συγκροτήσεως, τὴν ὁποῖαν ἐξελάμβανεν ὡς οὐσιαστικώτατον στοιχεῖον τοῦ προσδιορισμοῦ ἐνὸς ἀτόμου, ἔθετε δὲ τὸ στοιχεῖον τοῦτο ὑπεράνω τῆς φυλετικῆς καταγωγῆς. Τὴν σκέψιν ταύτην διετύπωσε ὁ ἴδιος ὁ Σταυρίδης εἰς ἐπιστολὴν του, ὅταν κατηγορήθη ὑπὸ τοῦ Ὀρφανίδου ὡς Βούλγαρος^{194α}. Ἐὰν αἱ ἱστορικαὶ καὶ λογοτεχνικαὶ πηγαί, τὰς ὁποίας ἐχρησιμοποίησεν ὁ Σταυρίδης εἰς τὸν *Σκενδέρμπεην* προήρχοντο ἐκ τῆς βουλγαρικῆς ἐν γένει φιλολογίας, καὶ ὄχι ἐκ τῆς ἑλληνικῆς, ἀσφαλῶς θὰ ἦτο διάφορος τῆς παρουσίας ἢ ἀξιολόγησις καὶ τοποθέτησις τοῦ ἔργου τούτου εἰς τὰ Νεοελληνικὰ Γράμματα.

Καὶ πρῶτον ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ὁ ἐκδότης τοῦ ἔπους Η. Κοδων δὲν ἠσχολήθη ὅσον ἔπρεπε μὲ τὸ θέμα τοῦτο, διὸ καὶ γράφει καὶ τὰ ἐξῆς:

« Ἀν θελήσωμεν νὰ ἐξετάσωμεν τὰ ποιήματα τοῦ Παρλίτσεφ ἐντελῶς τυπικῶς, ἴσως πρέπει νὰ τὰ κατατάξωμεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν, διότι ἔχουν γραφῆ εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ὁ Παρλίτσεφ εἶναι Βούλγαρος, ὡς πρὸς τὰ δημιουργικὰ κίνητρά του. Οὗτος εἶναι τέκνον τοῦ βουλγαρικοῦ δημιουργικοῦ στοιχείου καὶ ἐκφραστῆς τῶν βουλγαρικῶν ἐθνικῶν ἰδεωδῶν καὶ πόθων, τῆς βουλγαρικῆς ἐθνικῆς πίστεως καὶ ἐλπίδος . . . Συνεπῶς ἡ θέσις τοῦ Παρλίτσεφ καὶ ὡς ποιητοῦ εὐρίσκεται ἀναμφισβητήτως εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βουλγαρικῆς

^{194α}. Βλ. σημ. 188.

λογοτεχνίας, είναι δὲ χρέος τῆς βουλγαρικῆς ἐπιστήμης νὰ μελετήσῃ καὶ διασαφηνίσῃ τὸ ποιητικὸν ἔργον του»¹⁹⁵.

Ἄλλ' οὔτε καὶ ἡ Olivera Jašar-Nasteva, ἡ εἰδικῶς τὸ πρόβλημα τοῦτο τῶν πηγῶν ἐξετάσασα, ἔδωκεν εἰς αὐτὸ ὀριστικὴν καὶ ἀναντίρρητον λύσιν. Ἡ γνώμη τοῦ Kodon, κατὰ τὴν ὁποίαν «εἶναι λίαν δύσκολον, σχεδὸν ἀδύνατον, δι' ἡμᾶς σήμερον νὰ ἐρευνήσωμεν καὶ ἐξακριβώσωμεν πλήρως τὰς πηγὰς, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ Παρλίτσεφ ἤντλει τὰς πληροφορίες του»¹⁹⁶, πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὑπερβολικὴ. Παρὰ ταῦτα ὁ Kodon ὑποδεικνύει ὡς ἱστορικὴν πηγὴν τοῦ ἔπους τὴν πρώτην βιογραφίαν τοῦ ἥρωος, γραφεῖσαν, ὡς γνωστόν, ὑπὸ τοῦ Marinus Barletius, ἡ μίαν ἰταλικὴν μετάφρασιν αὐτῆς ἐκδοθεῖσαν ὑπὸ τοῦ P. Rocca. Ἄλλ' εἶναι λίαν ἀμφίβολον, ἐὰν ὁ Σταυρίδης ἐγνώριζε λατινικὰ εἰς βαθμὸν τοιοῦτον, ὥστε νὰ δυνηθῇ νὰ χρησιμοποιοῦσῃ τὸ κείμενον τοῦ Barletius. Ἐκτὸς τούτου ἡ βιογραφία αὕτη ἐξεδόθη εἰς τὴν Ρώμην τὴν πρώτην δεκαετίαν τοῦ 15' αἰῶνος, ἡ δὲ μετάφρασις αὐτῆς εἰς τὴν ἰταλικὴν ὑπὸ τοῦ P. Rocca ἐτυπώθη εἰς Βενετίαν τὸ ἔτος 1554. Ἐξ ἄλλου γνωρίζομεν διὰ τοῦ Θ. Ὀρφανίδου, καθηγητοῦ τοῦ Σταυρίδου, ὅτι αὐτὸς δὲν ἐγνώριζε, τοῦλάχιστον κατὰ τὴν περίοδον τῆς παραμονῆς του εἰς Ἀθήνας, τὴν ἰταλικὴν γλῶσσαν^{196α}.

Ἡ O. Jašar-Nasteva, ἡ ὁποία ἐδημοσίευσεν ἐκτενῆ σύγκρισιν καὶ παραλληλισμὸν μεταξὺ τοῦ ἔπους τοῦ Σταυρίδου καὶ τῆς βιογραφίας τοῦ Barletius, παραθέτουσα μάλιστα καὶ ὠρισμένα τμήματα ἀντιστοιχῶς, εὕρισκε, λέγει, ὁμοιότητας, αἱ ὁποῖαι τὴν πείθουν ἀναμφισβητήτως ὅτι πηγὴ τοῦ ποιητοῦ ὑπῆρξεν ἡ βιογραφία τοῦ Barletius¹⁹⁷. Ἄλλ' εἶναι, νομίζομεν, φυσικώτερον νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ Σταυρίδης, ὁ ὁποῖος εὕρισκετο ἐν Ἀθήναις κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐτῶν 1849-51, 1858-62, εἶχεν ὑπ' ὄψιν προσιτὴν τινα πηγὴν διὰ τὸν Σκεντέρμπεην, συνεπῶς μᾶλλον τινὰ πρόσφατον, γραμμένην δὲ εἰς τὴν ἑλληνικὴν, τὴν μόνην φιλολογικὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν ἐγνώριζεν ἄλλως τε καλῶς κατὰ τὴν περίοδον τῆς συνθέσεως τοῦ ἔπους. Πράγματι, μετὰ συστηματικὴν ἐρευναν εἶχομεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1969 διαπιστώσει¹⁹⁸ ὅτι ὡς πηγὴν διὰ

195. Βλ. *Δελτίον Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας*, Θεσσαλονίκη 1969, τευχ. 25, σ. 26.

196. *Δελτίον*, ἐνθ' ἀν., σ. 30.

196α. Θ. Ὀρφανίδου, *Ἅγιος Μηνᾶς*, Ἀθήναι 1860, σ. 234. Πρβλ. καὶ τὴν ἔμμεσον ἀποδοχὴν ἐκ μέρους τοῦ Σταυρίδου ὅτι ὄντως δὲν ἐγνώριζε τὴν ἰταλικὴν γλῶσσαν: «Λέγεις ὅτι δὲν γνωρίζω Ἰταλικά. Ἀνούσιος ψυχρολογία. Τί μὲ μέλει διὰ τὰ σκύβαλα τοῦ Φραγκισμοῦ, ὅταν ἔχω τοὺς θησαυροὺς τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων...». Βλ. D. Kadach, «Die Polemik Orphanidis...», ἐνθ' ἀν., σ. 96.

197. O. Jašar-Nasteva, «Die Verserzählung 'Skanderbeg' von Grigor Prličen», *Zeitschrift für Balkanologie* 1967, Heft 1, σ. 34-50.

198. Τὸ θέμα τοῦτο ἔθιξα εἰς σχετικὴν ἀνακοίνωσίν μου κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ

τὸ ἔπος τοῦ ὁ Σταυρίδης ἐχρησιμοποίησε τὴν ἑλληνικὴν βιογραφίαν τοῦ Σκεντέρμπεη τὴν ἐκδοθεῖσαν ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τοῦ Ἀνδρέα Παπαδοπούλου-Βρετοῦ τὸ 1848. Ὁ Σταυρίδης, ὡς ἔχομεν ἤδη δείξει¹⁹⁹, ἐχρησιμοποίησε τὸ ἔργον τοῦτο εὐρέως, ἤντλησε δὲ πληροφορίας ὄχι μόνον ἐκ τοῦ κειμένου τῆς ἑλληνικῆς ταύτης βιογραφίας, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ προτασσομένου προλόγου τοῦ Βρετοῦ, ὡς ἐπίσης καὶ ἐκ τῶν εἰς τὸ τέλος ἐκάστου τῶν δύο τόμων τῆς βιογραφίας προστεθεισῶν σημειώσεων. Ἐπειδὴ δὲ ὑπάρχει σχέσις (τὴν ὁποίαν καὶ ἔχομεν εἰς τὸν οἰκεῖον χῶρον ἐρμηνεύσει) μεταξὺ τῆς ἑλληνικῆς ταύτης μεταφράσεως τοῦ Βρετοῦ καὶ τῆς βιογραφίας τοῦ Barletius, δι' αὐτὸ φυσικὸν ἦτο νὰ εὕρη κανεῖς ὁμοιότητας καὶ κοινὰ σημεῖα μεταξὺ τοῦ ἔπους καὶ τοῦ λατινικοῦ κειμένου. Ὅτι ὁ Σταυρίδης ἠκολούθησε τὸν Βρετόν, φαίνεται ὄχι μόνον ἐξ εἰδήσεων, τὰς ὁποίας ἀναφέρει ὁ ποιητὴς καὶ τὰς ὁποίας δύναται κανεῖς νὰ εὕρη μόνον εἰς τὸν Βρετόν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ποιητὴς πολλάκις χρησιμοποιοῖ εἰς τοὺς στίχους τοῦ αὐτοῦ τοῦτο τὸ ὄψος καὶ τὴν φρασεολογίαν τῆς ἑλληνικῆς βιογραφίας.

Παραθέτομεν ὠρισμένα παραδείγματα, τὰ ὁποῖα θὰ καταδείξουν τὴν ἐξάρτησιν τοῦ Σταυρίδου ἐκ τοῦ Βρετοῦ:

α) Ὁ Σταυρίδης ἀναφέρει ὅτι ὁ Σκεντέρμπεης ἔφερεν ἐπὶ τοῦ στήθους σταυρόν, τὸν ὁποῖον τοῦ εἶχε δωρήσει ὁ Πάπας Πῖος. Τὴν εἶδησιν ταύτην δὲν εὐρίσκομεν εἰς τὸν Barletius, ἀλλ' εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ Βρετοῦ, ὁ ὁποῖος σημειοῖ ὅτι ἤντλησεν ἐκ τοῦ Zanonich:

2.365

ἐπὶ δὲ τοῦ χιτῶνος
πρὸς τὸν εὐώνυμον μαζόν, τοῦ βίου τὴν ἐστίαν,
ἐνθ' αἰδίας ὑπῶθεν δονεῖται ἡ καρδία,
χρυσοῦν ἐστήλωσε σταυρόν διαπρεπῆ καὶ μέγαν,
ὃν ἐδώρησατο αὐτῷ ὁ τουρκομάχος Πῖος,

2.370

Πῖος ὁ μέγας, ὑπάτος ἀρχιερεὺς τῆς Ῥώμης,
ὃν εὐαγῶς ἐλάτρευε Σκεντέρμπεης ὁ θοῦρος . . .

Ἴδου τώρα, τί λέγει σχετικῶς ὁ Βρετὸς εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς βιογραφίας του: «Κατὰ μίμησιν Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνοιο ἔθετεν ὑπὸ τοῦ προσκεφαλαίου [sic] τῆς κλίνης τοῦ τὴν σπάθην. Ἐν ξίφος . . . τὸ περιδέριον τοῦ παρασήμου καὶ ὁ σταυρὸς τοῦ ἀγίου Ἰωάννου, τὸν ὁποῖον ἔφερε διὰ εὐλάβειαν . . .» (Βρετὸς τ. 1, σελ. ζ').

Δευτέρου Διεθνοῦς Συνεδρίου Σπουδῶν τῆς Ν. Ἀνατολικῆς Εὐρώπης τοῦ συνελθόντος ἐν Ἀθήναις (7-13 Μαΐου 1970).

199. Τ. Γιοχάλα, «Τὸ ἐπικὸν ποίημα τοῦ Γρηγορίου Σταυρίδου (Prličen) Ἐσκεντέρμπεης», *Μακεδονικά* 11 (1971), σ. 194-212.

Εἰς τὴν λέξιν «Ἰωάννου» μὲ δείκτην παραπομπῆς (α) σημειώνει ὁ Βρετός: «Ὁ Πάππας Πῖος Β' τοῦ ἔδωσε τὸν σταυρὸν τοῦ Τάγματος τῆς Μελίτης, ὡς προστάτης τοῦ Τάγματος, δι' αὐτὸν καὶ τοὺς διαδόχους του. Le grand Castriotto Histoire» (Βρετός, τ. 1, σ. ζ').

β) Λέγει ἐπίσης ὁ ποιητὴς ὅτι ὁ Σκεντέρμπεης ἔφερεν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του «κόρυθα» ἐκ πτερῶν «ἔρωδιου»:

2.387 Κόρυθα τέλος ἤρμοσε περὶ τὴν κεφαλὴν του

.....

Ταύτην ὁ ἥρωσ ἤρμοσε περὶ τὴν κεφαλὴν του,
ἦν δὲ πτερὸν ἔρωδιου ἐπὶ τὸν ἄκρον λόφον,

2.401 ἀρχαῖον σύμβολον σεμνὸν Σκεντέρμπεη τοῦ θούρου.

Τὴν εἶδησιν ταύτην παρέχει ὁ Βρετός: «... εἰς τὸ στρατόπεδον ἐσυνήθιζε νὰ φέρῃ μίαν μεγάλην σκούφιαν στολισμένην με πτερὰ Ἐρωδίου...» (Βρετός, τ. 1, σ. ζ').

γ) Ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ προσώπου καὶ τοῦ σώματος τοῦ ἥρωος, ἀκολουθεῖ ὁ ποιητὴς τὸν Βρετόν. Ἐρωτᾷ ὁ Ἐμὶν τὸν Θανούσην περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη:

413 ἀλλ' ἄγ', ἐφ' ὅσον μένωμεν, εἰπέ μοι, τίς ἐκεῖνος
ὁ εὐρυμέτωπος, γρυπὸς καὶ βαθυπώγων γίγας
ἐν πᾶσι μέγας καὶ καλὸς...

.....

417 ἐμπροστίει γὰρ ἐν ἥρωσιν ὡς δρυὸς ἐν μέσῳ δάσει·
πολλοὶ μὲν πέριξ ἴστανται χρυσῶ κεκοσμημένοι
λαῶν ποιμένες· ἀλλ' αὐτὸς καὶ κεφαλὴν καὶ ὤμους
ἐν πᾶσι εἶναι ἔξοχος...

Μεταξὺ ἄλλων ἀφορώντων εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν καὶ παράστασιν τοῦ Σκεντέρμπεη ἀναφέρει ὁ Βρετός εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς βιογραφίας του καὶ τὰ ἐξῆς: «Τὸ ἀνάστημά του ἦν γιγαντιαῖον, ἡ κεφαλὴ του ἐφαίνετο ἐπάνωθεν τῶν ὑψηλοτέρων του στρατιωτῶν, εἶχε τὴν ρῖνα γρυπὴν... τὸ μέτωπον πλατύ... Εἶχεν τὰ γένεια μακρά...» (Βρετός, τ. 1, σ. δ').

δ) Χαρακτηριστικὸν εἶναι ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι ὁ Σταυρίδης ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τοῦ ἔπους ὀνομάζει πάντοτε τὸν Σουλτάνον Μεχμέτ Β' ὡς «Ἀζμπιούκ», οὐδέποτε δὲ ὡς Μωάμεθ ἢ Μεχμέτ:

Παραλαβὼν δ' ὁ Ἀζμπιούκ τὸ σκῆπτρον τὸ
πατρῶον

ἐπάτησε πρὸς ἔκστασιν τῆς ὑψηλίου πάσης
(στίχ. 117).

ὁ Ἄζμπιούκ, κατὰ βουλὰς Θεοῦ τοῦ βαρυθύμου,
ἐπῆρθη μέγας καὶ πολὺς . . . (στίχ. 163).

Τόσην ὁ μέγας Ἄζμπιούκ ὑπέμεινεν αἰσχύνην
(στίχ. 190).

Τὴν δευτέραν ταύτην ὀνομασίαν τοῦ Μεχμέτ εὐρίσκομεν εἰς τὸν Βρετόν: «Ἐπολέμησε . . . μετὸν Μωάμεθ τὸν Β' τὸν ἐπονομασθέντα «Ἀσβιούκ», δηλαδὴ ἥρωα ἀκούραστον» (Βρετός, τ. 1, σ. β').

ε) Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἔπους του ὁ Σταυρίδης λέγει ὅτι ἀνέλαβε «χαλεπὸν ἀγῶνα» μετὸ νὰ θελήσῃ νὰ ψάλῃ τὴν κατὰ τοῦ Μπαλαμπάν νίκην τοῦ Σκεντέρμπεη, τὸν ὁποῖον πλεῖστοι «ἐκελάδησαν»:

30 ὅτι βαρὺν ἀνέλαβον καὶ χαλεπὸν ἀγῶνα
νὰ ψάλλω ἄνδρα μάκαρα, οὗ ἄφθαρτον τὸ κλέος,
οὔτινος μόνον τ' ὄνομα κλονεῖ τὸν Ἑλικῶνα,
ὃν πλεῖστοι ἐκελάδησαν ἐν πόλεσι καὶ πόλεσι
λάτρεις Μουσῶν καλλιπεεῖς . . .

Τὰς εἰδήσεις ταύτας βεβαίως ὁ ποιητὴς δὲν ἠδύνατο νὰ λάβῃ ἐκ τοῦ Barletius, ὁ ὁποῖος, σύγχρονος περίπου τοῦ Σκεντέρμπεη, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ προβλέψῃ εἰς τὴν βιογραφίαν του ὅτι ὁ Γ. Καστριώτης καὶ ὁ ἀγὼν του ἐναντίον τῶν Τούρκων θὰ ἐγίνοντο πηγὴ ἐμπνεύσεως μεταγενεστέρων ποιητῶν καὶ συγγραφέων. Καὶ τοῦτο λοιπὸν τὸ σημεῖον ἐλήφθη ἀπὸ σχετικὰς εἰδήσεις, τὰς ὁποίας παρέχει ὁ Βρετός εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς βιογραφίας του διὰ τὸν Σκεντέρμπεην:

«Ἡ δόξα ἕως τοῦ θαυμαστοῦ Σκεντέρμπεη δὲν εὐχαριστεῖτο νὰ αἰωνισθῇ ἐκτὸς τῆν Κλειῶ μόνην· ἐζήτη νὰ λάβῃ μέρος καὶ ἡ εὐγενὴς Καλλιόπη, ἐπαινοῦσα μετὸς ὕμνων τῆς τὰ μεγάλα κατορθώματά του. Μετὰ τοιοῦτον σκοπὸν ἡ Μαργαρίτη Σαφρόκη . . . ἐσύνθεσε τὴν Σκεντερμπεΐδα (la Scanderbeide), ποίημα ἐπικὸν εἰς εἶδος ἀσμάτων περὶ τῶν ἀγώνων τοῦ Σκεντέρμπεη . . . Ἐπομένως δὲ μετετυπώθη ἐν Νεαπόλει ἀπὸ τὸν Βουλιρόην τὸ 1701 . . .».

«Προσέτι ὑπάρχουν δύο ἄσματα τοῦ ἱστορικοῦ ποιήματος τοῦ Σκεντέρμπεη, γεγραμμένα ὑπὸ τοῦ Βαλδασσάρου Σκαραμέλλη . . . καὶ ἓν ποίημα εἰς λατινικοὺς στίχους ὑπὸ Ἰωάννου Βουσιέρ (Jann Bussiers), τυπωθὲν ἐν Λιόνι τὸ 1675».

«Ἀλλὰ ἐὰν οἱ ποιηταὶ ὠφελήθησαν ἐκ τοῦ θαυμαστοῦ βίου τοῦ Σκεντέρμπεη, οἱ μυθιστοριογράφοι ἐπίσης ἠθέλησαν νὰ ἐρανισθῶσιν

ύλην ἀπὸ τὸν μέγαν τοῦτον πολεμιστὴν, ἵνα μᾶς διηγηθῶσι τοὺς ὑποθετικούς ἔρωτάς του . . .».

«Ἄλλὰ δὲν ἠθέλαμεν δῶση ποτὲ τέλος . . . ἐὰν ἠθέλαμεν νὰ κάμωμεν τὴν ἀπαρίθμησιν ὅλων τῶν συγγραφέων, οἵτινες ἢ ἐν ἐπιτομῇ ἢ ἐν παρόδῳ ὁμίλησαν, ὡς ἐκφράζεται ὁ Βολατεράνος, περὶ τοῦ ἀξίου διαδόχου τοῦ Πύρρου καὶ τοῦ ἐπωνύμου Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνα» (Βρετός, τ. 1, σ. λζ'-λθ').

Ἄλλὰ προκειμένου ὁ ποιητὴς νὰ συνθέσῃ τὸ ἐκ τοῦ Βρετοῦ ληφθὲν τοῦτο ἱστορικὸν ὑλικὸν εἰς ἔργον τέχνης καὶ μάλιστα ἔπος, ἐχρησιμοποίησε καὶ πάλιν ἐν ἑλληνικὸν ἔργον, τὸ κλασσικώτερον εἰς τὸ εἶδος του, τὴν Ἰλιάδα τοῦ Ὀμήρου²⁰⁰. Τὸ πρόβλημα τοῦτο τῶν ἱστορικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν πηγῶν τοῦ ἐπικοῦ ποιήματος τοῦ Σταυρίδου ἐξετάσαμεν ἐκτενῶς εἰς εἰδικὴν μελέτην, εἰς τὴν ὁποίαν παραπέμπομεν τὸν ἀναγνώστην²⁰¹. Τονίζομεν μόνον ἐνταῦθα ὅτι ἡ ἐπίδρασις τοῦ Ὀμήρου ἐπὶ τὸν Σταυρίδην, ἰδίᾳ διὰ τῆς Ἰλιάδος, συνίσταται ὄχι μόνον εἰς λέξεις καὶ φράσεις, ἀλλὰ καὶ εἰς πολλαπλᾶς ὁμηρικὰς εἰκόνας, τὰς ὁποίας ὁ Σταυρίδης σχεδὸν κατὰ λέξιν ἀντιγράφει, ὡς καὶ εἰς ὅ,τι λέγομεν ὁμηρικὴν τεχνοτροπίαν καὶ «ῦφος». Ἡ μίμησις δὲ αὕτη τοῦ Ὀμήρου εἶναι τόσον ἰσχυρά, ὥστε δυσκόλως δύναται πλέον νὰ χαρακτηρισθῇ τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Σταυρίδου ὡς πρωτότυπον.

Ἐκ τῶν πολλαπλῶν ὁμηρικῶν εἰκόνων, τὰς ὁποίας μιμεῖται ὁ Σταυρίδης, ἀναφέρομεν ἐνταῦθα μόνον τὰς κάτωθι:

Ἡ εἰκὼν τῆς κλυδωνιζομένης λέμβου καὶ τοῦ φόβου τῶν ἐπιβαινόντων ναυτῶν:

3.220 Ἐν δ' ἔπεσε Σκενδέρμπεης, ὡς ὅτε κῦμα λάβρον
ἐμπίπτει ἀνεμοτραφὲς πρὸς ναῦν χειμαζομένην,
αὐτὴ δὲ κατακρύπτεται ὑπὸ τὴν ἄχνην πᾶσα
ἅμα δ' ἀνέμου θύελλα πρὸς τὰ ἱστία βρέμει
καὶ πάντες ὄδυρόμενοι προσεύχονται οἱ ναῦται

ἀποτελεῖ κατὰ λέξιν μετάφρασιν ἀντιστοίχου εἰκόνας ἐκ τῆς Ἰλιάδος:

ἐν δ' ἔπεσ' ὡς ὅτε κῦμα θοῆ ἐν νηϊ πέσησι
λάβρον ὑπαὶ νεφέων ἀνεμοτρεφές· ἢ δέ τε πᾶσα
ἄχνη ὑπεκρύφθη, ἀνέμοιο δὲ δεινὸς ἀήτης
ἱστίῳ ἐμβρέμεται, τρομέουσι δέ τε φρένα ναῦται
δειδιότες . . . . . (Ο 624).

200. Τ. Γιοχάλα, ἐνθ' ἀν., σ. 212-255.

201. Τ. Γιοχάλα, ἐνθ' ἀν., σ. 193-255.

Ἄκριβῆς ἀντιγραφὴ ἐκ τῆς Ἰλιάδος εἶναι καὶ ἡ ἀκόλουθος εἰκὼν τῆς ἀναψύξεως τῶν στάχεων ὑπὸ τῆς δρόσου ἐν ὥρᾳ θέρους:

3.744 καὶ ἄμα τοῦ Σκενδέρμπεη ἰάνθησαν αἱ φρένες
καθὼς ἰαίνει πίπτουσα τοῦ οὐρανοῦ ἢ δρόσος
στάχυς ληΐου φρίσσοντος, ὅπερ πιέζει καύσων

Πρβλ. καί:

..... τοῖο δὲ θυμὸς
ἰάνθη ὡς εἶ τε περὶ σταχύεσσιν ἔέρση
ληΐου ἀλδήσκοντος, ὅτε φρίσσουσιν ἄρουραι
(Ψ 597).

Ὁ Σταυρίδης δὲν περιωρίσθη βεβαίως εἰς τὸ νὰ μεταφέρῃ ἐκ τοῦ Ὀμήρου, ἰδίᾳ δὲ ἐκ τῆς Ἰλιάδος, ἀπλᾶς εἰκόνας ἐκ τῆς ἀψύχου ἢ ἐμψύχου φύσεως. Προσεπάθησε νὰ ἀντλήσῃ ἐκ τοῦ Ὀμήρου καὶ εἰκόνας συνθετωτέρας πως, ἀφορώσας δηλ. καὶ εἰς τὸν τρόπον κινήσεως τῶν ἡρώων τοῦ ἢ τῶν διαμειβομένων μεταξύ των διαλόγων. Ἀναφέρομεν χαρακτηριστικῶς δύο παραδείγματα:

Εἰς κρίσιμον σημεῖον τῆς μάχης μεταξύ Μωαμεθανῶν καὶ Ἀλβανῶν ὁ Σκεντέρμπεης δοκιμάζει κρυφὴν χαρὰν, ἀντιληφθεὶς ὅτι ὁ «Τσερνοβίκ» μάχεται γενναίως ἐν μέσῳ τῶν ἐχθρῶν. Τὸν πλησιάζει λοιπὸν καὶ τοῦ λέγει «ρήματα μειλίχια», προσπαθῶν νὰ ὑποδαυλίσῃ ἀκόμη περισσότερον τὴν μαχητικότητά του, ὑποσχόμενος «τὸ ἥμισυ τῆς λείας τοῦ πολέμου». Ἡ εἰκὼν καὶ ὁ διάλογος οὗτος ἐπλάσθησαν κατὰ μίμησιν ὡσαύτως ἀντιστοιχοῦ χωρίου τῆς Ἰλιάδος:

Μέγα δ' ἐχάρη ἦρωα νοήσας τουρκοφόνον
τὸν Στέφανον τὸν Τσερνοβίκ καρτερικῶς πονοῦντα,
περιφανῆ ἐν μαχηταῖς ὡς δρυὲν ἐν μέσῳ δάσει,
καὶ ῥήματα μειλίχια θαρρύνων προσεφώνει·
«Κτεῖνε, ὦ φίλη κεφαλὴ, χεῖρ δεξιὰ μου, κτεῖνε,
ἐὰν δὲ νίκην εἰς ἡμᾶς ὁ ὕψιστος παράσχη,
ἀπώμοσα τὸ ἥμισυ τῆς λείας τοῦ πολέμου
νὰ διανείμω σήμερον ἐγὼ εἰς τὸν λαόν σου

.....
Καὶ εἶπε μεταξύ πονῶν ὁ Τσερνοβίκ ὁ ἦρωας·
«Ἡμεῖς μὲν ὄση δύναμις μαχόμεθα, ὦ ἄναξ·
ἐξ ὅτου ὁ τῆς ἔριδος ἀνερριπίσθη πόνος (στίχ.
3.087-3.100).

Τὰ αὐτὰ περίπου συμβαίνουν εἰς τὴν Ἰλιάδα καὶ τὰ αὐτὰ διαμείβονται μεταξὺ Ἀγαμέμνωνος καὶ Τεύκρου:

τὸν δὲ ἰδὼν γήθησεν ἄναξ ἀνδρῶν Ἀγαμέμνων,
τόξου ἄπο κρατεροῦ Τρώων ὀλέκοντα φάλαγγας·
στῆ δὲ παρ' αὐτὸν ἰὼν καὶ μιν πρὸς μῦθον ἔειπε·
«Τεῦκρε, φίλη κεφαλή, Τελαμώνιε, κοίρανε λαῶν,
βάλλ' οὕτως, ...

σοὶ δ' ἐγὼ ἐξερέω ὡς καὶ τετελεσμένον ἔσται·
αἶ κέν μοι δώῃ Ζεὺς τ' αἰγίοχος καὶ Ἀθήνη
Ἰλίου ἐξαλαπάξαι ἐὺκτίμενον πτολίεθρον,
πρῶτῳ τοι μετ' ἐμὲ πρεσβήϊον ἐν χερσὶ θήσω,
. . . . .

Τὸν δ' ἀπαμειβόμενος προσεφώνεε Τεῦκρος ἀμύμων·
«Ἀτρεΐδῃ κύνιστε, τί με σπεύδοντα καὶ αὐτὸν
ὀτρύνεις; οὐ μὲν τοι ὄση δύναμις γε πάρεστι
παύομαι . . . (Θ 278-295, πρβλ. καὶ Δ 255).

Ἐτέρα πολεμικὴ εἰκὼν τοῦ Σταυρίδου εἰλημμένη ἐκ τῆς Ἰλιάδος εἶναι καὶ ἡ παρουσιάζουσα πολεμιστὴν βληθέντα εἰς τὸ ἀριστερὸν τοῦ στήθους διὰ ξίφους διαπεράσαντος τὴν ὠμοπλάτην:

. . . ἐπὶ δ' αὐτῷ Σεΐδῃ
πρὸς τὸν εὐώνυμον μαζὸν τὴν μάχαιραν ὠθήσας,
διήλθε δὲ ἡ ἀκωκὴ ὑπὸ τὴν ὠμοπλάτην (στίχ.
2.630).

βαρὺς ἐτράπη κατ' αὐτοῦ καὶ ἤλασε τὴν σπάθην
πρὸς τὸν εὐώνυμον μαζόν, τοῦ βίου τὴν ἐστίαν,
ἐνθ' αἰδίως ὑπῶθεν δονεῖται ἡ καρδία,
μεσοπαγῆ δὲ ἔθηκεν αὐτὴν κατὰ τὸ στήθος,
καὶ ἐξεφάνη ἡ αἰχμὴ ὑπὸ τὴν ὠμοπλάτην
(στίχ. 3.285).

Ἴδου καὶ ἐκ τῆς Ἰλιάδος δύο εἰκόνες, τὰς ὁποίας, ὡς παρατηροῦμεν ὁ Σταυρίδης συνθέτει εἰς μίαν. Τὸν πολεμιστὴν βληθέντα εἰς τὸν μαστόν:

δουρὶ βαλὼν κατὰ μαζὸν ἀριστερόν· . . . (Λ 321).
πρῶτον γάρ μιν ἰόντα βάλε στήθος παρὰ μαζὸν
δεξιόν· ἀντικρὺ δὲ δι' ὤμου χάλκεον ἔγχος
ἦλθεν· . . . (Δ 480, πρβλ. καὶ Ο 577).

Πρβλ. τὸν βληθέντα διὰ σπάθης εἰς τὸ στόμα:

Ἐπὶ δ' αὐτῷ Θεόφιλον τὸν κρατερόν, κενθήσας
τὸ χεῖλος τὸ ἀνώτερον κατὰ τὸ ἄκρον φίλτρον,
χωρίσασα δ' ἡ μάχαιρα τὴν ἄνω σιαγόνα,
εἰσέδου εἰς τὸν φάρυγγα . . . (στίχ. 2.801).

Ἐπὶ δὲ τούτῳ τὸν Νουρῆν, ὠραῖον νεανίσκον,
βαθέως ἐν τῷ λάρυγγι τὴν σπάθην διωθήσας
(στίχ. 3.120).

Πρβλ. καὶ τὰ ἐξῆς τρία ἀποσπάσματα ἐκ τῆς Ἰλιάδος:

βεβλήκει κεφαλῆς κατὰ ἰνίον ὀξείϊ δουρί·
ἀντικρὺ δ' ἄν' ὀδόντας ὑπὸ γλῶσσαν τάμε χαλκός
(Ε 73).

. . . λευκοὺς δ' ἐπέρησεν ὀδόντας.
τοῦ δ' ἀπὸ μὲν γλῶσσαν πρυμνήν τάμε χαλκός
ἀτειρῆς (Ε 291).

Ἰδομενεὺς δ' Ἐρύμαντα κατὰ στόμα νηλεῖ χαλκῷ
νύξε· τὸ δ' ἀντικρὺ δόρου χάλκεον ἐξεπέρησε
(Π 345).

Ἡ εἰκὼν, εἰς τὴν ὁποῖαν ὁ βληθεὶς πολεμιστὴς πίπτει πρηνῆς
κατὰ γῆς, πλήττων τὴν γῆν διὰ τοῦ μετώπου του, ἐλήφθη ἐκ τῆς
Ὀδυσσεΐας:

πρηνῆς ἐκεῖνος ἔπεσε, παντὶ δὲ τῷ μετώπῳ
τὴν χθόνα ἐπληξε πεσῶν . . . (στίχ. 2.634).

Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον πίπτει καὶ ὁ Ἀμφίνομος, πληγεὶς ὑπὸ τοῦ Τηλε-
μάχου:

δούπησεν δὲ πεσῶν, χθόνα δ' ἤλασε παντὶ μετώπῳ
(χ 94).

ἤριπε δὲ πρηνῆς, χθόνα δ' ἤλασε παντὶ μετώπῳ
(χ 296).

Ἡ εἰκὼν τοῦ ἐκσπῶντος τὴν σπάθην νικητοῦ ἐκ τοῦ σώματος τοῦ
φονευθέντος ἀντιπάλου:

πρὸς τὸν εὐώνυμον μαζὸν τὴν μάχαιραν ὠθήσας
διῆλθε δὲ ἡ ἀκωκὴ ὑπὸ τὴν ὠμοπλάτην,
ἅμα δ' ἐξέσπασεν αὐτὴν Σκενδέρμπεης ὁ θεῦρος
(στίχ. 2.631).

μεσοπαγῆ δὲ ἔθηκεν αὐτὴν κατὰ τὸ στῆθος,
καὶ ἐξεφάνη ἡ αἰχμὴ ὑπὸ τὴν ὤμοπλάτην,
ἄμα δ' ἐξέσπασεν αὐτὴν ὁ ἦρωσ Δουκαζῖνος
(στίχ. 3.288).

ἐλήφθη ἐκ τῆς Ἰλιάδος:

αὐτὰρ ὁ λάξ προσβάς ἐκ νεκροῦ χάλκεον ἔγχος
ἐσπάσατ' . . . (E 620).

. . . Ἀτρεΐδης δὲ
λάξ ἐν στήθεσι βὰς ἐξέσπασε μείλινον ἔγχος
(Z 64).

Σημειώνομεν ἐπίσης τὴν εἰκόνα τοῦ θανασίμως τραυματισθέντος
καὶ δάκνοντος τὴν γῆν μαχητοῦ:

ὁ δ' ἔπεσεν ἀλλοφρονῶν, βαρυαλγῶσ στενάζων,
.....
λυσσῶν δὲ ἔδακνε τὴν γῆν . . . (στίχ. 2.807-2.809)
ὑπτι' οἱ μὲν, οἱ δὲ προηεῖς ὡς δάκνοντες τὴν
χθόνα (στίχ. 2.757).

Ἡ εἰκὼν αὕτη ἀπαντᾷ εἰς τὴν Ἰλιάδα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ὀδύσειαν δὲν
εἶναι ἄγνωστος:

προηεῖς ἐν κονίησιν ὁδὰξ λαζοίατο γαῖαν (B 418).
φῶτες ὁδὰξ ἔλον οὔδας ἐμῶ ὑπὸ δουρὶ δαμέντες
(Λ 508, ἐπίσης δὲ T 61, X 17, Ω 738, χ 269).

Εἰς ἐποχὴν λοιπὸν κατὰ τὴν ὁποῖαν οἱ Ἕλληνες συνέχιζον, διὰ νὰ
ὀλοκληρώσουν αὐτὸν, τὸν ἀγῶνα τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας, ἡ μορφὴ
τοῦ Σκεντέρμπεη προσεφέρετο εἰς τὸν Σταυρίδην διὰ νὰ προβληθῆ ὁ
ἦρωσ οὗτος, ὡς σύμβολον τοῦ ἐλληνικοῦ ἀγῶνος κατὰ τῶν Ὀθωμα-
νῶν, πολὺ περισσότερον, ἐπειδὴ ὁ Γ. Καστριώτης εἶχεν ἤδη ἀποτελέσει
ἀντικείμενον καὶ ἐτέρων ἐλληνικῶν ἔργων τῆς τραγωδίας δηλ. τοῦ I.
Ζαμπελίου καὶ τῶν ποιημάτων τοῦ I. Καρασούτσα καὶ τοῦ A. Δανδόλου.
Ὁ Σταυρίδης, ζῶν τὸ τότε πνεῦμα τῶν Ἀθηνῶν, ἀπὸ ὅπου ἡ μικρὰ
ἀκόμη Ἑλλάς παρηκολούθει ἐντόνως καὶ συνεχῶς τὸ θέμα τῆς πλή-
ρους ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως τῶν Ἑλλήνων, ἐπὶ πλέον δὲ ζῶν εἰς
ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποῖαν ἡ ἐθνικὴ ὑπόθεσις ἐδέσποζεν ἐπὶ τῆς ἐμπνεύ-
σεως τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν, ἔχων ἀναγνώσει προσφάτως τὴν ἐλληνι-
κὴν βιογραφίαν τοῦ Σκεντέρμπεη, τυπωθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Βρετοῦ, κατα-

γόμενος ό ίδιος έκ περιοχῆς εἰς τὴν όποἴαν δέν ἦτο ἀδύνατον νά διατηρῆται μία ἐνθύμησις διὰ τὸν θρυλικὸν ἥρωα, δέν ἦτο δύσκολον νά φθάσῃ εἰς τὸν Σκεντέρμπεην, μορφὴν ἣ όποἴα ἀνταπεκρίνετο γενικώτερον καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν ἀγωνιζομένων κατὰ τῶν Τούρκων λαῶν τῶν Βαλκανίων.

Συνεπῶς τὸ ἔπος τοῦ Σταυρίδου γίνεται κατανοητὸν καὶ ἐρμηνεύεται, μόνον ἐάν τοποθετηθῇ καὶ θεωρηθῇ ἐντὸς τοῦ ἐλληνικοῦ πνευματικοῦ καὶ πολιτικοῦ περιβάλλοντος, ἐκ τοῦ όποἴου ἀνεπήδησεν ἐντὸς τῶν ἐλληνικῶν ἱστορικῶν πηγῶν τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας τοῦ ποιητοῦ.

III. Διηγήματα

1. Τὸ διήγημα τοῦ Benjamin Disraeli (Beaconsfield), *The Rise of Iskander*, καὶ ἡ ἐλληνικὴ μετάφρασις αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Π. Λακκιώτου

Εἰς τὴν ἐλληνικὴν ὑπάρχουν περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη καὶ δύο διηγήματα. Ἐξ αὐτῶν τὸ πρῶτον δέν ἀποτελεῖ πρωτότυπον σύνθεσιν, ἀλλὰ μετάφρασιν ἀγγλικοῦ τινος ἔργου. Τὸ δεύτερον ἐγράφη ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ ποιητοῦ καὶ διηγηματογράφου Κώστα Κρυστάλλη.

Τὸ πρῶτον διήγημα φέρει τὸν τίτλον Ἡ ἀνάβασις τοῦ Σκενδέρ ἢ Γεωργίου Καστριώτου διήγημα συγγραφέν ὑπὸ Βενιαμὶν Δισραέλη νῦν κόμητος Βήκονσφιλδ μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ Ἀγγλικοῦ ὑπὸ Π. Λακκιώτου.

Τὸ ἔργον τοῦτο τυπωθὲν ἐν Πάτραις (εἰς 8ον, σσ. 100) τὸ ἔτος 1880 ἀποτελεῖ ὄντως μετάφρασιν τοῦ ἔργου τοῦ B. Disraeli, *The Rise of Iskander*²⁰². Φαίνεται ὅμως ὅτι τόσον τὸ ἀγγλικὸν πρωτότυπον ὅσον καὶ ἡ μετάφρασις αὐτοῦ εἰς τὴν ἐλληνικὴν δέν περιελήφθησαν εἰς τὰς βιβλιογραφικὰς μονογραφίας, οὔτε εἰς τὰς γενικὰς περὶ Ἀλβανίας, οὔτε εἰς τὰς εἰδικὰς περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη.

Ὁ Benjamin Disraeli ἢ κόμης Beaconsfield ἐγεννήθη καὶ ἀπέθανεν ἐν Λονδίῳ (1804-1881)²⁰³. Ἐπεδόθη εἰς μελέτας καὶ τὸ 1821

202. Χρησιμοποιοῦ τὴν ἐκδοσιν τῶν Ἀπάντων τοῦ Disraeli, τῆς όποἴας ἐπεμελήθη ό ίδιος: *Novels and Tales by the Right Honorable Benjamin Disraeli*, τ. 7, London 1870-1971, σ. 376-461.

203. Αἱ βιογραφικαὶ αὗται εἰδήσεις βασίζονται εἰς τὸ σχετικὸν ἄρθρον τοῦ Ἐγκυκλοπαιδικοῦ Λεξικοῦ, Ἐλευθερουδάκη.

είσῃλθεν ὡς μαθητευόμενος εἰς δικηγορικὸν γραφεῖον. Μὴ αἰσθανόμενος κλίσειν πρὸς τὰ Νομικά, ἐστράφη πρὸς φιλολογικὰς μελέτας καὶ τὸ 1826 ἐξέδωκε τὸ πρῶτον μυθιστόρημά του ὑπὸ τὸν τίτλον *Vivian Grey*. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐσημείωσε μεγάλην ἐπιτυχίαν διὰ τὴν δηκτικὴν σάτιράν του κατὰ τῆς ἀνωτάτης ἀγγλικῆς κοινωνίας. Κλονισθείσης ἀργότερον τῆς ὑγείας του ἐπεχείρησε πολλὰ ταξίδια εἰς τὴν Εὐρώπην, ἐπισκεφθεὶς μεταξὺ ἄλλων τὴν Ἀλβανίαν, τὰς Ἀθήνας, τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Κύπρον. Τὸ ἔτος 1837 ἐξελέγη βουλευτὴς τῶν Συντηρητικῶν εἰς τὴν περιφέρειαν Μαίηδστον. Μετὰ συνεχεῖς πολιτικούς ἀγῶνας κατώρθωσε νὰ ἡγηθῇ τοῦ Συντηρητικοῦ Κόμματος καὶ νὰ διατελέσῃ ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν πρωθυπουργός. Τὸ 1847 ἐπετέθη δριμύτατα κατὰ τῆς κυβερνήσεως Ρῶσσελ καὶ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν Πάλμερστον διὰ τὰ ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Πατσίφικου ληφθέντα βίαια μέτρα μεμφθεὶς τὴν κυβέρνησιν ἐπὶ ἐλλείψει εὐθύνης καὶ εἰλικρινείας. Ἐπίσης διεμαρτυρήθη ἐντόνως διὰ τὴν γενομένην κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἀδικίαν συνεπεία τῶν ἀποφάσεων τῆς συνθήκης τοῦ Ἀγίου Στεφάνου. Παρὰ ταῦτα ἀργότερον καὶ συγκεκριμένως κατὰ τὸ συνέδριον τοῦ Βερολίνου (1878) ἠκολούθησε πολιτικὴν φιλότουρκον καὶ ἀνθελληνικὴν. Ἴσως διότι, κατόπιν μυστικῆς συνεννοήσεώς του μετὰ τῆς Τουρκίας, αὕτη διὰ συνθήκης (22 Μαΐου 1878) παρεχώρει εἰς τὴν Ἀγγλίαν τὴν Κύπρον. Ὁ Disraeli μετέσχεν ἐνεργῶς τῶν πολιτικῶν πραγμάτων τῆς Ἀγγλίας μέχρι τοῦ ἔτους 1881, ὅτε ἀσθενήσας ἀπέθανε. Εἰς τὰ διηγήματα καὶ μυθιστορήματά του ὁ Beaconsfield διετύπωσε πολλὰς θεωρίας ἐπὶ διαφόρων κοινωνικῶν ζητημάτων, ὥστε ταῦτα νὰ ἀποτελοῦν μᾶλλον ἐκδήλωσιν πολιτικῶν θεωριῶν ἢ φιλολογικὰ ἔργα.

Ὁ μεταφράσας εἰς τὴν ἑλληνικὴν τὸ διήγημα τοῦ Disraeli περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη Π. Λακκιώτης δὲν μοῦ εἶναι δυστυχῶς ἄλλοθεν γνωστός. Οὗτος δὲν φαίνεται νὰ εἶναι Πατρινὸς λόγιος, ἐξ ὧσων τοῦλάχιστον ἠδυνήθην νὰ ἐρευνήσω. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦ ἀγγλικοῦ πρωτοτύπου, αὕτη εἶναι ἐπιτυχὴς καί, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι γραμμὴν εἰς αὐστηρὰν καθαρεύουσιν, δὲν ἀπουσιάζει ἡ χάρις εἰς πολλὰ σημεία τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον φανερώνει ὅτι ὁ μεταφραστὴς δὲν ἦτο ἴσως ἄσχετος πρὸς τὸν λόγον καὶ τὴν παιδείαν ἄνθρωπος.

α) Ἡ ὑπόθεσις τοῦ διηγήματος

Ὁ Νικαῖος, Ἕλληνας ἡγεμὼν τῶν Ἀθηναίων, φόρου ὑποτελὴς τῶν Τούρκων, συζητεῖ μετὰ τοῦ πιστοῦ του φίλου Σκεντέρμπεη, εὐρισκομένου εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Πύλης, περὶ τῆς νέας ἐπιθέσεως τοῦ Οὐ-

νυάδου κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν καὶ τῆς ἐντολῆς, τὴν ὁποίαν ἔλαβεν ὁ Γ. Καστριώτης ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου, ὅπως μεταβῆ πάραυτα εἰς Ἀλβανίαν καὶ παρευρεθῆ εἰς τὸ στρατόπεδον ἐπὶ κεφαλῆς τῶν Ἡπειρωτῶν.

Ὁ Σκεντέρμπεης ἦτο ὁ νεώτερος υἱὸς τοῦ ἡγεμόνος τῆς Ἡπείρου. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του καὶ τὸν σφετερισμὸν τῆς πατρίδος του ὑπὸ τοῦ Μουράτ διὰ τῆς δηλητηριάσεως τῶν λοιπῶν ἀδελφῶν του, ὁ Σκεντέρμπεης ἔτυχε τῆς εὐνοίας τοῦ Σουλτάνου λόγῳ τῶν ἰδιαιτέρων αὐτοῦ προτερημάτων καὶ τῆς ἐξαιρέτου ἀνδρείας του. Διὰ τοῦτο ἀνετράφη εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν κατὰ τὸ μουσουλμανικὸν δόγμα. «Ἡ τουρκικὴ ἀνατροφή του οὐδόλως ἠδυνήθη νὰ ἐκριζώσῃ ἀπὸ τῆς μνήμης ὅτι ἦτο Ἕλληνας καίπερ δὲ ἀνατραφεῖς εἰς μουσουλμανικὴν θρησκείαν ἐν ἀρχῇ τοῦ σταδίου του ἐπανῆλθε μυστικῶς εἰς τὸ δόγμα τῶν χριστιανῶν πατέρων του» (σ. 10). Ἀποσταλεὶς εἰς τὴν Ἑλλάδα ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου πρὸς τακτοποίησιν τῶν φόρων καὶ τῶν συνθηκῶν τῶν πρὸς τοὺς Ἕλληνας ἡγεμόνας, ἐσχετίσθη μετὰ τοῦ Νικαίου, ἡ δὲ γνωριμία του αὕτη μετετρέπη εἰς εἰλικρινῆ φιλίαν. «Συχνάκις συνδιεσκέπτοντο τότε περὶ τῶν τυχῶν τῆς πατρίδος αὐτῶν καὶ ἐξερεθιζόμενοι ὑπὸ τῶν ἀμοιβαίων ἐφευρέσεων, ἐθάρρουν τέλος ἐλπίζοντες ὅτι ἠδύναντο νὰ ἐπιτύχωσι τὴν ἀπελευθέρωσιν της...» (σ. 11).

Ἐν τῷ μεταξύ ὁ Σκεντέρμπεης ἐγκαταλείπει τὰς Ἀθήνας καὶ τὸν φίλον του Νικαῖον καὶ φθάνει εἰς τὸ τουρκικὸν στρατόπεδον τοῦ Αἴμου, ἐνθα ὁ Καράμ βέης ἠτοιμάζετο μετὰ πολυπληθοῦς στρατοῦ γενιτσάρων νὰ ἐπιτεθῆ κατὰ τοῦ Οὐνυάδου. Συμφωνήσας μετὰ τοῦ Τούρκου ἀρχιστρατήγου νὰ ἐπιτεθοῦν κατὰ τῶν Οὐγγρων, κατορθώνει τῇ βοήθειᾳ τοῦ ταχυποδεστάτου ἵππου του νὰ συναντηθῆ κρυφίως μετὰ τοῦ Οὐνυάδου καὶ νὰ τοῦ ἀνακοινώσῃ τὴν ἀπόφασίν του νὰ ἀποχωρήσῃ μετὰ τῶν Ἡπειρωτῶν στρατιωτῶν του κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐπιθέσεως τῶν Τούρκων, καὶ ἐφεξῆς νὰ πολεμῆ ὑπὲρ «τῆς πίστεως, τῆς πατρίδος καὶ τοῦ νομίμου στέμματός» του. Ὄντως κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς μάχης, ἡ ὁποία ἐδόθη τὴν ἐπομένην τῆς συναντήσεως τοῦ Σκεντέρμπεη μετὰ τοῦ Οὐνυάδου, καὶ ἐνῶ ὁ γραμματεὺς τοῦ Καράμ βέη Μούζας ἐβάδιζε διὰ νὰ μεταφέρῃ διαταγὴν τοῦ κυρίου του πρὸς τὸν Καστριώτην, ὅπως οὗτος ἐπιτεθῆ, ὁ Σκεντέρμπεης συλλαβὼν τὸν Μούζαν ἀπήρξατο μετὰ πεντακισχιλίων ἰππέων πρὸς Κρόϊαν, τὴν ὁποίαν κατέλαβεν ἐξαπατήσας τὸν Τούρκον διοικητὴν της διὰ πλαστῆς διαταγῆς τοῦ Καράμ βέη, τὴν ὁποίαν ἐξαναγκασθεὶς συνέταξεν ὁ δυστυχὴς γραμματεὺς.

Ἡ χαρὰ τῶν ἀπελευθερωθέντων «Ἑλλήνων» Ἡπειρωτῶν ἦτο μεγάλη. «Στίφη ὀπλισμένων ἀνδρῶν, παλλόντων τὰ ξίφη καὶ γιαταγάνια των ἐφώρμησαν εἰς τὰς ὁδοὺς ἀνακράζοντες «ὁ σταυρός, ὁ σταυρός!

— Ἐλευθερία! — Ἑλλάς! — Σκενδέρ καὶ Ἡπειρος!» (σ. 26). Μετὰ τὴν παρέλευσιν ὀλίγου χρόνου ὁ Σκεντέρμπεης κυριεύσας τὸ φρούριον τῆς Πετρέλλας ἐγένετο κύριος τῆς Ἡπείρου. Ἐπιστρέψας εἰς Κρόιαν εὐρίσκει τὸν φίλον του Νικαῖον νὰ τὸν ἀναμένῃ. Ἐπιστολὴ ὅμως τοῦ Οὐνιάδου τὸν πληροφορεῖ ὅτι, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς φονικωτάτης μετὰ τῶν Τούρκων μάχης, ἡ κόρη τοῦ Οὐγγρου ἀρχιστρατήγου Δούνα συνελήφθη αἰχμάλωτος. Κλαίων ἐκ τῆς λύπης του ὁ μετὰ τῆς Δούνας ἐρωτευμένος Νικαῖος πείθει τὸν Σκεντέρμπεην νὰ σχεδιάσουν τὴν ἀπόδρασίν της.

Ἐν συνεχείᾳ διὰ μακρῶν (σ. 34-61) περιγράφεται ἡ ἀπόδρασις τῆς κόρης τοῦ Οὐνιάδου ἐκ τοῦ τουρκικοῦ στρατοπέδου τῆ βοήθειᾳ τοῦ Σκεντέρμπεη καὶ τοῦ Νικαίου, οἱ ὅποιοι μεταμφιεσθέντες καὶ ἐξαπατήσαντες τοὺς φρουροὺς αὐτῆς κατώρθωσαν νὰ τὴν φυγαδεύσουν. Κατόπιν πολλῶν περιπετειῶν ὁ μὲν Σκεντέρμπεης ἐπιστρέφει εἰς τὴν Κρόιαν, ἡ δὲ Δούνα μετὰ τοῦ Νικαίου καταφεύγουν εἰς ἀσφαλὲς φρούριον τοῦ Καστριώτου. Ματαίως ὁ ἀτυχὴς Νικαῖος προσπαθεῖ νὰ προσελκύσῃ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Δούνας, τὴν ὁποίαν περιπαθεῖς ἠγάπα. Τελικῶς παρασυρθεὶς ὑπὸ τοῦ αἰσθήματός του παρεκτρέπεται καὶ φυλακίζει τὴν Δούναν, ἡ ὁποία ὅμως κατορθώνει νὰ διαφύγῃ τῆς προσοχῆς τῶν φρουρῶν της καὶ νὰ δραπετεύσῃ. Μετ' ὀλίγον συλλαμβάνει αὐτὴν ὁ Μωάμεθ, ἀλλ' ὁ караδοκῶν Σκεντέρμπεης ἐμφανισθεὶς αἰφνιδίως ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸν Μωάμεθ νὰ δώσουν μάχην μετὰ τοῦ σώματος τῶν Οὐγγρων στρατιωτῶν, οἱ ὅποιοι συνώδευον τὸν Καστριώτην. Ὁ Μωάμεθ δὲν δέχεται πεισθεὶς ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν του νὰ ἀποφύγῃ τὴν ἀπερίσκεπτον συμπλοκὴν. Εἰς τὸν ἐξελθόντα πρὸς ἀναζήτησιν τῆς Δούνας Νικαῖον ὁ πατὴρ αὐτῆς ὁμιλεῖ αὐστηρῶς. Ὁ Νικαῖος μεταμελεῖται καὶ ζητεῖ συγγνώμην.

Τὴν ἐπομένην εἰς φονικωτάτην κατὰ τῶν Τούρκων μάχην ὁ Νικαῖος φονεύεται, ὁ δὲ Σκεντέρμπεης νυμφεύεται τὴν ἐρωτευμένην μετ' αὐτοῦ Δούναν ἐν μέσῳ τῶν ἐπευφημιῶν τοῦ λαοῦ «Ὁ Θεὸς σώζοι τὸν βασιλέα! Ὁ Θεὸς σώζοι τὸν Σκενδέρ, βασιλέα τῆς Ἡπείρου!».

β) Πηγαὶ τοῦ διηγήματος καὶ σημασία τοῦ ἔργου

Ἡ ὑπόθεσις τοῦ διηγήματος τούτου τοῦ Ἀγγλοῦ συγγραφέως εἶναι ἐντελῶς φανταστικὴ. Τὰ πρόσωπα τῆς Δούνας, τοῦ Νικαίου, τοῦ Καράμ βέη εἶναι ἱστορικῶς ἀνύπαρκτα. Παρὰ ταῦτα διακρίνομεν εἰς τὸ διήγημα ἓνα ἱστορικὸν πυρῆνα, γνωστὸν ἐκ τῆς βιογραφίας τοῦ Barletius καὶ ὅσων ἐμιμήθησαν τὸ ἔργον τοῦτο. Τὰ ἱστορικὰ ταῦτα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποίησεν ὁ Disraeli, εἶναι τὰ ἑξῆς:

1) Ὁ Σκεντέρμπεης, υἱὸς τοῦ ἡγεμόνος τῆς Ἡπείρου, ἠνδρώθη εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουράτ Β' ὑποχρεωθείς νὰ ἀσπασθῆ τὸν Μωαμεθανισμόν. Οἱ λοιποὶ ἀδελφοὶ του ἐδηλητηριάσθησαν ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου (σ. 8).

2) Κατὰ τὴν διάρκειαν μάχης τῶν Τούρκων κατὰ τῶν Οὐγγρων ὁ Σκεντέρμπεης ἐγκατέλειπε τὸ πεδίου καὶ μετὰ τῶν πιστῶν αὐτοῦ ἰππέων Ἡπειρωτῶν κατέλαβε τὴν Κρόϊαν δι' ἀπάτης τῆ βοήθεια τοῦ βιαίως προσαχθέντος Τούρκου σφραγιδοφύλακος (σ. 22-26).

3) Ὁ Σκεντέρμπεης κατέλαβε τὸ φρούριον τῆς Πετρέλλας (σ. 29).

Πέραν ὅμως τῶν ἱστορικῶν τούτων στοιχείων, οὐδὲν ἄλλο ἐνθουμίζει τὴν ζωὴν καὶ τὴν γνωστὴν δρασίμ τοῦ Γεωργίου Καστριώτου. Ὁ ἔρωσ τοῦ Νικαίου πρὸς τὴν Δούναν, ὁ γάμος αὐτῆς μετὰ τοῦ Σκεντέρμπεη καὶ πλῆθος ἄλλων λεπτομερειῶν ἀποτελοῦν ἔργον τῆς δημιουργικῆς φαντασίας τοῦ Ἄγγλου διηγηματογράφου.

Ἄξιον ἰδιαίτερας προσοχῆς εἶναι ὅτι ὁ Disraeli θεωρεῖ τὸν Σκεντέρμπεην Ἕλληνα, πάντας δὲ τοὺς στρατιώτας αὐτοῦ Ἕλληνας-Ἡπειρώτας. Ἴδου ὠρισμένα σχετικὰ σημεῖα τοῦ ἔργου:

«Ὁ τοῦρκος σουλτάνος προώρισε τῷ Ἕλληνι ἡγεμόνι (δηλ. εἰς τὸν Σκεντέρμπεην) τὴν χεῖρα μιᾶς τῶν θυγατέρων του» (σ. 9).

«Ἡ τουρκικὴ ἀνατροφή του οὐδόλως ἠδυνήθη νὰ ἐκριζώσῃ ἀπὸ τῆς μνήμης του ὅτι ἦτο Ἕλλην· καίπερ δὲ ἀνατραφεῖς εἰς μουσουλμανικὴν θρησκείαν ἐν ἀρχῇ τοῦ σταδίου του ἐπανῆλθε μυστικῶς εἰς τὸ δόγμα τῶν χριστιανῶν πατέρων του» (σ. 10).

«Κατὰ διαταγὴν τοῦ Καρὰμ βέη φύλακες τιμητικοὶ προῦχώρησαν ὅπως ὀδηγήσωσι τὸν Σκενδὲρ ἐνώπιόν του· ἀμέσως δὲ ὁ Ἕλλην πρίγκηψ εἰσελθὼν εἰς τὴν σκηνήν. . .» (σ. 12. Βλ. ἐπίσης, σ. 17, 18 κ.ά.).

Ἐξ ἄλλου περι τῶν στρατιωτῶν τοῦ Σκεντέρμπεη λέγει ὁ Disraeli:

«Ὁ Μούζας εὔρε τὸν Σκενδὲρ περιεστοιχισμένον ὑπὸ τινων λογάδων εὐγενῶν Ἡπειρωτῶν, πάντων ἐφίππων. . .» (σ. 22).

«Περὶ τὸ μεσονύκτιον οἱ Ἡπειρῶται, πιστοὶ εἰς ἃς εἶχον λάβει διαταγὰς, ἀφικόμενοι συνηθροίσθησαν ὑπὸ τὰ τεῖχη τῆς πόλεως» (σ. 26).

«Οἱ Ἕλληνες (δηλ. οἱ στρατιῶται τοῦ Σκεντέρμπεη) προσεπάθησαν νὰ ἐκβιάσουν τὴν κυρίαν εἴσοδον τοῦ ἀνακτόρου μετὰ μεγάλης ὀρμῆς. . .» (σ. 27).

Γενικῶς τὸ διήγημα ἀποπνέει μεγάλην ἀγάπην πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸν Ἑλληνισμόν. Βασικοὶ ἥρωες εἶναι δύο Ἕλληνες, ὁ Σκεντέρμπεης, ὁ ὁποῖος κατορθώνει διὰ τῆς δράσεως καὶ τῆς ἀνδρείας του νὰ ἀπελευθερώσῃ τὴν Ἡπειρον, καὶ ὁ Νικαῖος, ἡγεμὼν τῶν Ἀθηνῶν, ὅστις παραμένει ἀδρανῆς ἀπερροφημένος εἴτε ἀπὸ τὸν ἔρωτά του εἴτε

ἀπὸ τὸν παθητικὸν θαυμασμὸν πρὸς τὸ μεγαλεῖον τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος (σ. 7).

Λέγει ἡ Δούνα πρὸς τὸν Νικαῖον:

«Λησμονεῖς ὅτι ὑπάρχει τις ἔχων ἐπὶ σοῦ μείζονας ἀπαιτήσεις ἢ ἔρημος γυνή, δηλαδή ἡ πατρίς σου. Εἶτε δὲ ὁ Σκενδὲρ εἶναι ἐν Κρόϊα εἶτε μή, ἡ Ἑλλάς ἔχει ἀνάγκην τῆς παρουσίας καὶ τῶν ἐκδουλεύσεων τοῦ ἡγεμόνος τῶν Ἀθηνῶν» (σ. 81).

Νὰ μὴ ἐγράφησαν ἄραγε ἐκ προθέσεως οἱ λόγοι αὐτοὶ ὑπὸ τοῦ Disraeli εἰς περίοδον μάλιστα κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ ἤτο ἀναμφισβήτητος; Ἀνεξαρτήτως ὅμως τῶν προθέσεων τοῦ Ἀγγλοῦ συγγραφέως, αἱ ἰδέαι αὗται τῆς στρατιωτικῆς δραστηριοποιήσεως τῶν Ἑλλήνων πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς λοιπῆς ὑποδούλου ἀκόμη τότε Ἑλλάδος ἀνταπεκρίνοντο ὅπωςδήποτε πρὸς τὰς προθέσεις τοῦ Ἑλλήνος μεταφραστοῦ, πολὺ μάλιστα περισσότερον, ἐὰν οὗτος θεωρηθῇ Ἡπειρωτικῆς καταγωγῆς. Οἱ λόγοι τοῦ Σκεντέρμπεη: «Ἡπειρος! δὲν εἶναι φιλόπατρις ὁ μὴ σκεπτόμενος πάντοτε περὶ σοῦ» (σ. 31), ἀπετέλουν κατὰ τὸν χρόνον ἐκτυπώσεως τῆς ἐλληνικῆς μεταφράσεως (1880) περισσότερον ἢ κοινὴν ἐπιθυμίαν ὄχι μόνον εἰς τὰς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐλευθέρως μικρᾶς Ἑλλάδος, ἀλλὰ καὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν βορείων ἐπαρχιῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

2. Τὸ διήγημα τοῦ Κ. Κρυστάλλη, *Ἡ εἰκόνα*

Τὸ τελευταῖον λογοτεχνικὸν ἔργον εἰς τὴν ἐλληνικὴν περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη, ἴσως δὲ καὶ τὸ ἐπιτυχέστερον ἀπὸ ἀπόψεως χάριτος καὶ τέχνης, ἐγγραφή ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ ποιητοῦ καὶ διηγηματογράφου Κώστα Κρυστάλλη. Τὸ διήγημα τοῦτο ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἡ εἰκόνα* ἐδημοσιεύθη διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν *Ἀκρόπολις* τῆς 23 Μαΐου 1893 (σ. 2-3).

Ὁ ποιητὴς Κώστας Κρυστάλλης ἐγεννήθη τὸ 1868 εἰς τὸ Συράκον τῆς Ἡπείρου. Μαθητὴς ἀκόμη εἰς τὴν Ζωσιμαίαν Σχολὴν Ἰωαννίνων ἔγραψε τὸ μακροσκελὲς ποίημα *Αἶσκιαὶ τοῦ Ἄδου*, πλήρες πατριωτισμοῦ, διὰ τὸ ὁποῖον κατεδιώχθη ὑπὸ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν. Διαφυγὼν ὁ νεαρὸς ποιητὴς τὴν σύλληψιν, κατέφυγεν εἰς Ἀθήνας, ὅπου «δὲν ἔπαυσε νὰ τανύη τὰς ποιητικὰς του χορδὰς εἰς πᾶσαν πατριωτικὴν πρᾶξιν, νὰ ἐργάζεται ὑπὲρ τοῦ καλοῦ τῆς πατρίδος καὶ νὰ ἐκθέτῃ ἐν τῇ δημοσιογραφίᾳ ταύτης τὰς περιπετείας . . .»²⁰⁴. Ταλαιπωρούμενος

204. Βλ. εἰσαγωγὴν τοῦ Γ. Γάγαρη εἰς Κ. Κρυστάλλη, *Ἔργα*, τ. 1, ἐν Ἀθήναις 1912, σ. 12.

συνεχῶς πρὸς ἐξασφάλισιν πόρων ζωῆς, τελικῶς ἐκ τῶν κακουχιῶν καὶ τῶν στερήσεων, κλονισθείσης ἀνεπανορθῶτως τῆς υἰείας του, ὑπέκυψεν εἰς τὸ μοιραῖον τὴν 22 Ἀπριλίου 1894, νεαρώτατος ἀκόμη τὴν ἡλικίαν. Εἰς τὸ ἔργον του, κυρίως ποιητικόν, ψάλλεται μετὰ χάριτος καὶ νοσταλγίας ὁ ἀπλοῦς ἀγροτικὸς καὶ ποιμενικὸς βίος τῆς Ἡπείρου.

α) Τὸ περιεχόμενον τοῦ διηγήματος, Ἡ εἰκόνα

Εἰς τὰ Ἰωάννινα, εἰς τὴν περιοχὴν τὴν ὀνομαζομένην ἀκόμη σήμερον «Καραβατιά», ὑπάρχει τὸ καφενεῖον τοῦ Ζώη τ' Ἀζώηρου, ὁ ὁποῖος, πλουτήσας αἰφνιδίως καὶ τελικῶς καταστραφεὶς οἰκονομικῶς, ἔζη πλέον ἐκ τῶν μικρῶν ἐσόδων τοῦ καφενεῖου του. Εἰς αὐτὸ συχνάζουν ὠρισμένοι γέροντες Γιαννιωῆτες ὡς καὶ διάφοροι («Ἀρβανίτες»), ὅπου πίνουν τὸν καφέ των ὀμιλοῦντες διὰ τὰ παλαιά. Ἐκεῖ συχνάζει καὶ εἰς νεαρὸς μαθητῆς, προφανῶς ὁ ἴδιος ὁ διηγηματογράφος, ἐλκυόμενος ἀπὸ τὴν σοφίαν τῶν γερόντων. Ἐν ἀπόγευμα ὅμως εὐρίσκει τὴν γνωστὴν συντροφίαν συγκεντρωμένην ἐπάνω εἰς μίαν περίεργον εἰκόνα:

«Παράσταινε καβαλλάρη παλληκαρᾶ μὲ γιγάντιο ἀνάστημα καὶ μὲ πανώρια μορφή. Εἶχε ἀσπροκόκκινον τὸ πρόσωπον καὶ περισσὴ ἔμορφο καὶ καλωσυνάτον κι εὐγενικόν, πρόσωπον βασιλικόν, καθαρόν. Γρυπὴ τὴ μύτη, τὸ μέτωπον καθάριον καὶ πλατύν, τὸ γένειον μακρὸν καὶ γυρμένο κατὰ ἔμπρὸς λίγο καὶ κομμένον τὸν τσαμπά. Ἐφαίνετο σάν νὰ τοῦ χάρισε ἡ φύση σ' ὄλο του τὸ κορμὶ ἀσύγκριτον ἐπιδεξιότη καὶ ξεχωριστὴ δύναμη. Ἐφόρειε μεγάλη σκούφια στὸ κεφάλι του, στολισμένη μὲ ὠραῖα φτερά, καὶ μακρὸν μεταξοπράσινον δουλαμά, περιπλουμισμένον μὲ χρυσὰ σιρίτια, πού φάνταζε θαυμάσια...»²⁰⁵.

«Ἀπὸ τ' ἀλόγου τῶν τρεχιῶν κυματίζονταν ὁ δουλαμάς κι ἄφηνε νὰ λάμπη στὰ στήθια του χρυσῆ ἢ ἀλυσίδα τοῦ βασιλικοῦ παρασήμου του κ' ἕνας διαμαντοκολλημένος σταυρός, ὅπου φαίνονταν σάν νὰ τὸν φύλαε στὸν κόρφο του δίπλα γκόλφι μὲ βαθύτατη εὐλάβεια. Μὲ τὸν κυματισμὸν τοῦ δουλαμά πρόβαλαν στὸ φῶς καὶ τὰ μεγάλα κίτρινα πορφυρεὰ του. Δαμασκί σπαθὶ κρέμονταν μὲ χρυσὰ λουριά ἀπὸ τὴ ζώση του κατὰ τὸ ζέρβιον πλευρὸν καὶ πίσω ἀπὸ τὸ γόνατό του κρύβονταν τὸ κρανένιον ἀπελατίκι του. Κι ἀπάνου σ' ὄλα αὐτά, ἡ λαμπράδα τῶν ὀμματιῶν του καὶ τοῦ κορμιοῦ του ἢ λεβεντιὰ ἔδειχναν ὅτ' ἦτον στὴν καρδιά δράκος τοῦτος καὶ λιοντάρι στὴ δύναμη. Ἀρχοντιὰ κι ὀμορφιά καὶ στόλος στὸ ἀνάστημά του ὄλο. Μὲ τὸ ζερβὸν χέρι βάσταε τὰ χαλινάρια τ' ἀλόγου καὶ μὲ τὸ δεξιὸν τὴν μακρὰ λάντζα, εἶδος κονταριοῦ μὲ σιδε-

205. Βλ. ἐκδοσὶν Λ. Βρανούση, σ. 124, εἰς τὴν Βασικὴν Βιβλιοθήκην 19, ἐνθα νοοῦνται καὶ αἱ ἐπόμεναι παραπομπαὶ εἰς τὸ κείμενον τοῦ Κρυστάλλη.

ρένιο στόκο στην κορφή και με μικρό κόκκινο φλάμπουρο με τόν αὐτὸ τὸ δικέφαλο μέσ' στὴ μέση».

«Τ' ἄλογό του ἦτον μαῦρο καὶ κατὰ τὸ μέτωπο μοναχὰ λίγο μπάλιο, ντυμένο κι αὐτὸ με χρυσάργυρη σέλλα καὶ με φαντὰ φάλαρα. Εἶχε περήφανα σηκωμένο κάτ' ἀπάνω τὸ κεφάλι του καὶ ἡ πλούσια καὶ γυαλιστερὴ χιούτη του χύνονταν σὰ κῦμα τρικυμιστὴ στὰ στήθη τοῦ ἀναβάτη . . . Ἐλύγαε σὰν τὴν ὀχιά τὸ κορμί του κι ἐσήκωνε τὴ μαλλιαρὴ οὐρὰ πίσω . . . Τὰ πόδια του τ' ἀνεμόφτερα δὲν ἐπατούσανε ὀλότελα γῆ, κι ἐλαμποκοποῦσαν καὶ τὰ τέσσερ' ἀσημοπέταλά του. Κι ἀποκάτου ἔφερνε τὴν ἐπιγραφή της φράγκικα χαραγμένη καὶ πλουμερὴ, ὁπόδειχνε τ' ὄνομα τοῦ παλληκαρᾶ καβαλλάρη καὶ τὸν τόπο ὅπου ἱστορήθη, τὴν ξακουσμένη Φλωρέντια»²⁰⁶.

Οἱ γέροντες ἀδυνατοῦντες ν' ἀναγνώσουν τὴν ἰταλικὴν ὑπογραφήν, προσεπάθουν ἀπὸ τὴν μορφήν καὶ τὰ ὄπλα νὰ προσδιορίσουν τὸν εἰκονιζόμενον ἥρωα. Ἄλλος λοιπὸν τὸν ἐταύτιζε με τὸν Ἅγιον Γεώργιον κι ἄλλος με τὸν Ἅγιον Δημήτριον, ἄλλος με ἀρχαῖον Βλῆθνα ἢ με μεσαιωνικὸν στρατιώτην τῆς Δύσεως²⁰⁷. Ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀκόμη ὁ νεαρὸς μαθητὴς, ἀναγνώσας τὴν ὑπογραφήν, τοὺς εἶπεν ὅτι εἶναι «ὁ βασιλιάς μας», τὸν ἐρωτοῦν:

«—Ὁ Γεώργιος; Οἱ γερόντοι.

—Σουλτάνι; (=ὁ Σουλτάνος) Οἱ ἀρβανίτες.

—Τί Γεώργιος καὶ τί Σουλτάνος μοῦ λέτε . . . Ὁ Βασιλιάς τῶν Ἡπειρωτῶν εἶνε τοῦτος»²⁰⁸.

Ἀλλὰ καὶ τότε μόνον ὁ «Γεροκαλαμένιος» ἐτόλμησε νὰ ὑποθέσῃ:

—Ὁ Πύρρος, παιδί μου;²⁰⁹

Εἰς τὸ ἀκουσμα τοῦ ὀνόματος τοῦ Σκεντέρμπεη οἱ «Ἀρβανίτες» ξεσποῦν εἰς ἐκδηλώσεις ἀπεριγράπτου χαρᾶς, διότι ἀντίκρουζον τὸν ἀήττητον βασιλέα, ἀλλὰ καὶ μεγάλης θλίψεως ταυτοχρόνως, διότι ἡ σημερινὴ ἐλευθερία τῶν κατὰστασις ἦτο τραγικῶς ἀντίθετος πρὸς τὰς ἡμέρας εὐτυχοῦς ἐλευθέρου βίου, διὰ τὴν πραγματοποίησιν καὶ διατήρησιν τοῦ ὁποίου ὁ βασιλεὺς τῆς Ἡπείρου Σκεντέρμπεης τόσον γενναίως ἠγωνίσθη πάντοτε.

—Ἄιντε μωρὲ Σκεντερμπέο, ἄιντε μωρ' ἰνγκιούαρ μπρέτ ἰσκιπετάρβε! [Hajde more Skënderbëo, hajde mor' i ngjuar (=i ndier) mbret i shqiptarve] (=Ἄιντε ὦρὲ Σκεντέρμπεη, ἄιντε ὦρὲ ξακουσμέ-

206. Αὐτόθι, σ. 124.

207. Αὐτόθι, σ. 125.

208. Αὐτόθι, σ. 125.

209. Αὐτόθι, σ. 125.

νε άρβανιτοβασιλιά!) Δέ θ' άναστηθής μιά βολά πάλε και δέ θά νά μās κράξης με τó τρανό και περήφανο έκεινο διαλάλημά σου: «Σά ρόν Σκεντερμπέο, σκιπετάρ νοúk τó τεμπένεν κουρ σκλάβ τέ τιέρβε!» [Sa rron Skënderbëu, shqiptar(ë) nuk do të mbënë kurr sklav të tjërve] (=“Όσο ζάει ό Σκεντέρμπεης, οί άρβανίτες δέ θά νά καταντήσουν ποτέσ σκλάβοι τών άλλων!) Κι άλήθεια, ώρέ μπύρρο μ'. “Αν δέν άπέθνησκες, δέ θά νά πέφταμεν κι έμείς, δέ θά νά σερνόμασταν, ούρέ μαῦρε μου Λιούλιο, κλαρίτες και παλιοδραγάτες σήμερα στά ντερβένια του κόσμου, δίχως ψωμί, δίχως καλύβι, με μισήν κάπα άπάνου μας και με μισό τσαρούχι»²¹⁰.

Τότε άκριβώς είς έκ τής γνωστής συντροφίας, ό Γεροκαλαμένιος, άρχίζει μιάν ώραιάν διήγησιν διά τούς καταπληκτικούς άθλους τής παιδικής ήλικίας του Σκεντέρμπεη, τó παράδοξον όνειρον τής μητέρας του πριν τόν γεννήση, και ποικίλους θρύλους, σχετικώς με τήν ζωήν και τήν δράσιν του ήρωος. Τó διήγημα γίνεται έφεξής ζωηρότατον και φυσικώτατον και με τά «άρβανίτικα», τά όποία ό Κρυστάλλης παρενείρει είς κατάλληλα σημεία τής διηγήσεως, ως λόγους δήθεν τών «Άρβανιτών», οί όποιοι συγκεκριμένοι κατασπαζόνται τόν Γεροκαλαμένιο και δακρύοντες του λέγουν είς τήν ίδιαν των γλώσσαν:

«Είμεστε άδέρφια, ώρέ γέρο, άς είμεστε άπό δυό πίστες, —κι άς λέν ό,τι θέλουν τά μαγαρισμένα τά στόματα τών όχτρών μας»²¹¹.

Με τούς λόγους τούτους τών «Άρβανιτών» τελειώνει τó σύντομον διήγημα του Κρυστάλλη.

β) Αί πηγαί του διηγήματος

Είς τήν έκδοσιν των έργων του Κ. Κρυστάλλη, των πεζογραφημάτων προτάσσεται σύντομον σημείωμα του ποιητου, είς τó όποιον λέγει ό,τι διηγείται έξ άντικειμένου: «Ένθύμησες είναι και τά Πεζογραφήματά μου»²¹². Δηλαδή ό Κρυστάλλης θέλει νά παρουσιάση και τó περιεχόμενον του διηγήματος ‘Η εικόνα ως γεγονός, τó όποιον έζησε κατά τήν νεαράν του ήλικίαν, ότε δηλ. ήτο μαθητής είς τήν Ζωσιμαίαν Σχολήν ‘Ιωαννίνων. Παρ' όλον ό,τι παρόμοιον γεγονός δέν είναι άπίθανον όντως νά συνέβη, έν τούτοις ώρισμένα στοιχεΐα του διηγήματος πείθουν ό,τι ό διηγηματογράφος ήντλησεν είδήσεις σχετικās με τήν ζωήν του Σκεντέρμπεη έκ γνωστών βιογραφιών του ήρωος. Συγκεκριμένως πάντα τά ύπό του Γεροκαλαμένιου λεγόμενα, ως και έτερα στοιχεΐα,

210. Αύτόθι, σ. 125.

211. Αύτόθι, σ. 127.

212. Αύτόθι, σ. 119.

τά ὅποια θὰ ἐξετάσωμεν, ἐλήφθησαν ἐκ τῆς βιογραφίας τοῦ Βρετοῦ καὶ μάλιστα ἐκ τῆς πρώτης ἐκδόσεως ('Αθῆναι 1848). Βεβαίως θὰ ἠδύνατο νὰ ἔχη χρησιμοποιήσει καὶ τὴν βιογραφίαν τοῦ Ν. Δραγούμη, τῆς ὁποίας αἱ εἰδήσεις κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος των συμπίπτουν πρὸς ἐκείνας τοῦ Βρετοῦ, ἀλλ' ἐξ ὠρισμένων λεπτομερειῶν προκύπτει ὅτι ὁ Κρυστάλλης ἐχρησιμοποίησεν ὀπωσδήποτε τὴν βιογραφίαν τοῦ Βρετοῦ, ἴσως δὲ δὲν ἠγνόει καὶ τὴν βιογραφίαν τοῦ Δραγούμη. Ἀναφέρομεν ὠρισμένα σημεῖα ἐκ τοῦ διηγήματος, τὰ ὅποια φανερώνουν τὴν ἐκ τῆς βιογραφίας τοῦ Βρετοῦ ἐξάρτησίν των:

1) Ἀναφέρει ὁ Γεροκαλαμένιος εἰς τὴν διήγησίν του ὅτι ὁ Σκεντέρμπεης εὐρισκόμενος κάποτε εἰς τὴν Ἀπουλίαν ἐξῆλθε διὰ νὰ κυνηγήσῃ μετὰ τοῦ βασιλέως (ἐννοεῖ προφανῶς τὸν Φερδινάνδον), ὁ ὅποιος εἰς τὸ ἀντίκρυσμα ἐνὸς ἀγριοχοίρου, ἐφοβήθη πολὺ. Ὁ Σκεντέρμπεης ὅμως, παραμείνας ψύχραιμος, ἔκοψε διὰ τῆς σπάθης του εἰς δύο τὸ σῶμα τοῦ ἀγρίου ζώου: «... Τὸ ἴδιο καὶ μ' ἓνα καπρὶ μέσα στὰ ρουμάνια τῆς Φραγκιάς, πού κυνηγοῦσαν μὲ τῆς Πούλιας τὸ βασιλιά μαζί. Ὁ Φράγκος Βασιλιάς σκιάχτηκε κι ἀνατρόμαξε στὸ συναπάντημα τοῦ θεριοῦ. Ὁ Σκεντέρμπεης ὅμως τοῦ ρίχτηκε μὲ τὸ δαμασκί του στὸ χέρι καὶ τοῦ χώρισε τὸ κορμὶ σὲ δυὸ κομμάτια» (σ. 126).

Ἴδου τώρα τί λέγει ἐν προκειμένῳ ὁ Βρετός:

«Ἐν καιρῷ δὲ τῆς εἰς τὸ βασίλειον τῆς Νεαπόλεως ἐκστρατείας του, διατρίβων εἰς Ἀπουλίαν, ἐξῆλθε μίαν ἡμέραν μετὰ τοῦ Βασιλέως Φερδινάνδου νὰ κυνηγήσουν, καὶ ἐν ᾧ περιεφέροντο μέσα εἰς ἓν δάσος, ἀπαντοῦν αἰφνιδίως ἓνα ἀγριοχοῖρον ὑπερόγκου μεγέθους. Ὁ Φερδινάνδος ἐτρόμαξε θεωρῶν αὐτὸ τὸ θηρίον, ἀλλ' ὁ Σκεντέρμπεης χωρὶς παντελῶς νὰ ταραχθῇ, ὠρμησε κατ' αὐτοῦ, καὶ μὲ τὴν σπάθην του ἔκοψε τὸ σῶμα του εἰς δύο μέρη» (τ. 1, σ. ε').

Ὁ Δραγούμης μνημονεύων τοῦ αὐτοῦ γεγονότος οὐδὲν λέγει περὶ τοῦ φόβου, τὸν ὅποιον ἠσθάνθη ὁ βασιλεὺς Φερδινάνδος: «... καὶ ἐν τῇ Ἀπουλίᾳ, ἐλθὼν εἰς ἄγραν μετὰ τοῦ βασιλέως Φερδινάνδου, ἐδιχοτόμησε τρομερὸν μονιὸν...» (σ. 96).

2) Ἡ εἶδησις ὅτι ἡ «πάλλα» τοῦ Σκεντέρμπεη φυλάσσεται εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὡς ἀναφέρεται εἰς τὸ διήγημα, παρέχεται μόνον ὑπὸ τοῦ Βρετοῦ εἰς μίαν σημείωσιν τῆς βιογραφίας τοῦ ἥρωος. Λέγει εἰς τὸ διήγημα ὁ Σκέντος: «Τὴν πάλλα του τὴν φυλᾶν στὴν Πόλη μὲ τοὺς θησαυροὺς τῶν σουλτάνων, καθὼς μᾶλεγε ὁ μπέης μου... Λένε, μὰ τὸ Θεό, πὼς καὶ τὸ μάλαγμά της μοναχὰ γιαινεὶ ἀρρώστιες καὶ δείχνει θάμματα» (σ. 126).

Ἐξ ἄλλου ὁ Βρετός σημειοῖ: «Ἡ σπάθη αὕτη εὐρίσκεται ἀκόμη εἰς τὸ Αὐτοκρατορικὸν θησαυροφυλάκιον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πλη-

σίον εκείνης τοῦ Ἀλῆ, ἡ ὁποία εὐλαβεῖται ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς ὡς ἀγία καὶ θαυματουργὸς» (τ. 1, σ. ζ', σημ. 1).

3) Ἐπίσης ὁ Σουλτάνος Μεχμέτ Β' ἀναφέρεται καὶ μὲ τὴν προσωμίαν Ἀσβιούκ: «—Ὁ Σουλτάν Μουχαμέτης, ὁ Ἀσβιούκ, ὅπως τὸν ἔλεξαν, ξανάρχισε ὁ Γεροκαλαμένιος . . .» (σ. 126).

Τὴν λεπτομέρειαν ταύτην εὐρίσκομεν μόνον εἰς τὸν Βρετόν: «Ἐπολέμησε . . . μὲ τὸν Μωάμεθ τὸν Β' τὸν ἐπονομασθέντα Ἀσβιούκ, δηλ. ἥρωα ἀκούραστον . . .» (τ. 1, σ. β').

4) Μεταξὺ τῶν ἄλλων, τὰ ὁποῖα διηγεῖται διὰ τὸν Σκεντέρμπεην ὁ Γεροκαλαμένιος, εἶναι καὶ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ὑποτιμητικὴν διὰ τὸν Σκεντέρμπεην ἐπιστολὴν, τὴν ὁποῖαν τοῦ ἀπέστειλεν ὁ πρίγκιψ τοῦ Τάραντος, ὡς ἐπίσης καὶ τὴν ἀγέρωχον ἀπάντησιν τοῦ Γ. Καστριώτου.

«Μιὰ βολὰ ὁ Φράγκος πρίγκηπας τοῦ Ταράντου, ὕστερ' ἀπὸ καλὸ πετσόκομμα πῶφαι ἀπὸ τὸ στρατὸ τοῦ Σκεντέρμπεη, τῶστειλε ἓνα πικρὸ γράμμα γιὰ ἐκδίκησιν ὁ ἀνεύγενοσ, πού τοῦ κατηγοροῦσε τὴ γενιά τοῦ Σκεντέρμπεη καὶ πού παρώμοιαζε τοὺς ἀρβανίτες του μὲ κοπάδι χαζὰ κι ἀσυλλόγιστα πρόβατα . . .» (σ. 127).

«—Μὰ νὰ ἰδῆτε τί τ' ἀπαντάει κι ὁ Σκεντέρμπεης. Ἐγὼ ὁ Σκεντέρμπεης», τοῦ γράφει, «βασιλιάς τῆς Ἀρβανιτιάς, σ' ἐσένα τὸν πρίγκηπα τοῦ Ταράντου . . . Κι ἂν θέλῃς νὰ ξέρῃς πλιότερα γιὰ τὴν γενιά καὶ γιὰ τὸ σοῖ μας, μάθε το, ὅτι κρατιούμαστε ἀπὸ τοὺς παλιούς Ἡπειρώτες, μέσ' ἀπὸ κείνους πῶσυρε μιὰ βολὰ ὁ βασιλιάς Πύρρος μαζί του καὶ σὰς ἐπάτησε ὅλον τὸν τόπο . . .» (σ. 127-128).

Τὰς δύο ταύτας ἐπιστολάς ἐδημοσίευσε μόνον ὁ Βρετὸς εἰς τὴν πρώτην ἐλληνικὴν ἐκδόσιν του τῆς Ἱστορίας Γεωργίου Καστριώτου²¹³.

213. Τὰς δύο ταύτας ἐπιστολάς εἶχε δημοσιεύσει ἰταλιστὶ ὁ Βρετὸς εἰς τὸ *Compendio* (τ. 1, σ. 199-205), ὑπὸ τὸν τίτλον «Lettere mordaci tra Scanderbeg ed il principe di Taranto», ἀνεδημοσιεύθησαν δὲ εἰς τὰς ἐπανεκδόσεις τοῦ *Compendio* εἰς τὸ Παλέρμον. Τὰς ἐπιστολάς ταύτας εὐρίσκομεν καὶ εἰς προγενέστερα ἢ καὶ μεταγενέστερα τοῦ *Compendio* ἔργα ἢ συλλογὰς ἐγγράφων, ὡς π.χ. G. A. Summonte, *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, τ. 3, Napoli, 1640, σ. 247-250. G. Tria, *Memorie storiche, civili ed. ecclesiastiche della città e diocesi di Larino*, Roma 1744, σ. 310-312. V. Macusev, *Monumenta Historica Slavorum Meridionalium*, τ. 2, Belgradi 1888, σ. 117-124. J. Pisko, *Skanderbeg*, Wien 1894, σ. 149-152. J. Radonić, *Djuradj Kastriot Skenderbeg*, Beograd 1940, σ. 119-121. G. Monti, «La spedizione in Puglia di G. Castriota Scanderbeg», *Japigia*, anno X [1939], τεῦχ. 3, σ. 302-304. Βλ. καὶ τὴν δημοσιευθεῖσαν ἀνωνύμως μελέτην τοῦ O. Gassini ὑπὸ τὸν τίτλον «Contributo alla storia del rito greco in Italia», *Roma e l'Oriente*, anno IV (1914), τεῦχ. 40, σ. 272-285, καὶ τεῦχ. 42, σ. 340-349, ἐκ τῆς ὁποίας προκύπτει ὅτι αἱ ἀνωτέρω ἐπιστολαὶ Σκεν-

Ἰδού ἀπόσπασμα ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ πρίγκιπος τοῦ Τάραντος, ὡς τὴν δημοσιεύει ὁ Βρετός: «... Ἐγνωρίσαμεν ἤδη τὴν γενναιολογίαν σας [sic] καὶ ὡς πρόβατα θεωροῦμεν τοὺς Ἀλβανούς· ἐντρεπόμεθα μάλιστα νὰ ἔχωμεν διὰ ἐχθροὺς τοιούτους οὐτιδανούς ἄνδρας...» (τ. 2, σ. 152).

Ὁ δὲ Σκεντέρμπεης εἰς τὴν ἀπάντησίν του μεταξὺ ἄλλων ἔγραφε καὶ τὰ ἐξῆς: «... Οἱ προπάτορες ἡμῶν ἦσαν Ἡπειρώται, ἐκ τῶν ὁποίων ἠγέρθη ἐκεῖνος ὁ Πύρρος, τοῦ ὁποίου τὴν ὄρμην μόλις οἱ Ῥωμαῖοι ἐδυνήθησαν νὰ ἀντικρούσουν...» (τ. 2, σ. 154).

5) Ὁ ἴδιος πάντοτε Γεροκαλαμένιος τοῦ διηγήματος τοῦ Κρυστάλλη ἀναφέρει τὸ παράξενον ὄνειρον, τὸ ὁποῖον εἶδεν ἡ μήτηρ τοῦ Σκεντέρμπεη, πρὶν τὸν γεννήσῃ: «Πρὶν γεννηθῆ ὁ Σκεντέρμπεης, μὲρὲ παιδιὰ, ἡ μάνα του, βασίλισσα τῆς Ἀρβανιτιᾶς, ὄνειρεύτηκε πῶς θὰ ν' ἀποχτοῦσε θεριὸ ἀνήμερο κι ἀνυπόταχτο» (σ. 126).

Τὴν εἶδησιν ταύτην παρέχει ὁ Βρετός διὰ τῶν ἐξῆς: «Ἡ μήτηρ του πρὶν τὸν γεννήσῃ ὄνειρεύθη ὅτι ἐγέννησεν ἐν καταδάμαστον θηρίον. Sagredo, *Memorie istoriche de Monarchi Ottomanî* (τ. 1, σ. 150, σημ. 6).

Ἀλλὰ καὶ ὁ Δραγούμης παρέχει, ὡς εἶδομεν, τὴν ἰδίαν πληροφορίαν καὶ μάλιστα λεπτομερέστερον: «... Ἐλέγετο ὅτι ἐνῶ ἡ μήτηρ ἔφερεν αὐτὸν ἐν γαστρὶ, εἶδε κατ' ὄναρ ὅτι ἐγέννησεν ὑπερμεγέθη δράκοντα κατακαλύπτοντα πᾶσαν τὴν Ἡπειρον, περιάγοντα τοὺς αἰμοβόρους ὀδόντας περὶ τὰ τουρκικὰ ὄρια, καὶ καταβροχθίζοντα πλήθη ἀπίστων, ἐνῶ ἡ ἀπέραντος καὶ πολυέλικτος αὐτοῦ οὐρὰ κατεβυθίζετο ἐντὸς πελάγους χριστιανικοῦ πρὸς τὴν Ἑνετίαν» (σ. 20).

6) Ἀναφέρει ἐπίσης ὁ Κρυστάλλης καὶ ἄλλον ἄθλον τοῦ Σκεντέρμπεη, τὸν φόνον ἀγρίου ταύρου λυμαιομένου τοὺς ἀγροὺς τῆς ἀδελφῆς του: «... κι ἔμαθε πῶς ἀγριοδάμαλο τοῦ λόγγου ἔπεφτε κι ἐχάλαε τῆς ἀδερφῆς του τὰ κτήματα κι ὁπού 'χε σκοτώσει ὅσους εἶχαν πάει κατὰ πάνω του, καβαλλικεύει τ' ἀχώριστο τ' ἄλογό του, τὸ μπάλιο, κι ἔδραμε· τὸ ἀπάντησε καὶ μὲ μιὰ σπαθιά μονάχα τοῦ κατάκοψε τὴν τραχηλιὰ πέρα ὡς πέρα καὶ τὸ θανάτωσε» (σ. 126).

Ἡ εἶδησις αὕτη εἶναι γνωστὴ ἐκ τῆς βιογραφίας τοῦ Βρετοῦ, καθὼς καὶ ἐκ τῆς τοῦ Δραγούμη: «Μαθὼν ὁ Σκεντέρμπεης μίαν ἡμέραν ὅτι εἷς ἄγριος ταῦρος ἐπροξένει μεγάλην φθορὰν εἰς τὰ κτήματα τῆς

τέρμπεη-Πικινίνου εἶχον δημοσιευθῆ εἰς τὸ ἔργον *Commentarii Pii II Pont. Max.*, Romae 1584. Ἡ γνησιότης τῶν ἐπιστολῶν τούτων ἔχει ὑπό τινων ἀμφισβητηθῆ. Βλ. P. Rodotà, *Dell' origine, progresso e stato presente del rito greco in Italia*, τ. 3, Roma 1763, σ. 18, σημ. α.

ἀδελφῆς του Μαμέσης, καὶ ὅτι εἶχε φονεύσῃ πολλούς, ὅσοι πανταχόθεν συνέντρον νὰ τὸν καταδιώξουν, ἔδραμεν εὐθὺς ἔφιππος εἰς ἀπάντησιν τοῦ ἀγρίου ζώου, τὸ ὁποῖον εὐρών, καὶ ὠρμήσας κατ' αὐτοῦ κατέκοψε τὴν κεφαλὴν του μὲ μίαν καὶ μόνην πληγὴν τῆς σπάθης του» (τ. 1, σ. ε').

Ἐκ τῆς παραθέσεως καὶ τοῦ σχετικοῦ ἀποσπάσματος τοῦ Δραγούμη καταφαίνεται ὅτι ὁ Κρυστάλλης ἀκολουθεῖ τὸν Βρετόν: «... διὰ μιᾶς μόνης πληγῆς κατέκοψε τὴν κεφαλὴν ἀγρίου ταύρου λυμαιομένου τοὺς ἀγροὺς τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ Μαμήσης...» (σ. 96).

7) Ἀναφέρομεν ἐν τελευταῖον παράδειγμα, διὰ τοῦ ὁποίου πιστοποιεῖται ὅτι, καὶ ὅταν ἀκόμη συμπίπτουν εἰδήσεις γενικῶς μεταξὺ τοῦ Βρετοῦ καὶ τοῦ Δραγούμη, ὁ Κρυστάλλης ἀκολουθεῖ τὸν Βρετόν. Ἴδου τί λέγει ὁ Κρυστάλλης σχετικῶς μὲ τὴν σπάθην τοῦ Σκεντέρμπεη: «—Ὁ Σουλτάν Μουχαμέτης, ὁ Ἀσβιούκ, ὅπως τὸν ἔλεγον, ξανάρχισε ὁ Γεροκαλαμένιος, πού τὸν πολεμοῦσε, ἀκούγοντας πολλὰ γιὰ τὸ σπαθὶ του, ἔστειλε σ' αὐτὸν ἄνθρωπό του καὶ τοῦ τὸ γύρεψε νὰ τὸ ἰδῆ ἀπὸ περιέργεια. Ὁ Σκεντέρμπεης τὸ ἔστειλε μετὰ χαρᾶς, καὶ ὁ Σουλτάνος ἐπρόσταξε τοὺς πλέον ἀνδρειωμένους του νὰ τὸ δοκιμάσουν. Μὰ πού νὰ κἀνη ὅσα ἔκανε τὸ σπαθὶ στὰ χέρια τοῦ ἀφεντικοῦ του. Ὁ Σουλτάνος γυρίζοντάς το πίσω τοῦ μῆνυσε τοῦτα: «Τέτοια καὶ καλύτερα σπαθιά ἔχω καὶ ἐγὼ μέσα στ' ἀσκέρια μου ἀμέτρητα καὶ δὲν πίστεψα πὼς μ' ἓνα τέτοιο καὶ σὺ κατορθώνεις τὰ ὅσα ἀκούω καὶ δοκιμάζω θάματά σου».

«Ὁ Σκεντέρμπεης τότες μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ ἀποστολάτορα τοῦ Μουχαμέτη κάλεσε νὰ τοῦ φέρουν ἓν ἄλογο, χούφτιασε τὸ σπαθὶ καὶ ἀφοῦ τ' ἀνέμισε καὶ τὸ ἔπαιξε λίγο, τὸ κατέβασε σὰν ἀστραπὴ στὸ λαιμὸ τοῦ ζώου καὶ τὸ χόρισε μὲ μιᾶς. Καὶ τοῦ εἶπε τοῦ ἀποστολάτορα: «Σύρε τώρα καὶ εἶπὲ τοῦ Σουλτάνου σου, πὼς ἂν εἶχε μπροστὰ του τὸ ἀπλὸ καὶ ἀσήμαντο τοῦτο σπαθὶ, δὲν εἶχε ὅμως ἐκεῖ καὶ τὸ χέρι μου» (σ. 126).

Τὸ σχετικὸν ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Βρετοῦ ἔχει ὡς ἐξῆς: «... Ὁ Μωάμεθ ἀκούων νὰ διηγῶνται ὅτι κατῶρθωνε καταπληκτικὰ ἔργα μ' ἐκεῖνο τὸ ὄπλον, ἀπὸ περιέργειαν κινούμενος, ἔστειλεν ἐξεπίτηδες πρὸς αὐτὸν ἄνθρωπον νὰ τὸ ζητήσῃ διὰ νὰ τὸ ἰδῆ. Ὁ Σκεντέρμπεης τὸ ἔστειλεν εὐχαρίστως, καὶ ὁ Μωάμεθ ἐπρόσταξε τοὺς εὐρῶστοτέρους του δορυφόρους νὰ τὸ δοκιμάσουν· ἀλλὰ οὐδεὶς δὲν ἠμπόρεσε νὰ ἐκτελέσῃ τὰ ὅσα μὲ αὐτὸ κατῶρθωνεν ὁ Ἀλβανὸς Πριγκιψ. Ὁ Μωάμεθ ἐξαποστείλας τὴν σπάθην του, ἐμήνυσε εἰς αὐτόν, ὅτι παρόμοια, καὶ ἔτι καλλήτερα ὄπλα εἶχεν πολλὰ εἰς τὸ θησαυροφυλάκιόν του, καὶ δὲν ἐπίστευεν ὅτι ἔκαμνε τοιαῦτα τεράστια, ὡς ἐκήρυττον, μὲ ἓνα τόσον κοινὸν καὶ πρόχειρον ὄπλον. Ὁ δὲ Σκεντέρμπεης διὰ νὰ τὸν πείσῃ ἀναλαβῶν τὴν

σπάθην του, ἐπρόσταξε νὰ φέρουν ἓνα ἵππον καὶ ἐνώπιον τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ ἀπεσταλμένου παρὰ τοῦ Σουλτάνου, ἔκοψε διὰ μιᾶς τὴν κεφαλὴν τοῦ ζώου. Ἐπομένως εἶπε πρὸς αὐτὸν «Ὁ Μωάμεθ εἶχε μὲν τὸ σπαθίον μου, ἀλλ' ὄχι τὴν δι' αὐτοῦ ἐνεργοῦσαν χεῖρα» (τ. 1, σ. ε'-ς').

Συνοπτικώτερος φαίνεται ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ Δραγούμης: «... ὁ Μωάμεθ ἐζήτησέ ποτε παρὰ τοῦ Σκεντέρμπεη τὸ ξίφος αὐτοῦ· ἀλλ' ἐπειδὴ οὔτε αὐτὸς οὔτε οἱ ρωμαλεότεροι τῶν περὶ αὐτὸν κατώρθωσαν νὰ πράξωσιν ὅ,τι ὁ Σκεντέρμπεης, ἀνταπέστειλε τὸ ξίφος εἰπὼν· «ἔχω τοιαῦτα καὶ ἀξιολογώτερα». Ὁ δὲ Σκεντέρμπεης λαβὼν αὐτό, ἐξετέλεσεν ἐνώπιον τοῦ κομίσαντος Τούρκου πολλὰ τεράστεια, ἅτινα βλέπων οὗτος ἐθαύμαζεν. «Εἶπε πρὸς τὸν σουλτάνον, εἶπεν ἐκεῖνος, ὅτι εἶχον μὲν στείλει αὐτῷ τὸ ξίφος μου, οὐχὶ ὅμως καὶ τὴν χεῖρα» (σ. 96).

Πάντα ταῦτα δηλοῦν ὅτι ὁ Κρυστάλλης ἐγνώριζεν ὅπως δὴ ποτε τὴν βιογραφίαν τοῦ Βρετοῦ. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ἄλλως τε ὅσα λέγει ὁ Γεροκαλαμένιος εἰς τὸ διήγημα τοῦ Κρυστάλλου σχετικῶς μὲ τὴν προέλευσιν ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ὁ γέρον δὴγεῖται διὰ τοὺς ἄθλους τοῦ Σκεντέρμπεη:

«—Ὅλ' αὐτὰ ἀκουστὰ τάχω, μωρὲ παιδιὰ μου, πῶς τὰ λέν τὰ χαρτιὰ...» (σ. 127).

Κατόπιν τούτων λοιπὸν δυνάμεθα μετὰ πεποιθήσεως νὰ ὑποστηρίξωμεν, ὅτι ὁ Κρυστάλλης, παρ' ὅσα λέγει εἰς τὴν προτασομένην τῶν πεζογραφημάτων του σύντομον εἰσαγωγὴν περὶ τῆς ἀληθείας ὅσων διηγεῖται, διὰ νὰ γράψῃ τὸ διήγημα Ἡ εἰκόνα ἐχρησιμοποίησεν ὅπως δὴ ποτε τὴν βιογραφίαν τοῦ Βρετοῦ, ἐκ τῆς ὁποίας ἤντησεν πάσας τὰς σχετικὰς μὲ τὴν ζωὴν καὶ τοὺς ἄθλους τοῦ Σκεντέρμπεη εἰδήσεις, τὰς ὁποίας παρενεῖρει εἰς τὸ ἔργον του.

Ἐκτὸς τούτου τὸ σχετικὸν ἀπόσπασμα μὲ τοὺς λόγους τῶν Ἀρβανιτῶν, *Ἄιντε ὠρὲ Σκεντέρμπεη, δὲ θ' ἀναστηθῆς μιὰ βολὰ πάλε...*, εἶναι δυνατόν νὰ ἀπηχῆ τὸ δημοσίευμα τοῦ Ν. Πολίτου περὶ ἐλεύσεως ἐκ νέου τοῦ Σκεντέρμπεη: «Οἱ κάτοικοι τῆς ἄνω Ἀλβανίας, οἱ ἰδιαιτέρως ὀνομαζόμενοι Γκέγκαι, πιστεύουν ὅτι θὰ ἔλθῃ ποτε ὁ Σκεντέρμπεύς, ὅπως ὀδηγῶν τοὺς νῦν ἀρειμανίους αὐτοῦ συμπολίτας κατὰ τοῦ Σουλτάνου διεκδικήσῃ παρ' αὐτῶν τὴν βασιλείαν του»^{213α}.

Ἄλλὰ τίθεται καὶ τὸ ἐξῆς ἐρώτημα: Ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν συνέβησαν ἢ δὲν συνέβησαν πάντα ἀκριβῶς ὡς διηγεῖται ὁ Κρυστάλλης, εἶναι δυνατόν νὰ εἶχεν ὑπ' ὄψιν του ὄντως ἓνα ζωγραφικὸν πίνακα, ὁμοι-

213α. Ἐστία 7 (1879), σ. 332.

ον μὲ ἐκεῖνον, τὸν ὁποῖον περιγράφει εἰς τὸ διήγημά του, καὶ ἐὰν ναί, ποῖος ὁ πίναξ οὗτος;

Ὁφείλομεν ἐξ ἀρχῆς νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ὁ Βρετὸς παρέχει εἰς τὴν βιογραφίαν του ὠρισμένα στοιχεῖα τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, τοῦ παραστήματος καὶ τῆς ἐνδυμασίας τοῦ Σκεντέρμπεη, τὰ ὁποῖα ἀντιστοιχοῦν ἀκριβῶς πρὸς τὴν περιγραφὴν τοῦ «ἀπεικονιζομένου» Σκεντέρμπεη εἰς τὸ διήγημα τοῦ Κρυστάλλη. Λέγει π.χ. ὁ Κρυστάλλης:

«Εἶχε ἀσπροκόκκινο τὸ πρόσωπο . . . Γρυπὴ τὴ μύτη, τὸ μέτωπο καθάριο καὶ πλατὺ, τὸ γένειο μακρὸ καὶ γυρμένο κατὰ ἔμπρὸς λίγο καὶ κομμένον τὸν τσαμπά . . . Ἐφόρειε μεγάλη σκούφια στὸ κεφάλι του, στολισμένη μὲ ὠραῖα φτερά, καὶ μακρὸ μεταξοπράσινο δουλαμά . . .» (σ. 124).

«Ἀπὸ τ' ἀλόγου του τὸ τρεχιὸ κυματίζονταν ὁ δουλαμάς κι ἄφηνε νὰ λάμπη στὰ στήθια του χρυσὴ ἢ ἀλυσίδα τοῦ βασιλικοῦ παρασήμου του κι ἓνας διαμαντοκολλημένος σταυρὸς, ὁποῦ φαίνονταν σὰν νὰ τὸν φύλαε στὸν κόρφο του δίπλα γκόλφι μὲ βαθύτατη εὐλάβεια. Μὲ τὸν κυματισμὸ τοῦ δουλαμά πρόβαλαν στὸ φῶς καὶ τὰ μεγάλα κίτρινα ποδήματά του. Δαμασκί σπαθὶ κρέμονταν μὲ χρυσὰ λουριά ἀπὸ τὴ ζώση του . . .» (σ. 124).

Ἀκριβῶς τὴν αὐτὴν περιγραφὴν εὐρίσκουμεν εἰς τὸν Βρετόν, τὴν ὁποίαν, φαίνεται, ὅτι ὁ Κρυστάλλης ἀντιγράφει σχεδὸν κατὰ γράμμα: «. . . εἶχε τὴν ῥίνα γρυπὴν, τὸ πρόσωπον ἀσπροκόκκινον, τὸ μέτωπον πλατὺ καὶ τὸν πόνον ὀλίγον καμπύλον. Εἶχεν τὰ γένεια μακρά, ἀλλὰ κείκομένην τὴν κόμην . . .» (τ. 1, σ. 8').

Συνεχίζει δὲ ὁ Βρετὸς: «. . . Ἐν ξίφος, τὸ ὁποῖον πάντοτε ἐκρέματο εἰς τὴν ζώην του, ἐν κυματούμενον ἱμάτιον ἀπὸ πρασίνην μεταξάν, τὸ περιδέρατον τοῦ παρασήμου καὶ ὁ σταυρὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, τὸν ὁποῖον ἔφερε διὰ εὐλάβειαν, καὶ τὰ μεγάλα ὑποδήματα κίτρινα ἦτον ἢ συνηθισμένη του στολὴ . . . εἰς τὸ στρατόπεδον ἐσυνήθιζε νὰ φέρῃ μίαν μεγάλην σκούφιαν στολισμένην μὲ πτερὰ Ἐρωδίου . . .» (τ. 1, σ. 5'-5').

Ἀναφέρει ἐπίσης ὁ Κρυστάλλης ὅτι ἡ εἰκόνα τοῦ Σκεντέρμπεη, τὴν ὁποίαν περιειργάζοντο μὲ ἀπορίαν καὶ θαυμασμὸν οἱ γέροντες πελάται τοῦ Ζώη τ' Ἀζώηρου, ἔφερε τὴν ἐνδειξιν ὅτι εἶχε φιλοτεχνηθῆ εἰς τὴν Φλωρεντίαν:

«Κι ἀποκάτου ἔφερε τὴν ἐπιγραφὴν τῆς φράγκικα χαραγμένη καὶ πλουμερῆ, ὁπόδειχνε τ' ὄνομα τοῦ παλληκαρῆ καβαλλάρη καὶ τὸν τόπο ὁποῦ ἱστορήθη, τὴν ξακουσμένη Φλωρέντια» (σ. 124).

Καὶ ἡ εἶδησις αὕτη, φαίνεται, ὅτι πρέπει νὰ ἀναχθῆ εἰς τὴν βιο-

γραφίαν τοῦ Βρετοῦ, ὁ ὁποῖος εἰς ἓν σημεῖον τῆς ὡς ἄνω περιγραφῆς τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου τοῦ Σκεντέρμπεη σημειώνει:

«Κατὰ τὴν γνώμην ἑνὸς ἄνωνύμου συγγραφέως, ἡ εἰκὼν, ἣτις τοῦ ὁμοιάζει περισσότερο εἶναι ἐκείνη τὴν ὁποίαν οἱ περιηγηταὶ θεωροῦν σήμερον ἐν Φλωρεντίᾳ εἰς τὸ λεγόμενον Palazzo degli Ufficii πλησίον τῆς εἰκόνας τοῦ Μωάμεθ Β΄» (τ. 1, σ. δ', σημ. α).

Νομίζομεν δηλ. ὅτι ὁ Κρυστάλλης, βασιζόμενος εἰς τὴν πληροφορίαν τοῦ Βρετοῦ ὅτι ὑπάρχει εἰς τὴν Φλωρεντίαν ζωγραφικὸς πίναξ τοῦ ἥρωος, ἐπὶ πλέον δὲ ἔχων ὑπ' ὄψιν του τὴν ἀκριβῆ περιγραφὴν τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου, τοῦ παραστήματος, τῆς ἐνδυμασίας ὡς καὶ τοῦ ὅπλισμοῦ του ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς, ἐπενόησε τὸν μῦθον τῆς εὐρέσεως δῆθεν εἰς Ἰωάννινα ἑνὸς «κάδρου» τοῦ Σκεντέρμπεη φίλο-τεχνηθέντος εἰς τὴν Φλωρεντίαν, παριστάνοντος δὲ τοῦτον ἀκριβῶς, ὡς τὸν περιγράφει ὁ Βρετός. Ὁ Κρυστάλλης ὅμως ὁμιλεῖ περὶ ἐπίππου Σκεντέρμπεη. Ὁ εἰς τὴν Galleria degli Uffizi τῆς Φλωρεντίας ἐν τούτοις ζωγραφικὸς πίναξ τοῦ Σκεντέρμπεη παριστᾷ τοῦτον μόνον ἐν προτομῇ κατὰ κρόταφον.

Εὐθὺς ἀμέσως παρατηροῦμεν ὅτι εἰς τὰ περισσότερα γνωστὰ ἔργα ζωγραφικῆς τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν Σκεντέρμπεην, ὁ ἥρωος εἰκονίζεται εἰς προκεχωρημένην πλῆρον ἡλικίαν. Ἄλλ' ἐπίππου Σκεντέρμπεη ἀναπαράστασιν παλαιάν, ἐγὼ τοῦλάχιστον, δὲν εἶδον. Βάσιν τῶν περισσότερων του εἰκονογραφικῶν ἀπετέλεσεν ἡ τυπωθεῖσα εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ Βαρλετίου ἐκ ξυλογραφίας εἰκὼν τοῦ Γ. Καστριώτου²¹⁴. Ἐφεξῆς ἀντιγράφεται συστηματικῶς ἡ εἰκὼν αὕτη ἢ διατηροῦνται γενικῶς ὠρισμένα στοιχεῖα αὐτῆς τύπου καὶ οὐσίας: προτομὴ κατὰ δεξιὸν κρόταφον, ὀφθαλμοὶ ζωηροί, μύτη γαμψή, πλουσία γενειάς, πῖλος εἰς τὴν κεφαλὴν.

Παλαιὰ ἀναπαράστασις ἐπίππου Σκεντέρμπεη εἶναι γνωστὴ ἕκ τινος γερμανικῆς ξυλογραφίας τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος, ἀλλ' ἀπέχει πολὺ τῆς διδομένης ὑπὸ τοῦ Κρυστάλλη περιγραφῆς²¹⁵.

Ἄλλ' ἐνῶ δὲν ἀποκλείεται νὰ μοῦ διαφεύγῃ ξένος τις ζωγραφικὸς πίναξ, τὸν ὁποῖον δυνατὸν νὰ εἶχεν ἴδει ὁ Κρυστάλλης, ἐν τούτοις παρατηρῶ ὅτι φαίνεται πιθανώτερον ὅτι ὁ διηγηματογράφος ἐπηρεάσθη ἐξ εἰκόνας τινὸς Ἑλληνοῦ λαϊκοῦ ζωγράφου τῆς ἐποχῆς. Εἶναι βεβαίως γνωστὸν ὅτι ἡ ἐλληνικὴ λαϊκὴ εἰκονογραφία προσώπων ἢ ἱστορικῶν

214. O. Paskali, «La figure de Skanderbeg dans les beaux-arts européens», SA 1968, τεύχ. 1, σ. 35.

215. O. Mazzucato, «Per una iconografia di Scanderbeg», Zgjimi 1967, τεύχ. 2, σ. 43.

ἐπικαίρων γεγονότων ἐνεφανίσθη περὶ τὸ 1840, ἐξειλίχθη δὲ κατὰ τὰ ἔτη τῆς βασιλείας τοῦ Ὀθωνος καὶ τοῦ Γεωργίου Α' ²¹⁶. Μεταξὺ τῶν μορφῶν τῆς ἐλληνικῆς λαϊκῆς εἰκονογραφίας, ἡ ὁποία κατὰ τινὰ τρόπον ἀπετέλει καὶ παράγοντα ἱστορικῆς διαπαιδαγωγήσεως τοῦ λαοῦ, σημαίνουσιν θέσιν κατέχουν οἱ ἥρωες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὡς ὁ Κυριακούλης Μαυρομιχάλης, ὁ Ὀδυσσεὺς Ἀνδροῦτσος, ὁ Ἀθανάσιος Διάκος, ὁ Μᾶρκος Μπότσαρης, ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἄγνωστοι καὶ μορφαὶ ἐκ τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου ὡς ὁ Α. Κοραῆς, ὁ Ρήγας Φεραῖος, ὁ Α. Ὑψηλάντης, ὁ Λάμπρος Κατσώνης ²¹⁷.

Δὲν θὰ ἦτο παράδοξον λοιπὸν μεταξὺ τῶν μορφῶν αὐτῶν τῶν Ἑλλήνων ἡρώων νὰ συμπεριλαμβάνεται καὶ ὁ «Ἡπειρώτης» ἥρωας Γεώργιος Καστριώτης, ἀπεικονιζόμενος εἰς τινὰ εἰκόνα λαϊκοῦ τινος ζωγράφου, τὴν ὁποίαν ἦτο δυνατὸν νὰ γνωρίζῃ ὁ Κρυστάλλης. Ἡ γνώμη μας αὕτη ἐνισχύεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εὔρομεν δύο εἰκόνας ²¹⁸ ἐφίππου Σκεντέρμπεη, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία ἐτυπώθη εἰς τὴν Ἑλλάδα πιθανώτατα περὶ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Αὕτη παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὴν περιγραφὴν τὴν διδομένην ὑπὸ τοῦ Κρυστάλλη ²¹⁹. Ὑπάρχουν βεβαίως στοιχεῖα εἰς τὴν «εἰκόνα» τοῦ Κρυστάλλη, τὰ ὁποία δὲν εὐρίσκομεν εἰς τὴν εἰκόνα περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλοῦμεν, ἀλ-

216. Ι. Μελετοπούλου, *Ἡ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος εἰς τὴν λαϊκὴν εἰκονογραφίαν*, Ἀθήναι 1968, σ. 9.

217. Ι. Μελετοπούλου, ἔνθ' ἄν., σ. 12.

218. Ἡ μία ἐξ αὐτῶν εἶναι λιθογραφία (βλ. εἰκ. 28), ἐναπόκειται δὲ εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἱστορικὸν Μουσεῖον τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἐν λόγῳ λιθογραφία εἶναι ἀχρονολόγητος, οὐδαμοῦ δὲ μνημονεύεται τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου ἢ ὁ χῶρος, ὅπου αὕτη ἐφιλοτεχνήθη. Ἀντὶ ὑπογραφῆς φέρεται ὁ ἐξῆς τίτλος: *ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ ΠΡΙΓΚΗΨ ΤΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ*, μετονομασθεὶς Σκεντέρμπεη παρὰ τοῦ Σουλτάν Ἀμουράτ Β' 1421. Παραπλεύρως τῆς ἐλληνικῆς ταύτης ἐπιγραφῆς φέρεται ὁ αὐτὸς τίτλος εἰς γλῶσσαν σλαβικὴν γραμμένος διὰ τοῦ Κυριλλικοῦ ἀλφαβήτου. Ἡ διγλωσσία τῆς ἐπιγραφῆς, ἡ ἐνδυμασία τοῦ Σκεντέρμπεη (ὡς ἐκείνη, διὰ τῆς ὁποίας ἀπεικονίζονται οἱ ἡγεμόνες τῶν παραδουναβίων χωρῶν), καὶ ἡ ἀνωνυμία τοῦ ζωγράφου, πιθανῶς ἐκ φόβου ἔνεκα τῆς παρουσίας Τούρκων ἐκεῖ, ὅπου αὕτη ἐφιλοτεχνήθη, ἀναγκάζουν νὰ πιστεύσωμεν ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο ἐπραγματοποιήθη πιθανώτατα ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, ἴσως εἰς μίαν τῶν ἐλληνικῶν παροικιῶν παρὰ τὸν Δούναβιν.

Τὴν ὑπόδειξιν διὰ τὴν ὑπαρξίν τῆς ἀνωτέρω λιθογραφίας ὀφείλω εἰς τὸν κ. Δ. Μινῶτον, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ θερμῶς.

219. Ἡ λιθογραφία αὕτη ἀνήκει εἰς τὸν κ. Α. Βρανούσην, Διευθυντὴν τοῦ Κέντρου ἐρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὡς ἐπίσης καὶ ἑτέρα ἔκδοσις τῆς αὐτῆς λιθογραφίας μετὰ τὸν τίτλον ἀλβανιστί. Διὰ τὴν ὑπόδειξιν καὶ τὴν εὐγενῆ παραχώρησιν πρὸς φωτογράφησιν τοῦ ἔργου εὐχαριστῶ τὸν κ. Βρανούσην θερμῶς.

λά πάντα ταῦτα εὐρίσκομεν εἰς τὴν βιογραφίαν τοῦ Βρετοῦ, ἐκ τῆς ὁποίας ὁ ποιητὴς συνεπλήρωσε τὴν περιγραφὴν του. Ἡ εἰκὼν αὕτη, διαστάσεων 47 x 60 ἐκ., εἶναι ἀχρονολόγητος, φέρει δὲ ὡς ἐπιγραφὴν: *O AHTHTOΣ HPOΣ BACIΛEYΣ THΣ HΠEIPPOY ΓEΩPΓIOΣ KACTPIΩTHΣ 1443-1467 EKΔOTHΣ ΓEΩPΓIOΣ XPHCTIDHΣ OΔOΣ ΠOΛYKΛEITOY 4 -AΘHNAI*. Ἡ ἐν λόγῳ εἰκὼν δὲν εἶναι βεβαίως ἔργον τοῦ Γεωργίου Χρηστίδου, ἀλλὰ τοῦ Σωτηρίου Χρηστίδου, γνωστοῦ λαϊκοῦ ζωγράφου τῶν Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνος, ἀλλ' ἰδίᾳ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 20οῦ ἐκυκλοφόρει συχνάκις ἐγχρώμους εἰκόνας ἡρώων ἢ ἡρωίδων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἢ μορφὰς γνωστῶν ἀρχιληστῶν τῆς ἐποχῆς. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἡρώων τούτων περιέλαβε καὶ τὸν Γ. Καστριώτην. Τὸ ὄνομά του ὁ Σωτήριος Χρηστίδης ὑπεδήλωσεν εἰς τὴν εἰκὼνα τοῦ Σκεντέρμπεη κάτω δεξιὰ διὰ τῆς συντομογραφίας Salv. Christ. (Salvatore Christidis = Σωτήριος Χρηστίδης)²²⁰. Ἡ παράστασις τοῦ Σκεντέρμπεη ἐπὶ ἵππου λευκοῦ προσεγγίζει πολὺ πρὸς τὰς παραστάσεις τοῦ Ἀγίου Μηνᾶ ἢ περισσότερον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι ἐν προκειμένῳ οἱ λόγοι τῶν Γιαννιωτῶν, ὅταν εἶδον τὸ ὑποτιθέμενον «κάδρον» εἰς τὸ διήγημα τοῦ Κρουσάλλη:

«Κι ἄλλος τὸν ἔλεγε "Αἰ Γιώργη κι ἄλλος "Αἰ Δημήτρη, ἄλλος ἀρχαῖον ἔλληνα κι ἄλλος στρατιώτη παλιὸ τῆς Φραγκιάς καὶ τῆς Φλάντρας» (σ. 124).

Ἡ δευτέρα εἰκὼν ἐφιππου Σκεντέρμπεη εἶναι ἀνώνυμος καὶ ἀχρονολόγητος λιθογραφία ἀποκειμένη εἰς τὸ Ἐθνικὸν Ἱστορικὸν Μουσεῖον τῆς Ἑλλάδος (Ἀθῆναι)^{220α}. Ἡ λιθογραφία αὕτη φέρει πρόδηλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μιμήσεως γνωστοῦ πίνακος τοῦ Γάλλου ζωγράφου Θεοδώρου Géricault (1791-1824)^{220β}. Τὴν λιθογραφίαν ταύτην πιθανώτατα ἀντέγραψεν ὁ Κορυτσαῖος ζωγράφος Α. Μπαλαμάτση «Ἀλβανιτοβλάχος» τὸ ἔτος 1889^{220γ}. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀπόκειται εἰς τὴν Ἐθνικὴν Πινακοθήκην τῶν Τυράνων. Ἐξ ἄλλου ὁ ἐφιππος Σκεντέρμπεης τοῦ ἐπίσης Κορυτσαίου Ζωγράφου Σπυρίδωνος Χεγα ἐφιλοτεχνήθη τὸ ἔτος 1914, ἀποτελεῖ δέ, παρὰ τὰς μικρὰς διαφορὰς εἰς τὸν πῖλον τοῦ Σκεντέρμπεη καὶ τὸ ἔδαφος («φόντο») τοῦ πίνακος,

220. Καὶ ἕτερα ἔργα του ὑπέγραψεν ὁ Χρηστίδης μὲ τὸ ὄνομά του μεταγραμματισμένον. Οὕτω τὰς εἰκόνας *Γεώργιος Α', Κωνσταντῖνος διάδοχος τοῦ ἑλληνικοῦ θρόνου* κ.ἄ. ὑπογράφει ὡς *S. CHRISTIDIS*

220α. βλ. εἰκ. 29.

220β. βλ. εἰκ. 30.

220γ. βλ. εἰκ. 31.

άντιγραφὴν τῆς ἀνωτέρω ἀνωνύμου λιθογραφίας ἢ ἀπ' εὐθείας τοῦ ἔργου τοῦ Μπαλαμάτση²²⁰⁸.

Ἐν κατακλειδί: Ὁ Κρυστάλλης διὰ τὴν σύνθεσιν τοῦ διηγήματός του Ἡ εἰκόνα ἦντλησεν ὕλικὸν καὶ πληροφορίας, σχετικὰς μὲ τὴν ζωὴν καὶ τὴν δράσιν τοῦ ἥρωος, ἐκ τῆς Ἱστορίας Γεωργίου Καστριώτου τοῦ Βρετοῦ, ἐκδοθείσης, ὡς εἴπομεν, ἐν Ἀθήναις τὸ 1848. Φαίνεται μᾶλλον ἀπίθανον ὅτι εἶδεν ὄντως ποτὲ ζωγραφικὸν πίνακα ἐφίππου Σκεντέρμπεη, φιλοτεχνηθέντα εἰς Φλωρεντίαν, ὡς λέγει. Βεβαιότερον νομίζομεν ὅτι εἶδε μᾶλλον ἐφιππον ἀναπαράστασιν τοῦ ἥρωος, φιλοτεχνηθεῖσαν καὶ κυκλοφορηθεῖσαν εἰς τὴν Ἑλλάδα, πιθανώτατα δὲ ἐκείνην τοῦ Χρηστίδου. Ἐχων δὲ ὡς βάσιν τὴν ἀναπαράστασιν ταύτην, πρὸς τὴν ὁποίαν συνεδύασε πληροφορίας ἐκ τοῦ Βρετοῦ περὶ ἐναποκειμένου εἰς τὴν Φλωρεντίαν πιστοῦ ζωγραφικοῦ πίνακος τοῦ Σκεντέρμπεη, προσέτι δὲ ἀντλήσας ἐκ τοῦ αὐτοῦ Βρετοῦ ἑτέρας εἰδήσεις σχετικὰς μὲ τὴν μορφήν, τὸ παράστημα καὶ τὴν ἐνδυμασίαν τοῦ ἥρωος καὶ συνθέσας πάντα ταῦτα, ἔπλασε μὲ τὴν δημιουργικὴν φαντασίαν του ἕνα «πίνακα» τοῦ Σκεντέρμπεη, οὐδέποτε εἰς τὴν πραγματικότητα ὑπαρξάντα, ὡς οὗτος ἔχει εἰς τὸ διήγημα.

Ὁ Κρυστάλλης εἶναι βεβαίως Ἡπειρώτης. Ἡ λέξις Ἡπειρος δὲν δηλοῖ διὰ τὸν ποιητὴν ἀπλῶς καὶ μόνον τὸν τόπον, ὅπου ἐγεννήθη. Ὁ νεαρὸς Κρυστάλλης ἔχει εἰς τὸ αἷμα του τὴν Ἡπειρωτικὴν φύσιν καὶ τὸν θερμὸν ἑλληνικὸν πατριωτισμὸν. Ὑπὲρ πᾶν ἄλλο κατὰ τὴν σύντομον διαδρομὴν τοῦ βίου του ἐμόχθησε διὰ τὴν στερεοποιήσῃ εἰς στίχους λυρικοὺς τὰς συγκινησιακὰς δονήσεις τῆς ψυχῆς του ἐκ τῶν βιωμάτων του εἰς τὸν Ἡπειρωτικὸν χῶρον. Ἀλλὰ παραλλήλως πρὸς τοῦτο ὁ Κρυστάλλης, ὡς γνήσιον τέκνον τῆς πατρίδος του οὐδέποτε ἔπαυσε νὰ θλίβεται διὰ τὴν στυγνὴν δουλείαν, ἢ ὁποία κατέτρεχε τὴν ταλαίπωρον Ἡπειρον, δουλείαν καὶ τυραννίαν, τὴν ὁποίαν ἠθέλησε νὰ στιγματίσῃ ἀπὸ τοῦ πρώτου ἀκόμη ποιητικοῦ του ἔργου. Εὐρέθη εἰς τὰς Ἀθήνας, ἀλλ' ἡ ψυχὴ του παρηκολούθει συνεχῶς τὰς ἐξελίξεις τοῦ Ἡπειρωτικοῦ ζητήματος. Δὲν ἦτο λοιπὸν δυνατὸν νὰ ἀγνοῇ ὅτι ἀπὸ τοῦ ἔτους 1878 κυρίως καὶ κατόπιν ἡ Τουρκία, γνωρίζουσα τὰς προθέσεις τῆς Ἑλλάδος περὶ ἐνσωματώσεως εἰς αὐτὴν καὶ τῆς Ἡπείρου, ἔχουσα δὲ ὅπωςδῆποτε ἀντιληφθῆ καὶ τὰς μυστικὰς ἐπαφὰς Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν περὶ ἐνώσεως τῆς Ἀλβανίας μετὰ τῆς Ἑλλάδος εἰς κοι-

2208. Dh. Dhamo, «Skënderbeu në artin tona figurative», SH 1667, τεύχ. 4, σ. 142.

νόν βασίλειον²²¹, προσεπάθει δι' ἐντόνου προπαγάνδας²²² νὰ δημιουργήσῃ ἄλβανικὴν συνείδησιν εἰς τοὺς ἄλβανοφώνους Μωαμεθανοὺς τῆς Ἡπείρου, διὰ νὰ ἀποχωρίσῃ τούτους τῶν Ἑλλήνων, οἱ ὅποιοι ἀντιμετώπιζον σοβαρὰν πλέον ἀντίδρασιν εἰς τὸ σχέδιόν των προσαρτήσεως τῆς Ἡπείρου. Πάντα ταῦτα θὰ ἐγνώριζεν ὅπωςδὴποτε ὁ Κρυστάλλης, καθημερινῶς ἄλλως τε ἡσχολεῖτο μὲ τὸ θέμα τοῦτο ὁ ἑλληνικὸς τύπος.

Διὰ τὸν Κρυστάλλην ἡ πολιτικὴ αὕτη τῆς Πύλης εἶναι ἀνεδαφικὴ, διότι οἱ ἄλβανόφωνοι εἶναι ἀδελφοὶ τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἡπείρου καὶ συνεπῶς εἶναι δυνάτῃ ἢ ἀπὸ κοινοῦ ζωῆ. Ὁ Σκεντέρμπεης ἀποτελεῖ δι' αὐτὸν τὴν ἐνωτικὴν ἀκριβῶς μορφήν τὴν συνδέουσαν Ἑλληνας καὶ ἄλβανοφώνους τῆς Ἡπείρου κατὰ τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ, δηλ. τῶν Τούρκων. Τὴν κλεῖδα τῆς ἐρμηνείας τοῦ ἔργου ἀποτελοῦν, νομίζομεν, οἱ λόγοι, τοὺς ὁποίους θέτει ὁ Κρυστάλλης εἰς τὸ στόμα τῶν «Ἀρβανιτάδων» εἰς τὸ διήγημα, τὸ ὁποῖον μάλιστα μὲ τοὺς λόγους τούτους τελειώνει. Μετὰ τὴν ὠραίαν διήγησιν τοῦ Γεροκαλαμένιου διὰ τὴν ζωὴν καὶ τοὺς ἀθλοὺς τοῦ Σκεντέρμπεη, οἱ «Ἀρβανιτάδες» συγκινημένοι πολὺ «... πέρασαν ἕνας ἕνας καὶ φίλησαν ἀραδαριὰ τὸ Γεροκαλαμένιο στ' ἀσπρόμαλλο κεφάλι, λέγοντάς του μ' ἐγκαρδιακὰ πόθο καὶ μὲ τρυφερὸ καῦμό, πού τὸν ἔδειχναν ὀλοφάνερα τὰ βουρκωμένα ματια κ' ἡ χαρούμενη μορφή τους:

—Εἴμεστε ἀδέρφια, ὦρὲ γέροντες, εἴμεστε ἀπὸ δυὸ πίστες, —κι ἂς λέν ὅ,τι θέλουν τὰ μαγαρισμένα τὰ στόματα τῶν ὀχτρῶν μας».

Αὐταὶ αἱ σκέψεις προφανῶς ὥθησαν τὸν Κρυστάλλην νὰ γράψῃ τὸ διήγημά του, διότι νομίζομεν ὅτι τῆς ἐπιθυμίας τοῦ λογοτέχνου νὰ διακωνίσῃ τὸ πόθημα τοῦ Ζώη τ' Ἀζώηρου καὶ τὸ ἀσήμαντον καφενεῖον του, ἂν ὄντως τοῦτο ὑπῆρξε ποτέ, ὑπερίσχυε κατὰ πολὺ ὁ διακαὴς πόθος τοῦ θερμοῦ πατριώτου νὰ ἴδῃ τὴν Ἡπειρον, συνεπῶς δὲ καὶ τὴν ἰδιαιτέραν πατρίδα του, ἐλευθέραν καὶ ἑλληνικὴν.

221. Τ. Γιοχάλα, «Ἀνέκδοτά τινὰ κείμενα περὶ Ἀλβανίας, ἄλβανικοῦ ἀλφαβήτου καὶ ἑλληνοαλβανικῶν σχέσεων», *Μνημοσύνη* 2 (1969), σ. 429-437.

222. P. Chiara, *L'Epiro gli Albanesi e la Lega*, Palermo 1880, σ. 137.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΠΩΣ ΕΡΜΗΝΕΥΕΤΑΙ Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΣΤΡΙΩΤΟΥ-ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΝ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΝ

Μόνον τὰ ἀναφερθέντα ἤδη ἔργα ἐγράφησαν περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς τὴν ἐλληνικὴν, πάντα δὲ (ἐκτὸς τῆς συντόμου βιογραφίας τοῦ Η. Οἰκονομοπούλου) κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος²²³. Τὸ πρᾶγμα δὲν δύναται νὰ εἶναι τυχαῖον, συνεπῶς νομίζομεν ὅτι χρήζει ἐρμηνείας.

Ὁ ἐλληνικὸς λαὸς μετὰ τὴν πικρὰν πεῖραν τῶν τετρακοσίων ἐτῶν δουλείας, ἀναπτυχθεὶς ἐντὸς τῶν δυνατοτήτων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης οἰκονομικῶς καὶ κοινωνικῶς, ἠσθάνετο πλέον πιεστικωτέραν τὴν ἀνάγκην νὰ ὑψώσῃ τὰ ὄπλα κατὰ τοῦ τυράννου. Ἄλλ' ἐκτὸς τῆς στρατιωτικῆς ὀργανώσεως καὶ προπαρασκευῆς ἐχρειάζοντο καὶ μορφαί, αἱ ὁποῖαι, προβαλλόμεναι εἰς τοὺς Ἕλληνας, θὰ ἠδύναντο νὰ τοὺς ἐμπνεύσουν θάρρος καὶ δύναμιν. Παραλλήλως λοιπὸν πρὸς τὰ πρότυπα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, τῶν ὁποίων ὅμως ἡ ἐπιδειχθεῖσα ἀνδρεία εἰς ἀγῶνας ἐναντίον ἐχθρῶν ἀγνώστων εἰς τὰ εὐρέα στρώματα τοῦ λαοῦ δυσκόλως προσηρμόζετο πρὸς τὴν παροῦσαν κατάστασιν²²⁴, ἦτο φυσικὸν νὰ ἀναζητηθοῦν καὶ πρότυπα ἐκ τῆς προσφάτου ἐλληνικῆς ἱστορίας. Ἀπὸ τὸ

223. Τούλάχιστον αὐτὰ μόνον ἠδυνήθη νὰ ἐπισημάνῃ ἡ ἔρευνα ἡμῶν.

224. Ἐκ τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων ἡ μορφή τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἀπαντᾷ συχνάκις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Γραμματολογίαν. Οἱ Τοῦρκοι ὅμως διὰ πολλοὺς τῶν μεταβυζαντινῶν ἱστοριογράφων εἶναι ἀπόγονοι τῶν ἠττηθέντων ὑπὸ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου Περσῶν! Βλ. G. Veloudis, *Der neugriechische Alexander*, München 1968, σ. 211.

πρόσφατον ἑλλημκὸν παρελθὸν ἐξ ἄλλου ἢ μοναδικῆ μεγάλης μορφῆς, τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, περισσότερον μορφῆ θυσίας καὶ τιμίου θανάτου, παρὰ ἐπαναστατικῆς κινητοποιήσεως τῆς φυλῆς, ἡδύνατο ἴσως περισσότερον νὰ ὑπενθυμίσει δυσάρεστα γεγονότα καὶ συνεπῶς νὰ ἐπενεργήσῃ κατασταλτικῶς καὶ μόνον. Ἀντιθέτως ὁ Γεώργιος Καστριώτης, πλησιέστερος πρὸς τὸν κορμὸν τῆς κυρίως Ἑλλάδος, χριστιανός, μὲ ὄνομα τὸ ὁποῖον ἠκούετο ὡς ἑλληνικόν, ἀγωνισθεὶς ἐγγὺς τῆς Ἡπείρου, συντρίψας τὰς ἀλλεπαλλήλους ἐπιθέσεις τόσον τοῦ Μουράτ Β' ὅσον καὶ τοῦ Μεχμέτ Β', ἐπενεγκῶν δὲ βαρύτατα πλήγματα κατὰ τῶν Τούρκων, καταβιβάσας τὰς ἐπηρεμένας ὀφρῦς αὐτοῦ τοῦ Μεχμέτ Β', τοῦ ἐκπορθητοῦ τῆς βασιλευούσης, πρόμαχος καὶ ἀγωνιστῆς τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀήττητος, διογκούμενος καὶ μυθολογούμενος διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ Barletius γραφέντων καὶ τῶν συστηματικῶς ἀντιγραφάντων τοῦτον, ἦτο μορφῆ πολὺ κατάλληλος διὰ νὰ προβληθῇ εἰς τοὺς Ἕλληνας τὴν στιγμὴν ἀκριβῶς κατὰ τὴν ὁποίαν πολλὰ σημεῖα ἐδείκνυον, ὅτι μία ἐξέγερσις εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τῶν Τούρκων καθίστατο καθημερινῶς περισσότερον ἀναγκαία καὶ ἀναμενομένη.

Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀνάγκην, νομίζομεν, ἤλθε νὰ καλύψῃ ὁ μεταφραστῆς τῆς πρώτης εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιογραφίας τοῦ Σκεντέρμπεη τῆς τυπωθείσης ἐν Μόσχᾳ τὸ 1812. Εἶναι χαρακτηριστικὸν τὸ γεγονὸς ὅτι τὴν σύμπτυξιν τοῦ ἔργου τοῦ Duponcet ἐπραγματοποίησεν ὁ μεταφραστῆς ἔχων ὡς κριτήριον κυρίως τοὺς κατὰ τῶν Τούρκων νικηφόρους ἀγῶνας τοῦ Σκεντέρμπεη καὶ ἀφήσας κατὰ μέρος λεπτομερείας καὶ γεγονότα, τὰ ὅποια δὲν εἶχον ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὰς νίκας τοῦ ἥρωος καὶ τὰς καταστροφὰς καὶ ἥττας τῶν Τούρκων. Ἡ γλῶσσα τοῦ κειμένου ἐξ ἄλλου, ἂν καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ τὴν ἀποκαλέσωμεν δημοτικὴν, παρ' ὅλους τοὺς συχνοὺς «δημοτικοὺς» τύπους, τοὺς ὁποίους συναντῶμεν εἰς τὸ κείμενον, δὲν παύει νὰ εἶναι ἀπλή, τοῦτο δὲ φανερώνει ἴσως τὴν πρόθεσιν τοῦ μεταφραστοῦ νὰ ἀπευθυνθῇ εἰς εὐρύτερα στρώματα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ὄχι μόνον εἰς τοὺς λογίους.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον νομίζομεν ὅτι πρέπει νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ παρουσία εἰς τὰ Ἑλληνικὰ Γράμματα τῆς πρώτης βιογραφίας τοῦ Σκεντέρμπεη. Καὶ ὁ πρῶτος ἐκεῖνος Ἕλληνας, ὁ ὁποῖος ὑπεβλήθη εἰς τὸν κόπον νὰ μεταφράσῃ εἰς τὴν ἑλληνικὴν τὴν παλαιὰν βιογραφίαν τοῦ ἥρωος τὴν ἐκδοθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Duponcet, ὅπωςδὴποτε πρὸς τὴν ἐθνικὴν ὑπόθεσιν ἀπέβλεπε καὶ ὄχι εἰς προσωπικὴν προβολήν, ἀφοῦ μάλιστα (χωρὶς νὰ ἀποκλείωνται καὶ οἱ λόγοι ἀσφαλείας), οὔτε τὸ ὄνομά του ἠθέλησε καὶ νὰ ὑποδηλώσῃ.

Ἄλλὰ δὲν ἦσαν ἀρκεταὶ μόνον αἱ παροτρύνσεις πρὸς τοὺς Ἕλλη-

νας, διὰ τὴν ἀρχίση ὁ ἔνοπλος ἀγών. Ἐχρειάζετο ἐν πρώτοις ὀργάνωσις καὶ προπαρασκευή. Ταῦτα ἦσαν δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθοῦν ὑπὸ κεντρικῆς τινος ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας, δυνατῆς νὰ προβαίη εἰς τὰς ἀναγκαίας προπαρασκευὰς καὶ ἰκανῆς νὰ συντονίζῃ τὰς διαφόρους ἐνεργείας. Ἡ ἀνάγκη αὕτη ὠμίλησε περισσότερον εἰς τὰς ψυχὰς τριῶν Ἑλλήνων, τοῦ Α. Τσακάλωφ, τοῦ Ν. Σκουφᾶ καὶ τοῦ Ε. Ξάνθου, οἱ ὅποιοι συνέπηξαν εἰς Ὀδησὸν τὴν Φιλικὴν Ἐταιρείαν, δύο μόλις ἔτη μετὰ τὴν ἐκδοσιν ἐν Μόσχᾳ τῆς πρώτης εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιογραφίας τοῦ Σκεντέρμπεη. Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία ἤρχισε νὰ ἐξαπλοῦται συντόμως διὰ τῶν ἐταίρων τῆς καὶ ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος. Μεταξὺ τῶν μυηθέντων εἶναι καὶ ὁ Ἰωάννης Ζαμπέλιος, ὁ ὅποιος, ὡς ὁ ἴδιος ἀναφέρει, ἐμυήθη εἰς τὰ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας ὑπὸ τοῦ ἐκ Συράκου ἱατροῦ Ι. Ζαπραλῆ. Ἄνθρωπος ἐνθουσιώδης, ριψοκίνδυνος καὶ εἰς τὸ ἔπακρον πατριώτης ὁ Λευκάδιος ποιητῆς ἔθεσεν ἀμέσως εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἀγῶνος ὅ,τι ἠδύνατο νὰ διαθέσῃ, τὴν περιουσίαν καὶ τὴν γραφίδα του. Ἐξοδεύει ἐξ ἰδίων διὰ τὴν ἀγορὰν ὀπλων. Μεταβαίνει αὐτοπροσώπως πολλάκις εἰς Ἀκαρνανίαν μὲ κίνδυνον τῆς ζωῆς του, ἐνθαρρύνει, προτρέπει εἰς τὸν ἀγῶνα διὰ τῆς παρουσίας του ἢ καὶ διὰ τῶν τραγωδιῶν του. Ἐχει ἤδη γράψῃ τὴν τραγωδίαν *Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος*. Ἀπὸ τὸ πρόσωπον τοῦ τελευταίου τούτου μεγάλου θύματος τῆς ἐλευθερίας τοῦ Βυζαντίου, δὲν ἦτο δύσκολον νὰ φθάσῃ εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ τελευταίου νικηφόρου ὑπερασπιστοῦ τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἡπείρου, δηλ. τοῦ Γεωργίου Καστριώτου. Εἶχεν ἀναγνώσει τὴν βιογραφίαν τοῦ ἥρωος τὴν ἐκδοθεῖσαν ἐν Μόσχᾳ καὶ εἶχεν ἤδη γράψῃ ὠρισμένα τμήματα τῆς τραγωδίας *Γεώργιος Καστριώτης*, ὅταν ὁ φιλικὸς Ι. Ζαπραλῆς τοῦ εἶπεν: «Τίς οἶδε, φίλε μου, τίς οἶδε, ἂν μετ' οὐ πολὺ ἀνεγερθῶσι νέοι ἥρωες, νέοι Καστριῶται, καὶ τὰ τρισένδοξα κατορθώματά των ἀνοίξωσι νέον στάδιον εἰς τὴν Μελοπομένην σου!». Εἰς ἀτμόσφαιραν συγκινήσεως καὶ ἐξάρσεως τότε ἀκριβῶς ἐμυήθη ὁ Ζαμπέλιος ὑπὸ τοῦ Ζαπραλῆ εἰς τὴν Φιλικὴν Ἐταιρείαν, μετ' ὀλίγον δὲ ἐπεράτωνεν ὁ ποιητῆς τὴν τραγωδίαν *Γεώργιος Καστριώτης*, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ ἥρωος δι' ἄλλην μίαν φορὰν ἐρκίζετο «ὡς ἀστραπὴ νὰ πέσῃ» κατὰ τῶν Τούρκων, φονεύων ἢ παντελῶς ἐκδιώκων αὐτοὺς ἐκ τῆς πατρίδος.

Ὀλίγον ἀργότερον ἐσωτερικαὶ ἀνωμαλίαι καὶ φατριασμοὶ ταρασσούν τὸν πολιτικὸν βίον τῆς μικρᾶς Ἑλλάδος. Δολοφονεῖται ὁ Καποδίστριας, κινδυνεύει δὲ ἡ ζωὴ τοῦ βασιλέως Ὁθωνος. Ἡ κακὴ πολιτικὴ τῆς Ἀντιβασιλείας κατ' ἀρχὰς καὶ ἔπειτα τῶν Βαυαρῶν, τοὺς ὁποίους ὁ Ὁθων ἐτοποθέτησεν εἰς τὰς ἀνωτέρας θέσεις, καὶ μετὰ τὴν ἐνηλικίωσίν του, προεκάλεσαν μεγάλην ἀγανάκτησιν εἰς τὸν ἑλληνικὸν λαόν, ὁ ὅποιος δὲν παρέλειπε καθημερινῶς διὰ βιαίων ἐκδηλώσεων νὰ

φανερώνη τὴν δυσαρέσκειάν του πρὸς τὸν βασιλέα. Εἰς τὴν ἐκστρατείαν ταύτην κατὰ τοῦ Ὀθωνος δὲν ἔμεναν ἀπαθεῖς καὶ πολλοὶ ποιηταί, οἱ κατόπιν γνωστοὶ ὡς ἀνήκοντες εἰς τὴν Ρομαντικὴν Σχολὴν τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ Σχολὴ αὕτη, ἡ ὁποία ἐδέσποσεν ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὰ ἔτη 1840-1880 περίπου, χαρακτηρίζεται, ὡς γνωστόν, διὰ τὴν αὐστηρὰν καθαρεύουσαν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιοῦν εἰς τὴν ποίησίν των οἱ ἐκπρόσωποί της, διακρινομένην διὰ τὴν ἀπαισιοδοξίαν, τὸν ἐρωτισμόν, τὸν πατριωτισμόν, ὡς καὶ διὰ μίαν στροφὴν γενικῶς πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ τὴν ἱστορίαν²²⁵. Μεταξὺ αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι ἐδέχθησαν τὰς ἐπιδράσεις τῆς Σχολῆς ταύτης, εἰς τὴν ὁποίαν ἀργότερον ὀριστικῶς ἐνετάχθησαν, εἶναι καὶ ὁ Ι. Καρασούτσας.

Νεαρῶτατος ἀκόμη ὁ ποιητὴς εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ διδάξῃ εἰς τοὺς Ἕλληνας τὴν «ἀρετὴν», ὡς ὁ ἴδιος ἔγραφεν, εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν πάντες εἰς Ἀθήνας διεμαρτύροντο διὰ τὴν ἀπολυταρχίαν τοῦ Ὀθωνος, καὶ οἱ καθαρεύοντες ποιηταὶ τῶν Ἀθηνῶν ἤρχιζον ἤδη νὰ βάλουν ἐναντίον του (ἐνῶ τοὺς παρηκολούθει καὶ ἐπηρεάζετο ἐξ αὐτῶν ὁ νεαρὸς Καρασούτσας). Κατὰ τὴν ἴδιαν ἐποχὴν οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες ἀνέμενον τὴν ἐλευθερίαν των καὶ τὴν ἐκδίωξιν τῶν Τούρκων, διὰ τὴν συντριβὴν τῶν ὁποίων συχνότατα ἔγραφον οἱ ρομαντικοὶ ποιηταὶ τῶν Ἀθηνῶν. Λαβὼν ἀφορμὴν ὁ Καρασούτσας ἐκ στίχων τινῶν τοῦ Π. Σούτσου, ἔχων δὲ πιθανώτατα ἀναγνώσει καὶ τὴν βιογραφίαν τοῦ ἥρωος, τὴν ἐκδοθεῖσαν ἐν Μόσχᾳ, ἔγραψε τὸ ποίημα *Σκενδέρβης*, βλέπων εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ἀγωνιστοῦ ἐκείνου ἐν πρότυπον ἀνδρὸς κατανικῶντος τοὺς τυράννους ἀλλὰ καὶ τοὺς «ἀνόμους βασιλεῖς». Τὸ τελευταῖον τοῦτο δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς μία συγκεκριμένη αἰχμὴ κατὰ τῆς ἀπολυταρχίας καὶ τοῦ δεσποτισμοῦ τοῦ βασιλέως Ὀθωνος. Διὰ τοῦ ποιήματος τούτου φανερώνεται ὅτι ὁ νεαρῶτατος ἀκόμη τότε ποιητὴς εὐρίσκετο ὄχι μόνον ἐντὸς τοῦ κλίματος τῆς μετ' ὀλίγον πλήρως πλέον σχηματισθείσης Ρομαντικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τοῦ πολιτικοῦ περιβάλλοντος τῆς ἐποχῆς του.

Ὁμιλοῦντες περὶ τοῦ πολιτικοῦ περιβάλλοντος τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος δὲν δυνάμεθα βεβαίως νὰ ἀγνοήσωμεν τὸ ὄραμα τῆς «Μεγάλης Ἰδέας». Τὸ ὄνειρον τοῦτο τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ὄνειρον τὸ ὁποῖον κατὰ κόρον ἐχρησιμοποίησαν οἱ καθαρεύοντες ποιηταὶ τῶν Ἀθηνῶν, δὲν παρέμεινεν ἀπλῶς μία ποιητικὴ ἔμπνευσις. Τὴν πολιτικὴν ταύτην τῆς Μεγάλης Ἰδέας ἐνεστερ-

225. Κ. Δημαρᾶ, *Ποιηταὶ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος* [Βασικὴ Βιβλιοθήκη 12], Ἀθῆναι 1959.

νίσθη τελικῶς καὶ ὁ βασιλεὺς Ὀθων, εἴτε διὰ νὰ κολακεύσῃ τὸ λαϊκὸν αἶσθημα, εἴτε ἐξ ἐλλείψεως ψυχραιμίας πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ θέματος τῆς πλήρους ἀποκαταστάσεως τοῦ ἔθνους. Ὁ πρωθυπουργὸς Κωλέττης, ὁ ὁποῖος εἶχε πρόγραμμα σύμφωνον μὲ τὸν μεγαλοϊδεατισμὸν τοῦ βασιλέως, εἶχε στρέψει τὴν προσοχὴν του πρὸς τὴν Ἡπειρον καὶ τὴν Ἀλβανίαν. Ἐνίσχυσε πιθανώτατα τὸν Γκιὸν Λέκαν, ὁ ὁποῖος ἐπανεστάτησε (1847) εἰς Κουρβελέσι κατὰ τῶν Τούρκων. Τὸ κίνημα ἐκεῖνο, διὰ τὸ ὁποῖον ἔτρεφον πολλὰς ἐλπίδας ἐπιτυχίας Ἕλληνες καὶ Ἀλβανοί, τελικῶς κατεστάλη ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν. Πρὶν ὅμως καταπνιγῆ ἢ ἐπανάστασις ἐκείνη, ἅπαντες οἱ μπέηδες καὶ οἱ ἀγάδες Τόσκηδες συνεκεντρώθησαν εἰς τινὰ περιοχὴν τοῦ Κουρβελεσίου καὶ ἀπέστειλαν ἐκκλησίαν πρὸς τὸν βασιλέα Ὀθωνα καὶ τὴν Βουλὴν τῆς Ἑλλάδος, εἰς τὴν ὁποίαν ἐζήτησαν τὴν προσάρτησιν τῆς χώρας των εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Βασίλειον²²⁶. Δὲν ἦτο δὲ ἡ πρώτη φορά, κατὰ τὴν ὁποίαν Ἀλβανοὶ ἐζήτησαν τὴν μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἔνωσιν, ἀλλὰ τότε ἀκριβῶς ἐκινήθησαν δραστηρίως ὠρισμένοι πολιτικοὶ καὶ στρατιωτικοὶ κύκλοι τῆς Ἑλλάδος, ἔργον τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν ἡ ἴδρυσις εἰς Ἀθήνας πολιτικῆς τινος ἐταιρείας, ἐργαζομένης καὶ διὰ τὴν ἑλληναλβανικὴν ἔνωσιν. «Καὶ ἄλλοι μὲν ὑπεστήριζον τὴν φυλετικὴν συγγένειαν τῶν Ἀλβανῶν καὶ Ἑλλήνων, ἄλλοι δὲ τὴν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς καταγωγῆς τῆς ἀλβανικῆς γλώσσης. Τὸ περίεργον δὲ εἶναι ὅτι μὲ τὸ θέμα ἡσχολοῦντο καὶ ἄνθρωποι, οὐδεμίαν ὑπεύθυνον γνώμην δυνάμενοι νὰ ἔχουν ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ἀλλ' ἔπραττον τὸ κατὰ δύναμιν πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ ἔθνικοῦ συμφέροντος, ὡς ἐνόμιζον ὅτι ἦτο τότε καὶ ἡ μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἔνωσις τῆς Ἀλβανίας»²²⁷.

Ἐκ τοῦ πνεύματος τούτου ἀνεπήδησεν ἡ δευτέρα εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη, ἐκδοθεῖσα, ὡς γνωστὸν, ὑπὸ τοῦ Α. Παπαδοπούλου-Βρετοῦ. Ὁ Σκεντέρμπεης παρουσιάζεται ὑπὸ τοῦ Βρετοῦ ὡς ὁ «Ἡπειρώτης» ἥρωας, ὁ ὁποῖος ἠγωνίσθη νικηφόρως καὶ διὰ βίου ἐναντίον τῶν Τούρκων. Ἀποτελεῖ συνεπῶς πρότυπον μιμήσεως διὰ τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς ὑποδούλους ἀκόμη Ἡπειρώτας γενικῶς. Βεβαίως, ὅταν ἐξέδωκεν ὁ Βρετὸς τὴν βιογραφίαν τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς Ἀθήνας (1848), ὑπῆρχε μία μικρὰ ἐλευθέρα Ἑλλάς. Ὁ ἀγὼν ὅμως δὲν εἶχε τελειώσει, τοῦναντίον, ἴσως τότε, περισσότερον ἢ ἄλλοτε, ἡ Ἑλλάς εἶχεν ἀνάγκην μιᾶς μορφῆς δυναμένης νὰ ἐμπνεύσῃ θάρρος καὶ ὁμόνοιαν εἰς πάντας. Καὶ ἡ μορφή αὕτη δὲν ἠδύνατο ἀκόμη νὰ ἔλθῃ ἀπὸ τὸ '21, ἀφοῦ ἐκ τῶν ἡρώων του ἄλλοι μὲν ἦσαν μάρτυρες ἄλλοι δὲ ἐμισοῦντο ὑπὸ τῶν ἀντιθέτων παρατάξεων, εἰς τὰς ὁποίας, δυστυχῶς, εἶχον οὗτοι

226. Τ. Γιοχάλα, ἐνθ' ἀν., σ. 430-431.

227. Τ. Γιοχάλα, ἐνθ' ἀν., σ. 432.

διαιρεθῆ λόγῳ προσωπικῶν παθῶν καὶ φιλοδοξιῶν. Ἐκτὸς τούτου, τὸ καὶ σπουδαιότερον, οἱ ἥρωες τοῦ '21 δὲν εἶχον ἀκόμη εἰσέλθει εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ θρύλου, λόγῳ τοῦ διαρρέυσαντος μικροῦ σχετικῶς χρονικοῦ διαστήματος ἀφ' ὅτου εἶχον δράσει. Δὲν εἶχε δηλ. ἀκόμη δημιουργηθῆ ὁ «μῦθος» περίξ τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ '21, ἐνῶ διὰ τὸν Σκεντέρμπεη ὁ μῦθος αὐτὸς εἶχεν ἐπιμόνως καλλιεργηθῆ ἀπὸ τοῦ πρώτου ἤδη βιογράφου του. Ἰδίᾳ διὰ τοὺς Ἡπειρώτας δὲν ὑπῆρχεν ἴσως πρὸς προβολὴν καταλληλότερον πρόσωπον ἀπὸ τὸν Σκεντέρμπεη. Διὰ τοῦτο ἀκριβῶς καὶ ὁ Α. Δάνδολος δὲν εὔρε φωνὴν καταλληλοτέραν ἐκείνης τοῦ Καστριώτου, προκειμένου νὰ προτρέψῃ τοὺς Ἡπειρώτας νὰ ἐπαναστατήσουν κατὰ τῶν Τούρκων. Τὸ ποίημα τοῦτο τοῦ Δανδόλου ἐπιγραφόμενον *Μία φωνὴ τοῦ Καστριώτη* ἐτυπώθη καὶ ἐκυκλοφορήθη εἰς τὴν Ἡπειρον, ἀφοῦ ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1854 εἶχεν ἤδη ἐκραγῆ. Συνεπῶς ἡ φωνὴ τοῦ Καστριώτη ἀπηυθύνετο ὄχι τόσον εἰς τοὺς ἔχοντας ἤδη ἐπαναστατήσει, ἀλλ' εἰς σύμπαντας τοὺς Ἡπειρώτας. Ὁ ποιητὴς εἶδεν εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Σκεντέρμπεη ἐν σύμβολον δυνάμενον νὰ ἐξεγείρῃ ἐπανάστασιν κατὰ τῶν Τούρκων εἰς ὀλόκληρον τὸν Ἡπειρωτικὸν χῶρον.

Τελικῶς ἡ ἐπανάστασις ἐκείνη τῆς Ἡπείρου ἐπνίγη εἰς τὸ αἷμα. Τὸ γεγονός τοῦτο εἶχεν ὡς συνέπειαν νὰ ὀγκωθῆ ἡ κατὰ τοῦ Ὄθωνος δυσαρέσκεια τῶν Ἑλλήνων. Ἡ πολιτικὴ κατάστασις εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὑπῆρξε κρίσιμος. Οἱ ποιηταὶ τῶν Ἀθηνῶν δὲν ἔπαυον νὰ προτρέπουν τὸν βασιλέα πρὸς ἐφαρμογὴν σχεδίων φιλοπολέμων. Κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου ἀγγλογαλλικὸς στόλος κατέλαβε τὸν Πειραιᾶ (1854-1857). Ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ βασιλέως καὶ λαοῦ ἐξεδηλώθη ἐντονώτερον μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἐνώσεως τῆς Ἑπτανήσου, διότι παρουσιάζετο δῆθεν ὡς πρόσκομμα διὰ τὴν ποθητὴν λύσιν τοῦ ζητήματος ἡ ἐχθρότης τῆς Ἀγγλίας πρὸς τὸν Ὄθωνα. Ἴδου λοιπὸν ἐκ νέου τὸ πρόσωπον τοῦ Σκεντέρμπεη προβαλλόμενον εἰς τοὺς Ἕλληνας ὡς πρότυπον ἐθνικῆς ἐνότητος καὶ φιλοπατρίας. Ἐπανεκδίδεται ἡ βιογραφία τοῦ Βρετοῦ, καὶ μετὰ τρία ἔτη τυπώνεται ἡ βιογραφία τοῦ Ν. Δραγούμη. Ὁ τελευταῖος οὗτος θὰ σημειώσῃ χαρακτηριστικῶς εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς βιογραφίας τοῦ Σκεντέρμπεη, τὴν ὁποίαν ἐξέδωκε:

«Καὶ ὅμως κατὰ τὰς ἐνεστῶσας μάλιστα περιστάσεις, οὐδεμία μελέτη διδακτικωτέρα πρὸς ἡμᾶς ὅσον ἡ τοῦ βίου καὶ τῶν πράξεων τῶν δύο ἐκείνων Ἑλλήνων (δηλ. τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ Γ. Καστριώτου) . . . Εἰς ἡμᾶς ἄρα, ἐπαναλαμβάνω, ἀπόκειται ἡ δημιουργία τῆς τύχης ἡμῶν αὐτῶν· ἀλλ' εἰς τοῦτο ἀνάγκη νὰ ἐμφορηθῶμεν βαθύτατα τὸ πνεῦμα ἐκεῖνο τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος τὸ ὀδηγῆσαν ὑπὸ Ἀλέξανδρον τὸν Μέγαν τροπαιοῦχα τὰ ὄπλα τῶν Ἑλλήνων καὶ εἰς τὰ πέρατα τῆς

Ἀσίας, καὶ τὴν ἀδάμαστον φιλοπατρίαν ἢ τὴν ἀπάρνησιν τῶν ἰδίων συμφερόντων ὑπὲρ τῶν κοινῶν τοῦ Γ. Καστριώτου, ἣτις πρὸ πάσης ἄλλης ἀρετῆς ἀπέδειξεν αὐτὸν σωτῆρα καὶ εὐεργέτην τῆς πατρίδος. . .)»²²⁸.

Καὶ ἐπιλέγει ὁ Δραγούμης:

«Τὴν ἐνίσχυσιν τοιοῦτου ἐθνικοῦ καὶ πανελληνίου φρονήματος καταδιώκων [sic] ἐκδίδω καὶ τοῦ Γ. Καστριώτου τὴν ἱστορίαν. Εἶθε ἡ ἀνάγνωσις αὐτῆς ἀναπτέρωσι τὸ παρά πολλοῖς μαρανθὲν τοῦτο φρόνημα, καὶ ἐμφυσῆσι καὶ εἰς τὰ στήθη τῶν υἱῶν τὴν εὐγενῆ ἐκείνην τῶν πατέρων φωνήν, ἣτις τὸ 1821 ἔτος «Ἕλληνας ἀνεκήρυττε πάντας τοὺς εἰς Χριστὸν πιστεύοντας καὶ τὴν ἑλληνικὴν ὀμιλοῦντας»²²⁹.

Ἡ βιογραφία τοῦ Paganel, τὴν ὁποίαν μετέφρασεν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὁ Δραγούμης, ἐξελάμβανε τὸν Σκεντέρμπεην ὡς «Ἕλληνα καὶ μάλιστα «ἀρρενωπὸν εἰκόνα τοῦ τελευταίου μὲν ἀντιπροσώπου τῶν ἡμιθέων τῆς ἀρχαίας, ἐξοχωτέρου δὲ προδρόμου τῶν ἡρώων τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος . . .». Ἡ ἄποψις αὕτη εὔρε μεγίστην ἀπήχησιν εἰς τοὺς Ἕλληνας, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὸν κύκλον τῶν λογίων, οἱ ὅποιοι τὴν ἐνεστερνίσθησαν ἀσυζητητί. Εἶχε δὲ ἰσχυρῶς ἐδραιωθῆ εἰς τοὺς Ἕλληνας, ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται ἡ δριμεῖα ἀντίδρασις κατὰ τοῦ Παπαρηγοπούλου, ὁ ὅποιος, βασισθεὶς εἰς πρόσφατον τότε ὑπὸ τοῦ Ηορτί γενομένην ἐκδοσιν χρονικοῦ τινος, ὑπεστήριξεν, ὡς εἶδομεν, σλαβικὴν τὴν καταγωγὴν τοῦ Γ. Καστριώτου. Ἡ βιογραφία τοῦ Paganel θὰ εἶχεν ὅπωςδήποτε διαδοθῆ εὐρέως ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος, καὶ διότι τὸ περιεχόμενον της, ἐντελῶς πολεμικόν, ἀνταπεκρίνετο εἰς τὴν προτίμησιν τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τῆς ἐποχῆς. Ἡ Ρομαντικὴ ἄλλως τε Σχολὴ τῶν Ἀθηναίων δὲν ἔπαυε νὰ χρησιμοποιοῖ κατὰ κόρον τὴν πολεμικὴν μανίαν, καὶ νὰ ἐπανέρχεται καθημερινῶς εἰς τὸ θέμα τοῦ «ἀγῶνος». Ἐκτὸς τούτου οἱ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος συσταθέντες εἰς Ἀθήνας ποιητικοὶ διαγωνισμοί, δεικνύοντες ἰδιαιτέραν εὐνοίαν πρὸς τὰ ἔργα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐθνικὴν ὑπόθεσιν, κατηύθυνον κατὰ τινὰ τρόπον καὶ τὴν ἔμπνευσιν τῶν ποιητῶν πρὸς τὸν «ἀγῶνα».

Ὁ Σταυρίδης λοιπὸν μὲ τὸ ἐπικόν του ποίημα *Σκενδέρμπεης* ἐκφράζει ἀκριβῶς τὸ Ἀθηναϊκὸν πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του. Ἀντλήσας τὸ ὑλικόν του ἐκ τῆς βιογραφίας τοῦ Βρετοῦ, μὲ γλῶσσαν ἄκρως καθαρεύουσαν, τὰς πολλαπλᾶς ὁμηρικὰς ἐπιδράσεις καὶ γενικῶς τὸν «τύπον» τοῦ ποιήματός του φαίνεται συνδεδεμένος ὄχι μόνον πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς Ἀθηναϊκῆς ποιητικῆς Σχολῆς τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἀλλὰ

228. Ν. Δραγούμης, *Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου τοῦ ἐπιλεγμένου Σκεντέρμπεη*, ἐπεξεργασθεῖσα κατὰ Παγανέλ, ἐν Ἀθήναις 1861, σ. VI.

229. Αὐτόθι, σ. VI.

καὶ πρὸς τὴν πολιτικὴν κατάστασιν τῆς ἐποχῆς, ἀφοῦ μάλιστα ἡ συγγραφή τοῦ ἔργου του συμπύπτει περίπου μὲ τὴν ἐκδοσιν τῆς βιογραφίας τοῦ Δραγούμη.

Ἐν τῷ μεταξὺ νέαι πολιτικαὶ ἐξελίξεις λαμβάνουν χώραν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς χώρας. Τὸ 1877 κηρύσσεται ὁ ρωσσοτουρκικὸς πόλεμος. Ἀπὸ πλευρᾶς τῶν Ἀλβανῶν πάλιν ἤρχισαν νὰ προκύπτουν ὠρισμένα προβλήματα. Ἡ ἀπὸ τοῦ 1829 ὑποστηριζομένη ἑλληναλβανικὴ ἔνωσις ἤρχισε νὰ λαμβάνη διάφορον πλέον τροπὴν μὲ τὴν σὺν τῷ χρόνῳ παρατηρουμένην ἀφύπνισιν τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν Ἀλβανῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὸ 1877 ἤρχισαν νὰ ὀμιλοῦν ὄχι πλέον περὶ παντελοῦς ἐνώσεως Ἑλλάδος καὶ Ἀλβανίας ἀλλὰ περὶ δημιουργίας ἐνὸς εἴδους δυαδικοῦ κράτους, μὲ σχετικὴν αὐτονομίαν τῶν δύο χωρῶν ὡς ἡ Αὐστρουγγαρία. Ὁ Χ. Τρικούπης ἀνέπτυξε τότε (1877) ζωντανὴν συγκεκαλυμμένην διπλωματικὴν δραστηριότητα εἰς Ἰωάννινα, Κέρκυραν καὶ Κωνσταντινούπολιν²³⁰. Παρὰ τὴν ἀποτυχίαν τῶν προσπαθειῶν τούτων τοῦ Τρικούπη, οἱ Ἀλβανοὶ ἐζήτησαν μετ' ὀλίγον εἰς τὸ σταλῆν εἰς τὸν λόρδον Wisconfield ὑπόμνημά των ὀμοσπονδιακὴν ἔνωσιν τῆς Ἀλβανίας μετὰ τῆς Ἑλλάδος²³¹. Μετὰ δύο ἔτη ἐπανακρίδεται ἡ βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη ἢ ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Δραγούμη, ἀκολουθεῖ δὲ μετ' ὀλίγον ἐπανέκδοσις καὶ ἐκείνης τοῦ Βρετοῦ.

Ἡ Τουρκία ἀντιδρᾷ κατὰ τῆς ἐλληνικῆς ταύτης πολιτικῆς. Ὑποστηρίζει προπαγανδίζουσα ὅτι ἡ Ἡπειρος κατοικεῖται κυρίως ὑπὸ Ἀλβανῶν Μωαμεθανῶν, τούτο δὲ πράττει, διὰ νὰ μὴ παραχωρηθῇ ἐνδεχομένως ἡ Ἡπειρος εἰς τοὺς Ἕλληνας. Τὸ θέμα περιπλέκεται ἀκόμη περισσότερο μὲ τὴν ἀνάμειξιν τῆς ξένης διπλωματίας, ἰδίως τῆς ἰταλικῆς, καθαρῶς ἀντιθέτου καὶ ἐχθρικῆς πρὸς τὸ ἐθνικὸν αἶτημα τῶν Ἑλλήνων. Τὸ Ἡπειρωτικὸν ζήτημα ἀπασχολεῖ συνεχῶς τὴν ἐλληνικὴν κυβέρνησιν. Περιοδικά, ἐφημερίδες, αὐτοτελεῖς μελέται ὀμιλοῦν καθημερινῶς περὶ τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν ἀδελφῶν Ἡπειρωτῶν, ἀντεπιτιθέμεναι κατὰ τῆς ξένης προπαγάνδας. Δι' ἄλλην μίαν φορὰν ὁ Σκεντέρμπεης θὰ ἀπασχολήσῃ τὰ ἐλληνικὰ τυπογραφεῖα. Ἀκριβῶς κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν ὁ Α. Ἀντωνιάδης θὰ γράψῃ τὴν τραγωδίαν του, χαρακτηριστικῶς ἐπιγραφομένην Σκεντέρμπεης, ὁ βασιλεὺς τῶν Ἡπειρωτῶν. Ὁ Σκεντέρμπεης γίνεται τώρα ὁ συνδετικὸς κρίκος ὁ συνδέων Ἕλληνας καὶ «ἀδελφούς» Ἀλβανούς κατὰ τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ, τῶν Τούρκων. Ἀκολουθεῖ τὸ διήγημα τοῦ Κ. Κρυστάλλη *Ἡ εἰκόνα* μὲ τὰς αὐτὰς προ-

230. Μ. Σπυρομίλιου, «Ἑλλάς καὶ Ἀλβανία», *Ὁ Νέος Κουβαρᾶς*, Ἀθήναι 1962, σ. 140-177.

231. Ν. Καζάτζη, *Ἑλληνοαλβανικὴ συνεννόησις*, ἐν Ἀθήναις 1907, σ. 51.

θέσεις και τὰς ἰδίας προεκτάσεις. Τὰ τελευταῖα λόγια τῶν «Ἀρβανιτάδων» πρὸς τοὺς Γιαννιῶτες τῆς συντροφίας, «Εἴμεστε ἀδέρφια, ὠρὲ γέρο, — ἄς εἴμεστε ἀπὸ δύο πίστες, κι ἄς λέν ὅ,τι θέλουν τὰ μαγαρισμένα τὰ στόματα τῶν ὀχτρῶν μας», ἄνευ ἀμφιβολίας ὑπαινίσσονται τὴν πολιτικὴν τῆς Τουρκίας τῆς ἐποχῆς, πολιτικὴν, μὴ δυναμένην, κατὰ τὸν Κρυστάλλη, νὰ διασπάσῃ δύο «ἀδελφούς» λαούς, τοὺς Ἑλληνας δηλ., καὶ τοὺς Ἀλβανούς, οἱ ὅποιοι ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν προγόνους ὡς τὸν ἡρωϊκῶς κατὰ τῶν Τούρκων ἀγωνισθέντα «Ἡπειρώτην» Σκεντέρμπεη.

Δύο ἔτη μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς *Εἰκόνας* τοῦ Κρυστάλλη ἀναδημοσιεύεται τὸ ποίημα τοῦ Ι. Καρασούτσα (1895).

Ἡ πολιτικὴ τῆς Τουρκίας βεβαίως δὲν σταματᾷ, ἀλλ' οὔτε καὶ ἡ Ἑλλὰς παραμένει ἀδρανής. Τὸ 1899 κυκλοφορεῖ εἰς Ἀθήνας ἡ «*Προκήρυξις τοῦ Ἀρβανίτικου Συνδέσμου τῆς Ἀθήνας πρὸς τοὺς ἀδελφούς Ἀρβανίτες τῆς Ἀρβανιτιᾶς*». Εἰς τὴν προκήρυξιν ἐκείνην ἐζητεῖτο ἡ βοήθεια τῶν «ἀδελφῶν» Ἀλβανῶν πρὸς ἴδρυσιν ἐνὸς «Ἑλληνοαρβανίτικου Βασιλείου»²³². Παραλλήλως πρὸς τὴν ἐνέργειαν αὐτὴν γράφεται πλῆθος συντόμων μελετῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν, τινὲς τῶν ὁποίων ὑπὸ Ἀλβανῶν, εἰς τὰς ὁποίας ὑπεστηρίζετο ἡ ἔνωσις τῆς Ἀλβανίας καὶ τῆς Ἑλλάδος, διότι πρόκειται περὶ δύο λαῶν τῆς αὐτῆς φυλῆς²³³. Ἀπὸ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν πολιτικὴν «τάσιν» τῆς ἐποχῆς ἀνεπήδησε καὶ ἡ τελευταία βιογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη ἡ ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Η. Οἰκονομοπούλου, τοῦ ὁποίου πρόθεσις ὑπῆρξεν ἴσως καὶ ἡ εἰς εὐρύτερα στρώματα διάδοσις τῶν σχετικῶν μὲ τὴν ζωὴν καὶ τὴν δρᾶσιν αὐτοῦ τοῦ «Ἑλληνας» τῆς Ἡπείρου, ἡ ὁποία ἀκόμη ἐστέναζε ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῶν Τούρκων. Παρὰ τὰς πολιτικὰς ἐπαφάς, τὰς ὁποίας ἐπέτυχεν ἡ κυβέρνησις Θεοτόκη εἰς Ἀθήνας μετὰ τῶν Ἀλβανῶν μπέηδων Ἰσμαήλ Κεμάλ καὶ Τζαφέρ περὶ ἐνώσεως τῆς Ἀλβανίας μετὰ τῆς Ἑλλάδος²³⁴, τελικῶς ἡ πολιτικὴ αὕτη τῆς χώρας ἐγκατελείφθη, ἐπικρατησάσης τῆς γνώμης ὅτι διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ σλαβικὴν ἀπειλὴν συμφέρει ἡ δημιουργία ἀνεξαρτήτου ἀλβανικοῦ κράτους²³⁵. Αἱ προκύψασαι νεαὶ εἰς τὴν Ἡπειρον καταστάσεις μετὰ τὸ 1912-1913 ἀπεμάκρυνον συνεχῶς τοὺς δύο λαούς, τὸν ἕναν ἀπὸ τὸν ἄλλον, οὐδέποτε δὲ πλέον ἀνεφάνη εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἕτερον ἔργον περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη.

Κατόπιν τούτων παρατηροῦμεν ὅτι ἡ ἀγωνιστικὴ φυσιογνωμία τοῦ ἥρωος Καστριώτου προσεῖλκυσε τὴν προσοχὴν, συνεκίνησε καὶ ἐνέ-

232. Βλ. περιοδικὸν Ἑλληνισμὸς 1889, σ. 195-202.

233. Τ. Γιοχάλα, ἐνθ' ἄν., σ. 436.

234. Τ. Γιοχάλα, ἐνθ' ἄν., σ. 451.

235. Μ. Σπυρομίλιου, ἐνθ' ἄν., σ. 138.

πνευσε τούς "Έλληνας μόνον κατά τόν ΙΘ' αἰῶνα, κατά τὰς παραμονὰς δηλ. τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ κατά τὴν διάρκειαν τῆς ὀλοκληρώσεως τοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων κατά τῶν Τούρκων. Τὸν ἡσθάνθησαν ὡς Ἑλληνα, εἴτε τὸν εἶδον ὡς μίαν μορφήν ἱκανὴν νὰ ἐμπνεύσῃ Ἑλληνας καὶ Ἀλβανούς, ἰδίᾳ τῆς Ἡπείρου, καὶ τοὺς συνενώσῃ κατὰ τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ. Πᾶσαι αἱ ἑλληνικαὶ βιογραφίαι περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη, πλὴν ἐκείνης τοῦ Παπαρρηγοπούλου, ἀνάγονται ἐμμέσως εἰς τὴν πρώτην βιογραφίαν τοῦ ἥρωος τὴν ἐκδοθεῖσαν ἐν Ρώμῃ, ὑπὸ τοῦ ἐκ Σκόδρας ἱερέως M. Barletius. Πάντα τὰ ἑλληνικὰ λογοτεχνικὰ ἔργα περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη σχετίζονται ἀμέσως πρὸς τὰς ἑλληνικὰς βιογραφίας του, τῶν ὁποίων περιέχουν πλείστας εἰδήσεις.

Τὰ ἐξετασθέντα ταῦτα ἑλληνικὰ ἔργα δὲν εἶναι μεγάλης λογοτεχνικῆς πνοῆς. Τοῦτο ὅμως οὐδόλως μειώνει τὴν προσωπικότητα τοῦ Γ. Καστριώτου, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξεν ἀναμφισβητῆτως λαμπρὸς ἀγωνιστὴς τῆς ἐλευθερίας. Τὰ ὀργανωθέντα ἄλλως τε πρὸς τιμὴν τοῦ Συνέδριου εἰς Τίρανα, Πρίστιναν καὶ Παλέρμον, ὡς καὶ ἡ παρουσίασις λίαν ἐνδιαφέροντος ἀρχαίου ὑλικοῦ ἐκδοθέντος ἀπὸ τοῦ ἔτους 1875 καὶ ἐντεῦθεν καὶ ἀφορῶντος εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν δράσιν του, δεικνύουν πόσον ἐξετιμήθη ὁ σκληρὸς καὶ νικηφόρος ἀγὼν τοῦ ἥρωος τούτου κατά τῶν Τούρκων, ἀγὼν διὰ τὸν ὁποῖον δικαίως ἀπεκλήθη εἰς τὴν ἐποχὴν του («Ἀήττητος στρατιώτης καὶ ἀθλητὴς τοῦ Χριστοῦ») ²³⁶.

236. M. Schiambra-G. Valentini-I. Parrino, *Il «Liber brevium» di Callisto III*, Palermo 1968, σ. 167, ἀριθμ. 298 καὶ σ. 180, ἀριθμ. 325.

ΠΙΝΑΞ ΣΥΓΧΡΟΝΙΚΟΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙ ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗ
ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ ΠΡΟΣ ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

ΤΑ ΠΕΡΙ ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗ
ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΡΓΑ

(Ἄνωνύμου)
*Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας Γεωργίου τοῦ
Καστριώτου . . .*, ἐν Μόσχᾳ 1812.

Ι. Ζαμπελίου
Γεώργιος Καστριώτης,
Κορφοὶ 1833 [Τραγωδία, ἐγγραφή τὸ
1818].

Ι. Καρασούτσα
Ὁ Σκενδέρβης,
ἐν Ἐρμουπόλει 1839 [Ποίημα].

Α. Παπαδοπούλου-Βρετοῦ
*Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου τοῦ
μετωνομασθέντος Σκεντέρμπεη,*
Ἀθῆναι 1848.

Α. Δανδύλου
Μιά φωνὴ τοῦ Καστριώτη,
Κερκύρα 1854 [Ποίημα].

Α. Παπαδοπούλου-Βρετοῦ
Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου . . .,
ἐν Ἀθήναις 1858 [Ἐπανέκδοσις].

Γ. Σταυρίδου
Σκεντέρβης,
Ἀθῆναι 1860-1862 [Ἐπικὸν ποίημα].

ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Κινήσεις καὶ συνεννοήσεις μεταξὺ
τῶν Ἑλλήνων ἐκτὸς τῆς χώρας πρὸς
προπαρασκευὴν τοῦ ἀγῶνος. Ἰδρυσις
τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας εἰς Ὁδησσὸν
(1814).

Αὐξάνει συνεχῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν
μουμένων εἰς τὴν Φ. Ἐταιρείαν ἐντὸς
τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Ι. Ζαπραλῆς μνει
τὸν Ι. Ζαμπέλιον καὶ τὸν ἐνθαρρύνει
νὰ γράψῃ.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ἐλευθέρως
Ἑλλάδος ἐπικρατεῖ πολιτικὴ ἀκατα-
στασία καὶ ἀναταραχὴ. Γενικὴ εἶναι
ἡ ἀποδοκιμασία κατὰ τῆς ἀπολυταρ-
χίας τοῦ Ὄθωνος.

Ἐπανάστασις ἐναντίον τῶν Τούρ-
κων εἰς Ἡπειρον (Κουρβελέσι) ὑπὸ
τοῦ Γκιὸν Λέκα, ἐνισχυομένου κρυ-
φίως ὑπὸ τοῦ πρωθυπουργοῦ Ι. Κω-
λέττη. Μπέηδες καὶ ἀγάδες Τόσκη-
δες ζητοῦν δι' ἐγγράφου ἔνωσιν Ἀλ-
βανίας καὶ Ἑλλάδος (1847).

Ἡπειρωτικὴ ἐπανάστασις κατὰ τῶν
Τούρκων (Ἰανουάριος-Μάϊος 1854).

Δυσaréσκειαι τῶν Ἑλλήνων διὰ
τὴν ἐπιδεικνυομένην ὑπὸ τοῦ Ὄθωνος
ὀλιγωρίαν περὶ τὴν διὰ τῶν ὄπλων
ἀπελευθέρωσιν τοῦ λοιποῦ ὑποδούλου
μέρους τῆς Ἑλλάδος. Προβάλλεται
ἡ ἀνάγκη τῆς ἐνότητος καὶ ψυχικῆς
ἐξάρσεως τῶν Ἑλλήνων.

Ν. Δραγούμη
Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου . . .,
ἐν Ἀθήναις 1861.

Φιλολογική ἔρις περὶ τῆς καταγωγῆς
τοῦ Σκεντέρμπεη,
Ἀθήναι 1876.

Ν. Δραγούμη
Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου . . .,
ἐν Σμύρνῃ 1880 [Ἐπανέκδοσις].

Π. Λακκιώτου
*Ἡ ἀνάβασις τοῦ Σκενδέρ ἢ Γεωρ-
γίου Καστριώτου*, ἐν Πάτραις 1880
[Διήγημα συγγραφέν ὑπὸ Β. Δισραέλη].

Α. Παπαδοπούλου-Βρετοῦ
Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου . . .,
ἐν Ἀθήναις 1884 [Ἐπανέκδοσις].

Α. Ἀντωνιάδου
Σκεντέρμπεης,
Ἀθήναι 1889 [Δρᾶμα].

Κ. Κρυστάλλη
Ἡ εἰκόνα,
Ἀθήναι 1893 [Διήγημα].

Ι. Καρασούτσα
Ὁ Σκενδέρβειης,
Ἀθήναι 1895 [Ποίημα, ἀναδημοσίευ-
σις].

Η. Οἰκονομοπούλου
Γ. Καστριώτης,
Ἀθήναι 1904 [Βιογραφία, Νέα
Ἰόρκη 1910].

Ἡ Ἱστορία τοῦ Δραγούμη ἐπη-
ρεάζει βαθύτατα τὴν ἑλληνικὴν κοι-
νὴν γνώμην μετὰ τὰ περὶ ἑλληνικῆς
καταγωγῆς τοῦ ἥρωος Σκεντέρμπεη.

Ὁ C. Hopf ἐκδίδει χρονικόν, εἰς
τὸ ὁποῖον ὑποστηρίζεται σλαβικὴ κα-
ταγωγὴ τοῦ Γ. Καστριώτου (1873).

Ἐπιωφελοῦμενοι τοῦ ρωσο-τουρκι-
κοῦ πολέμου (1877-78) οἱ Ἕλληνες
διέρχονται τὴν γραμμὴν τῶν ἑλληνι-
κῶν συνόρων. Διὰ τῆς διασκέψεως
τοῦ Βερολίνου (1878) ἡ Ἑλλάς λαμ-
βάνει τὴν Θεσσαλίαν ἄνευ τοῦ Ὀλύμ-
που καὶ λωρίδα ἐκ τῆς Ἡπείρου.
Ὁ Χ. Τρικούπης ἔρχεται εἰς μυστικὰς
ἐπαφὰς καὶ συνεννοήσεις μετ' Ἀλ-
βανῶν πρὸς ἐπίτευξιν ἑλληναλβανικῆς
ἐνώσεως. Ἡ ἐνωσις αὕτη ὑποστηρί-
ζεται ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου.

Ἡ Τουρκία ἀντιδρᾷ κατὰ τῆς ἑλ-
ληνικῆς ταύτης πολιτικῆς. Ἰσχυρί-
ζεται ὅτι ἡ Ἡπειρος κατοικεῖται κυ-
ρίως ἐξ Ἀλβανῶν Μωαμεθανῶν. Τὸ
«Ἡπειρωτικόν» θέμα ὀξύνεται. Ὁ
νοῦς καὶ ἡ καρδιά πάντων τῶν ἐλευ-
θέρων Ἑλλήνων στρέφεται πρὸς τὴν
ὑπόδουλον Ἡπειρον. Προσπάθειαι ἑλ-
ληνικῆς πολιτικῆς καὶ τύπου, ὅπως
συνειδητοποιήσουν εἰς τοὺς Ἀλβανούς
(Μωαμεθανούς καὶ μὴ) ὅτι κοινὸς
ἐχθρὸς των εἶναι οἱ Τοῦρκοι, εἰλικρι-
νεῖς δὲ φίλοι των οἱ «ἀδελφοὶ» Ἕλ-
ληνες.

Ἐκκλησις τῶν Ἀλβανῶν τῆς Ἑλ-
λάδος πρὸς τοὺς Ἀλβανούς τῆς Ἀλ-
βανίας ὅπως συνδράμουν διὰ τὴν δη-
μιουργίαν ἐνὸς «ἑλληνοαρβανίτικου»
βασιλείου. Ὑποστηρίζεται συνεχῶς
ἐξ ἑλληνικῆς πλευρᾶς ἡ ἑλληνικὴ κα-
ταγωγὴ τῆς ἀλβανικῆς γλώσσης καὶ
τῆς ἀλβανικῆς φυλῆς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρὸς διευκόλυνσιν τῶν ἐπιθυμούντων νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν περὶ τὸν Σκεντέρμπεην φιλολογίαν παραθέτομεν τὴν κατωτέρω βιβλιογραφίαν, περιλαμβάνουσαν ἐκ τῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ἐλάβομεν ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν σύνταξιν τῆς παρούσης μελέτης, μόνον ὅσα ἀμέσως σχετίζονται πρὸς τὸν Καστριώτην. Πάντα ταῦτα ἀναφέρονται εἰς τὰ οἰκεία κεφάλαια τοῦ παρόντος πονήματος, ὅπου ὁ ἀναγνώστης θὰ εὔρη καὶ ἑτέρας μελέτας σχετιζομένας ἐμμέσως πρὸς τὸ θέμα τοῦτο.

Annuario anno accademico 1967-68 — *Vjetari i vitit akademik* 1967-68. [Centro Internazionale di Studi Albanesi presso l'Università di Palermo - Qendra Ndërkombëtare për Studimet Shqiptare për anë Universitetit të Palermës], Palermo 1968.

Ἀντωνιάδου Α., *Σκεντέρμπεης ὁ βασιλεὺς τῶν Ἡπειρωτῶν*, δράμα εἰς μέρη πέντε, ἐν Ἀθήναις 1889.

[Ἀνωνύμου,] «Γεώργιος Καστριώτης», ἐφ. *Νέα Ἡμέρα* τῆς 15 Φεβρουαρίου 1895 (ἀριθμ. 1053-1055, 1059-1062).

[Ἀνωνύμου,] «Cronaca dei festeggiamenti in Roma», *Shëjzat* 1968, τεύχ. 4-6, σ. 150-155.

[Ἀνωνύμου,] *De Scanderbegi victoria in pedibus, quam in manibus gloriosior*, Βrixen 1756 (βλ. Höelzl).

[Ἀνωνύμου,] *Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας Γεωργίου τοῦ Καστριώτου τοῦ ἐπονομασθέντος Σκεντέρμπεη βασιλέως τῆς Ἀλβανίας μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ. Μετὰ προσθήκης τοῦ γενεαλογικοῦ [sic] καταλόγου τῶν Ὀθωμανῶν Σουλτάνων συνεραμισθέντος παρὰ τοῦ σοφωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου, ἐν Μόσχᾳ 1812.*

[Ἀνωνύμου,] «Ἱστορία τοῦ Σκεντέρμπεη», ἐφ. *Ἡ Φωνὴ* τῆς Ἀλβανίας τῆς 24 Μαΐου 1880 (ἀριθμ. 27-39).

[Ἀνωνύμου,] «Nji letër e Gjergj Kastriotit dergue qytetit të Siena-s» (=Μία ἐπιστολὴ τοῦ Γεωργίου Καστριώτου σταλεῖσα εἰς τὴν πόλιν τῆς Σιένης), *Hylli i Dritës*, Shkodër 1941, σ. 224-225 (βλ. Boulletti).

[Ἀνωνύμου,] «Skënderbeu nëpër dokumente» (=Ὁ Σκεντέρμπεης διὰ τῶν ἐγγράφων), ἐφ. *Flamuri*, (Roma), τῆς 23 Ἀπριλίου 1968.

[Ἀνωνύμου,] «Ὁ Σκεντέρμπεης στὴν παλαίστρα», *Μπουκέτο* 3 (10 Ὀκτωβρίου 1926), σ. 807.

- [Ἀνωνύμου,] *The Grecian Hero, or the Life and Heroic Actions of Georg Castriot, King of Epirus and Albania called Scanderbeg*, Stirling (ἄ.ἔ.).
- Ἀπόκοπος [=Παλαμᾶς Κ.], «Ὁ Σκεντέρμπεης καὶ ὁ σωβινισμός», ἐφ. Ἀκρόπολις τῆς 7 Ἰανουαρίου 1905 (=Ἀπαντα τ. 16, σ. 276-278).
- Ashcom B., «Notes on the Development of the Scanderbeg Theme», *Comparative Literature*, 5 (1953), σ. 16-29.
- Babinger F., *Die Gründung von Elbasan*, εἰς τὸ τοῦ ἰδίου: *Rumelische Streifen*, Berlin 1938, σ. 53-62.
- Babinger F., *Das Ende der Arianiten*, München 1960.
- Babinger F., «Ein erdichtetes Werk über Skanderbeg», *Forschungen und Fortschritte*, 11 (1934), σ. 141.
- Banašević N., «Skenderbeg u jednoj francuskoj tragediji» (=Ὁ Σκεντέρμπεης εἰς μίαν γαλλικὴν τραγωδίαν) εἰς: H. Barić, *Arhiv za Arbanasku Starinu, Jezik i Etnologiju*, τ. 4, Beograd 1923, σ. 107-111 (Φωτοτυπικὴ ἐπανέκδοσις, Priština 1969).
- Barletius M., *De vita et rebus gestis Scanderbegi praeclarissimi Epirotarum principis*, Impressum Romae per B.V. (=Bernardinus Venetus de Vitalibus) (ἄ.ἔ., 1508;).
- Barrau M., *Skander, nouvelle grecque du quinzième siècle*, Paris 1825.
- Beaconsfield, βλ. Disraeli.
- Βέη Ν., «Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἑπειρωτικὴν βιβλιογραφίαν», *Ἑπειρωτικά Χρονικά*, 3 (1927), σ. 129.
- Bejtja I., «Skënderbeu në shtypin e pas çlirimt» (=Ὁ Σκεντέρμπεης εἰς τὸν μετεπαναστατικὸν τύπον), *Arshi Popullor, Rivistë Pedagogjike*, Nr. 6, Nëntor-Dhjetor, Tiranë 1967, σ. 141-164.
- Biemmi G., *Istoria di Giorgio Castrioto detto Scanderbegh*, Brescia 1742, 21756.
- Bilciurescu I., *Prescurtare din istoria lui Georgie Castriotul, numit Scenderbei, prințul Albaniei* (=Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας Γεωργίου τοῦ Καστριώτου, ἐπικενομένου Σκεντέρμπεη, ἡγεμόνος τῆς Ἀλβανίας), τ. 1-2, Bukuresti 1847, 21857. [Ἐπὶ τοῦ ἐξωφύλλου: 1958].
- Billota B., *Shtëpata Skanderbekut ndë Dibrë Poshtë* (=Ἡ σπάθη τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς τὴν Κάτω Δίβρην), εἰσαγωγή-ἐπιμέλ. E. Jordani, [Universiteti Shtetëror i Tiranës-Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë], Tirana 1967.
- Blanchus E., *Dictionarium Latino-Epiroticum*, Romae 1635 (βλ. Roques).
- Blanchus E., *Georgius Castriottus Epiroensis*, Venetiis 1636.
- Boulletti P., «Lettera di Giorgio Castriota Scanderbeg alla Signoria di Siena», *Bollettino Senese di Storia Patria*, Nuova Serie, 11 (1940), τεῦχ. 2, σ. 157-159. Τὸ ἔγγραφο τοῦτο ἀνεδημοσιεύθη ἄνωνύμως εἰς *Hilli i Dritës*, Shkodër 1941, σ. 224-225.
- Buda A., - Biçoku K., «Disa dokumenta rreth marrëdhënjeve të Skënderbeut me Venedikun në vitet 1447-1449» (=Ἐγγραφὰ τινὰ περὶ τῶν σχέσεων τοῦ Σκεντέρμπεη μετὰ τῆς Βενετίας κατὰ τὰ ἔτη 1447-1449), *Studime Historike* 1967, τεῦχ. 3, σ. 201-216.
- Bulka N., «Skënderbeu dhe letërsia frënge» (=Ὁ Σκεντέρμπεης καὶ ἡ γαλλικὴ λογοτεχνία), *Studime Filologjike* 1967, τεῦχ. 4, σ. 113-119. Ἡ μελέτη αὕτη ἐδημοσιεύθη καὶ γαλλιστὶ ὑπὸ τὸν τίτλον: «Les lettres françaises et Skanderbeg», *Deuxième Conférence des Études Albanologiques*, τ. 1, Tirana 1969, σ. 535-540.

- Bulo J., - Hoxha B., «Figura e Gjergj Kastriotit-Skënderbeut në letërsinë shqipe» (=Ἡ μορφή τοῦ Γεωργίου Καστριώτου-Σκεντέρμπεη εἰς τὴν ἀλβανικὴν λογοτεχνίαν), *Simpoziumi për Skënderbeun*, Prishtinë 1969, σ. 317-324.
- Camaj M., «Jeronim De Radas 'Scanderbeccu i pa-faan'», *Studia Albanica Monacensia*, München 1968, σ. 68-75.
- Camaj M., - Schmaus A., «Ein italo-albanisches Lied aus dem Skanderbeg-Zyklus», *Beiträge zur Südosteuropa-Forschung anlässlich des II. Internat. Balkanologenkongresses in Athen 7. V - 13. V 1970*, München 1970, σ. 43-56.
- Camarda D., *Appendice al Saggio di Grammatologia Comparata sulla lingua albanese*, Prato 1866.
- Cerone F., «La politica orientale di Alfonso di Aragona», *Archivio Storico per le Province Napoletane*, anno XXVII, Napoli 1902, σ. 582-585· Napoli 1903, σ. 172-181.
- Chidichimo D., *Fiaalja të Skanderbecut që delj ka varri!* (=Ἁ λόγος τοῦ ἐκ τοῦ τάφου ἐγειρομένου Σκεντέρμπεη) [Corigliano Calabro 1898;].
- Coquelle P., «Études critiques. Les deux Skanderbeg, solution d'une question historique», *Revue des Études Historiques*, Nouvelle Série, 3 (1896), σ. 137-169.
- Cutolo A., *Scanderbeg*, Milano 1940.
- Çomora S., *G. Perliçev Skënderbeu*, Tirana 1967, Shkup 1968.
- Δανδόλου Α., *Μιὰ φωνὴ τοῦ Καστριώτη*, Κερκύρα 1854.
- De Lavardin J., *Histoire de Georges Castriot surnommé Scanderbeg, Roy d'Albanie*, à Paris 1576.
- De Rada G., *Rapsodie d'un poema albanese raccolte nelle colonie del Napoletano*, Firenze 1866 (Φωτοτυπικὴ ἐπιπέδωσις Cosenza 1964).
- De Rada G., *Poesie albanesi. Scanderbeccu i pa-faan* (=Ἁ ἀτυχῆς Σκεντέρμπεης), τ. 2-4, Corigliano Calabro 1873-1874, τ. 5, Napoli 1877, τ. 6, Napoli 1884.
- Deuxième Conférence des Études Albanologiques à l'occasion du 5e centenaire de la mort de Georges Kastriote-Skanderbeg* [Université de Tirana, Institut d'Histoire et de Linguistique], τ. 1-3, Tirana 1969-1970 (Βλ. καὶ *Konferenza*).
- Δήμιτσα Μ., «Γενεαλογικὸν ζήτημα», ἐφ. *Νεολόγος Ἀθηνῶν* τῆς 15 Φεβρουαρίου 1876, σ. 2-3.
- Δήμιτσα Μ., «Καὶ πάλιν περὶ Γ. Καστριώτου τοῦ Σκεντέρμπεῦ», ἐφ. *Παλιγγενεσία* τῆς 30 Αὐγούστου 1876· Σεπτεμβρίου 8, 13, 17, 20, 24, 25, 28, 30· Ὀκτωβρίου 2, 4, 5, 9, 12, 18, 25, 28· Νοεμβρίου 10, 17, 24· Δεκεμβρίου 1, 8.
- Δήμιτσα Μ., *Κριτικαὶ ἐρευναι περὶ τῆς καταγωγῆς καὶ ἐθνικότητος Γεωργίου Καστριώτου τοῦ Σκεντέρμπεη, αἷς προσήρηται καὶ ἔλεγχος τοῦ ὑπὸ Κεϊπέριου ἐκδοθέντος ἐθνογραφικοῦ πίνακος τῆς Τουρκίας*, Ἀθήνησι 1877.
- Disraeli B., *The Rise of Iskander*, [=Novels and Tales by the Right Honorable Benjamin Disraeli, τ. 7. Contarini Fleming. *The Rise of Iskander*, London 1870-1871, σ. 376-461].
- D'Istria D., «La nationalité albanaise d'après les chants populaires», *Revue*

- des Deux Mondes*, 63 (1866), σ. 382-418.
- Dorsa V., *Su gli Albanesi, ricerche e pensieri*, Napoli 1847.
- Dozon A., *Manuel de la langue chkipe ou albanaise*, Paris 1879.
- Δραγούμη Ν., *Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου τοῦ ἐπιλεγομένου Σκεντέρμπεη, ἐπεξεργασθεῖσα κατὰ Παγανέλ, ἐν Ἀθήναις 1861. Ἐν Σμύρνῃ 1880.*
- Dujčev J., «G. Castriota Scanderbeg nella letteratura slava contemporanea», *V Convegno Internazionale di Studi Albanesi, Atti* [Centro Intern. di Studi Albanesi presso l'Università di Palermo], Palermo 1969, σ. 247-257.
- Duponcet P., *Histoire de Scanderbeg Roy d'Albanie*, à Paris 1709.
- Dhamo Dh., «Skënderbeu në artet tona figurative» (=Ἁ Σκεντέρμπεης εἰς τὰς εἰκαστικὰς μας τέχναις), *Studime Historike* 1967, τεῦχ. 4, σ. 141-149.
- Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας 1816, Μαΐου ιε' κ. Ἰουν. α', σ. 185 (Ἀνώνυμος βιβλιοκρισία τῆς πρώτης εἰς τὴν ἐλληνικὴν βιογραφίαν τοῦ Σκεντέρμπεη).
- Fallmerayer J., *Das albanesische Element in Griechenland* [Abhandlungen der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Hist. Cl. III, Bd. VIII, Abth. II], München 1857.
- Fazio Scalise P., *La reliquia di Giorgio Scanderbeg, commedia in 4 atti*, Castrovillari 1940.
- Φιλίππου Ν., *Ἐπίτομος ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἐθνικοῦ ἀποτοῦ 1453-1892 ἐγκριθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς δημοσίας ἐκπαίδευσως Ὑπουργείου πρὸς χρῆσιν τῶν ἐλληνικῶν σχολείων καὶ παρεναγωγείων, ἐν Ἀθήναις 1895.*
- Fiore V., «Symposium di studi su Scanderbeg» *Zgjimi* 1967, τεῦχ. 2, σ. 29-34.
- [Frashëri N.,] *Istori e Skenderbeut* (=Ἡ ἱστορία τοῦ Σκεντέρμπεη), Bukuregt 1898, Tirana 1953, Prishtinë 1968.
- [Gassisi O.,] «Contributo alla storia del rito greco in Italia», *Roma e l'Oriente*, 4 (1914), τεῦχ. 40, σ. 275-285, καὶ τεῦχ. 42, σ. 340-349.
- Georgiev V., «La figure de Skanderbeg dans la poésie de Grigor Perliçev», *Studia Albanica* 1968, τεῦχ. 1, σ. 235-240.
- Gill J., «Pope Callistus III and Scanderbeg the Albanian», *Orientalia Christiana Periodica*, 33 (1967), τεῦχ. 2, σ. 534-562.
- Göllner C., «Veprat luftarake të Skënderbeut në botimet nga gjysma e dytë e shekullit XVI» (=Τὰ ἡρωϊκὰ κατορθώματα τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς τὰς ἐκδόσεις τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΣ' αἰῶνος), *Studime Historike* 1967, τεῦχ. 4, σ. 75-80.
- Göllner C., «Supplimentum [sic] ad bibliographiam albanicam», *Studia Albanica* 1968, τεῦχ. 1, σ. 75-80.
- Gradilone G., «Lo 'Scanderbeg disavventurato' di G. de Rada», *Shëjzat* 1968, τεῦχ. 1-3, σ. 59-70.
- Grimm G., «Deutsche Skender-Beg-Monographien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts», *Studia Albanica Monacensia*, München 1969, σ. 87-121.
- Gurakuqi K., «Kongresi i Pestë i Studimevet Shqiptare dhe pesëqindvjetori i Skanderbeut në Palermë» (=Τὸ Πέμπτον Συνέδριον Ἀλβανικῶν Σπουδῶν εἰς Παλέρμον καὶ ἡ πέμπτη ἑκατονταετηρὶς ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Σκεντέρμπεη), *Shëjzat* 1968, τεῦχ. 4-6, σ. 140-148.

- Gurakuqi K., «Pesëqindvjetori i Skanderbeut në Romë» (=Ἡ πέμπτη ἑκατονταετηρίς ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς Ρώμην), *Shëjzat* 1969, τεῦχ. 1-3, σ. 15-21.
- Gurakuqi K., - Fishta F., *Visaret e kombit* (=Ἐθνικοὶ θησαυροί), τ. 1, Tirana 1937.
- Haxhihasani Q., «Rreth dorëshkrimit të Mikel Belushit dhe disa çështje të folklorit arbëresh» (=Περὶ τοῦ χειρογράφου τοῦ Μιχαήλ Μπελούση καὶ τινὰ προβλήματα τῆς ἰταλο-ἄλβανικῆς λαογραφίας), *Studime Filologjike* 1966, τεῦχ. 1, σ. 163-199.
- Haxhihasani Q., «Thë dhëna bibliografike rreth traditës popullore për Skënderbenë» (=Βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα περὶ τῶν λαϊκῶν δοξασιῶν περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη), *Studime Filologjike* 1967, τεῦχ. 4, σ. 165-184.
- Hilushi, «Gjurmat e kremtimeve kastrjotjane», (=Ἡχὼ τῶν ἑορταστικῶν ἐκδηλώσεων πρὸς τιμὴν τοῦ Καστριώτου), *Shëjzat* 1968, τεῦχ. 4-6, σ. 135-139.
- Hilushi, «Tue ndjekë zhvillimet e kuvendit të Palermës» (=Ἀκολουθοῦντες τὰς ἐξελίξεις τοῦ Συνεδρίου εἰς Παλέρμον), *Shëjzat* 1969, τεῦχ. 1-3, σ. 3-10.
- Hopf C., «Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit (1821)», *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste von Ersch und Gruber*, τ. 7, Leipzig 1870, σ. 122-125, 133-136.
- Hopf C., *Chroniques gréco-romanes, inédites ou peu connues publiés avec notes et tables généalogiques*, Berlin 1873.
- Hözl N., «Scanderbegs Freiheitskampf in Altiroler Spielen», ἐφ. *Tiroler Tageszeitung* (Innsbruck), τῆς 24 Φεβρουαρίου 1968· ἀνεδημοσιεύθη εἰς *Shëjzat* 1968, τεῦχ. 4-6, σ. 212-214.
- Irmscher J., «Die Balkanvölker in der Philhellenenbelletristik», *Zeitschrift der Karl-Marx-Univers. Leipzig*, Gesellsch. und Sprachwiss. Reihe, 15 (1966), Heft 3, σ. 503-506.
- Islami S., - Frashëri K., *Historia e Shqipërisë* (=Ἡ ἱστορία τῆς Ἀλβανίας) [Universiteti Shtetëror i Tiranës - Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë], Tiranë 1959.
- Janina M., «Një dokument i ri mbi Skënderbeun» (=Ἐν νέον ἔγγραφον περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη), ἐφ. *Bashkimi*, (Tirana), τῆς 5 Μαρτίου 1967.
- Jašar - Nasteva O., «Die Verserzählung 'Skanderbeg' von Grigor Prličev», *Zeitschrift für Balkanologie* 1967, Heft 1, σ. 34-50.
- Jašar - Nasteva O., «Scanderbeg nella letteratura macedone», *V Convegno Internazionale di Studi Albanesi, Atti* [Centro Internazionale di Studi Albanesi presso l'Università di Palermo], Palermo 1969, σ. 259-265.
- Jochalas T., «Giorgio Castriota Scanderbeg nella letteratura neogreca», *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata*, 21 (1968), σ. 57-70· ἀνετυπώθη εἰς: *V Convegno Intern. di Studi Albanesi, Atti* [Centro Internazionale di Studi Albanesi presso l'Università di Palermo], Palermo 1969, σ. 267-281.
- Jordani E., «B. Billota dhe poema e tij» (=Ὁ Β. Billota καὶ τὸ ποίημά του), *Studime Filologjike* 1967, τεῦχ. 1, σ. 113-137.

- Kacori T., «Një poezi e A. Shkabës për Skënderbenë shkruar më 1898» (=“Εν ποίημα τοῦ Α. Shkaba περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη γραφέν τὸ 1898), *Studime Filologjike* 1967, τεῦχ. 2, σ. 167-169.
- Kacori T., «Një dramë e panjohur në gjuhën bullgare mbi Skënderbeun» (=“Εν ἄγνωστον δράμα περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς βουλγαρικὴν γλῶσσαν), *Studime Filologjike* 1967, τεῦχ. 1, σ. 139-151· καὶ γαλλιστὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «Une pièce inédite sur Skanderbeg en langue bulgare», *Studia Albanica* 1967, τεῦχ. 1, σ. 127-138.
- Kadach D., «Grigor S. Prličevs Teilnahme an dem Athener Dichterwettbewerb 1860 und 1862», *Zeitschrift für Balkanologie* 1968, Heft 1, σ. 44-61.
- Kadach D., «Die Darstellung Skanderbegs und der Albaner in Prličevs ‘Skenderbeis’ und ‘O Armatolos’», *Studia Albanica Monacensia*, München 1969, σ. 129-140.
- Kadach D., «Zur ersten Veröffentlichung von Grigor S. Prličevs ‘Skanderbeg’», *Zeitschrift für Balkanologie* 1969-70, Hefte 1-2, σ. 26-27.
- Kaleshi H., «Luftat shqiptare-turke në shekullinë XIV-XV simbas tri kronikave turke» (=Οἱ ἄλβανοτουρκικοὶ πόλεμοι τοῦ ΙΔ΄ καὶ ΙΕ΄ αἰ. ἐπὶ τῇ βάσει τριῶν τουρκικῶν χρονικῶν), *Përparimi* 1968, τεῦχ. 2, σ. 267-303.
- Καρατζούτσα Ι., *Ἡ Λύρα, ἤτοι συλλογὴ λυρικῶν του τριῶν ποιημάτων, ἐν Ἐρμούπολει 1839.*
- Kastrati J., «Botime për Skënderbeun në shek. XV, XVI» (=Ἐκδόσεις περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη κατὰ τοὺς ΙΕ΄ καὶ ΙΣ΄ αἰῶνας), *Buletin Shkencor* 1967, τεῦχ. 6, σ. 71-88.
- Κεραμοπούλλου Α., *Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ βόρειοι γείτονες*, Ἀθῆναι 1945.
- Kissling H., «Ein schwedisches Skanderbeg-Schauspiel», *Studia Albanica Monacensia*, München 1969, σ. 122-128.
- Kissling H., «Scanderbeg stratega e politico», *Shëjzat* 1971, τεῦχ. 1-3, σ. 31-39.
- Κιτρινιάρη Κ., «Γεωργίος Καστριώτης-Σκενδέρμπεης» εἰς τὸ τοῦ ἰδίου *Δημοσιεύματα*, Ἀθῆναι 1975, σ. 110-115.
- Knös B., *L'Histoire de la Littérature Néo-grecque* [Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Graeca Upsaliensia], Stockholm-Göteborg-Uppsala 1962, σ. 574.
- Kodov H., *Gr. St. Pürličevo, Skenderbej*, Sofija 1967, ²1969 (Βλ. Σταυρίδης).
- Kokona L., «Skënderbeu në letërsinë e sotme shqipe» (=Ὁ Σκεντέρμπεης εἰς τὴν σημερινὴν ἄλβανικὴν λογοτεχνίαν), *Studime Filologjike* 1967, τεῦχ. 4, σ. 97-106. Τὸ ἄρθρον ἐτυπώθη καὶ γαλλιστὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «Skanderbeg dans la littérature albanaise contemporaine», *Studia Albanica* 1967, τεῦχ. 2, σ. 193-202, ἀνετυπώθη ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον εἰς *Deuxième Conférence des Études Albanologiques*, τ. 1, Tirana 1969, σ. 561-579.
- Koliqi E., *Poesia popolare albanese*, Firenze 1957, σ. 10.
- Κολοκοτρώνη Θ., *Ἀπομνημονεύματα* (ἔκδ. Γ. Τερτσέτη, ἐπιμελεία Γ. Βαλέτα), τ. 1, Ἀθῆναι 1958, σ. 97, 225.
- Konferenza e Dytë e Studimeve Albanologjike me rastin e 500-vjetorit të vdekjes së Gjergj Kastriotit-Skenderbeut* (=Τὸ Δεύτερον Συνέδριον τῶν Ἀλβανολογικῶν Σπουδῶν ἐπὶ τῇ πεντακοσιοστῇ ἐπετειῶ ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Γεωργίου Καστριώτου-Σκεντέρμπεη) [Universiteti Shte-

- tëror i Tiranës Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë], τ. 1-2, Tirana 1968, τ. 3, Tirana 1970 (Βλ. καὶ *Deuxième Conférence*).
- Kostallari A., «La figure de Skanderbeg dans la littérature mondiale», *Studia Albanica* 1968, τεύχ. 1, σ. 191-215. Ἀνετυπώθη εἰς *Deuxième Conférence des Études Albanologiques*, τ. 1, Tirana 1969, σ. 455-483. Ἡ μελέτη αὕτη ἐτυπώθη καὶ συνοπτικῶς ὑπὸ τὸν τίτλον: «Figura e Skënderbeut në letërsinë botërore» (=Ἡ μορφή τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς τὴν παγκόσμιον λογοτεχνίαν), *Zimproziumi për Skënderbeun*, Prishtinë 1969, σ. 303-316.
- Κουρίλα Ε., *Τὸ κράτος τῆς ἀληθείας*, Ἀθήναι 1944, σ. 255.
- Κρυστάλλη Κ., «Ἡ εἰκόνα», ἐφ. Ἀκρόπολις τῆς 23 Μαΐου 1893.
- Lacaj H., «Skënderbeu në letërsinë italianë» (=Ἡ μορφή τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς τὴν ἰταλικὴν λογοτεχνίαν), *Studime Filologjike* 1967, τεύχ. 4, σ. 131-139. Τὸ ἄρθρον τοῦτο ἐτυπώθη ἰταλιστὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «Scanderbeg nella letteratura italiana», *Studia Albanica* 1967, τεύχ. 2, σ. 215-221, καὶ γαλλιστὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «Skanderbeg dans les lettres italiennes», *Deuxième Conférence des Études Albanologiques*, τ. 1, Tirana 1969, σ. 541-551.
- Λακκιώτου Π., Ἡ ἀνάβασις τοῦ Σκενδέρ ἢ Γεωργίου Καστριώτου, διήγημα συγγραφὴν ὑπὸ Βενιαμὶν Δισραέλη νῦν κόμητος Βήκονσφηλδ μεταφρασθὲν ἐκ τοῦ Ἀγγλικοῦ ὑπὸ Π. Λακκιώτου, ἐν Πάτραις 1880.
- Lambertz M., *Die Volkspoesie der Albaner*, Sarajevo 1917.
- Λαμψίδου Ι., Σύντομος παρουσίασις τοῦ ἔργου τοῦ Η. Κόδογ, *G. Parliçev, Skenderbej*, Sofija 1967, *Δελτίον Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας*, τεύχ. 15, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 29-30.
- Λαμψίδου Ι., Hristo Kodon: «Γρηγορίου Παρλίτσεφ, Ὁ Σκεντέρμπεη, Εἰσαγωγή» [μετάφρασις ἐκ τῆς βουλγαρικῆς], *Δελτίον Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας*, Θεσσαλονίκη 1969, τεύχ. 25, σ. 25-34.
- Λαμψίδου Ι., Βλ. καὶ Strašimir.
- Laurasi S., «Skënderbeu në letërsinë anglese» (=Ἡ μορφή τοῦ Σκεντέρμπεη εἰς τὴν ἀγγλικὴν λογοτεχνίαν), *Studime Filologjike* 1967, τεύχ. 4, σ. 121-128. Ἡ μελέτη αὕτη ἐτυπώθη ἀγγλιστὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «Skanderbeg in English Language», *Studia Albanica* 1967, τεύχ. 2, σ. 229-234, καὶ γαλλιστὶ ὑπὸ τὸν τίτλον «Skanderbeg dans la littérature anglaise», *Deuxième Conférence des Études Albanologiques*, τ. 1, Tirana 1969, σ. 525-533.
- Legrand E., Gûys H., *Bibliographie albanaise*, Paris-Athènes 1912 (Φωτοτυπικὴ ἐπανεκδόσις, Leipzig 1973).
- Lizlova A. [=Lizlov A.] *Iskander-bei, epizod iz istorii Albanii, perevod s grečeskogo* (=Σκεντέρμπεη, ἐν ἐπεισόδιον ἐκ τῆς ἀλβανικῆς ἱστορίας, μεταφρασθὲν ἐκ τῆς ἐλληνικῆς), Moskva 1852 [Ἀπόστιον εἰς ἡμᾶς].
- Ljubić S., «Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike» (=Ἐγγράφα ἀφορῶντα εἰς τὰς σχέσεις μεταξύ τῶν Νοτίων Σλάβων καὶ τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας) [*Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*], τ. 22, Zagabriae 1891.
- M. T., «Symposiumi i Prishtinës kushtue Skanderbegut» (=Τὸ ἀφιερωθὲν εἰς Σκεντέρμπεη Συμπόσιον τῆς Πρίστινας), *Shëjzat* 1969, τεύχ. 4-6, σ. 156-159.
- Macusev V., *Monumenta Historica Slavorum Meridionalium vicinorumque*

- populorum et tabulariis et bibliothecis italicis deprompta, collecta atque illustrata*, τ. 2, Belgradi 1882.
- Malaj V., «L' Opera *Skanderbeg* dell' Abate Vivaldi», *Shëjzat* 1968, τεύχ. 1-3, σ. 40-43.
- Malaj V., «Un Opera musicale francese del settecento su Scanderbeg», *Shëjzat* 1968, τεύχ. 7-12, σ. 273-281.
- Malaj V., «Stefano Zanovich, un sedicente erede di Scanderbeg», *Shëjzat* 1968, τεύχ. 4-6, σ. 184-195.
- Malaj V., «Necessità d'un coordinamento bibliografico castriotiano», *V Convegno Internazionale di Studi Albanesi, Atti* [Centro Internazionale di Studi Albanesi presso l'Università di Palermo], Palermo 1969, σ. 19-49.
- Μαμμοπούλου Α., *Γεώργιος Καστριώτης* [Βιβλιοθήκη Ἑταιρείας Ἀθηνῶν 20], ἐν Ἀθήναις 1968.
- Marinesco C., «Alphonse V, roi d'Aragon et de Naples, et l'Albanie de Scanderbeg», *Mélanges de l'École Roumaine en France*, 1 (1923), σ. 1-135.
- Marlekaj L., *Scanderbeg nelle tradizioni popolari albanesi*, Bari 1969.
- Marlekaj L., *Vita di Scanderbego di uno storico cinquecentista italiano*, Roma 1973.
- Matić Špor J., *Kastriota Škenderbeg, tragedija u pet izvedah* (=Καστριώτης Σκεντέρμπεης, τραγωδία εἰς πέντε πράξεις), u Zagrebu 1849.
- Matl J., «Georgius Castriota (Kastriot) Skanderbeg in der balkanischen und europäischen Literatur», *Bulgarische Jahrbücher*, I (1968), σ. 101-109.
- Matl J., «Ein kroatisches Skanderbeg-Drama», *Studia Albanica Monacensia*, München 1969, σ. 141-145.
- Mazzucato O., «Per una iconografia di Scanderbeg», *Sgjimi* 1967, τεύχ. 1-3, σ. 39-45.
- Meoli R., «Margherita Sarrocchi e la sua 'Scanderbeide'», *Shëjzat* 1969, τεύχ. 1-3, σ. 61-69.
- Μηλιαράκη Α., *Ὀλίγαι λέξεις περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ Σκεντέρμπεη*, ἐν Ἀθήναις 1876.
- Μήτσου Ε., *Ἀλβανικὴ Μέλισσα*, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1878.
- Monti G., «La spedizione in Puglia di Giorgio Castriota Scanderbeg e i feudi pugliesi suoi, della vedova e del figlio», *Japigia*, Nuova Serie, anno X [1939], τεύχ. 3, σ. 275-301.
- Μπέλλου Α., *Ἀλβανικὰ ἢ αἱ τρεῖς ζῶσαι διάλεκτοι τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, ἐν Ἀθήναις 1903.
- Nagy I., - Nyári A., *Monumenta Hungariae Historica*, τ. 1-4, Budapest 1875-1877.
- Nasteva, βλ. Jašar.
- Noli F., *George Castrioti Scanderbeg*, New York [1947].
- Ohly K., «Eine gefälschte Ratdoltinkunabel», *Gutenberg Jahrbuch* 1933, σ. 53-61.
- Οἰκονομοπούλου Η., *Γεώργιος Καστριώτης ὁ Σκενδέρμπεης* [Πατριωτικὴ Βιβλιοθήκη], ἐν Ἀθήναις 1904.
- Paganel C., *Histoire de Scanderbeg*, Paris 1855.

Παλαμᾶς Κ., βλ. Ἀπόκοπος.

Pall F., «Les relations entre la Hongrie et Scanderbeg», *Revue Historique de Sud-Est Européen*, 10 (1933), τεύχ. 4-6, σ. 119-141.

Pall F., «Une nouvelle histoire de Scanderbeg (Remarques sur le livre de M. Gegaj)», *Revue Historique de Sud-Est Européen*, 14 (1937), τεύχ. 10-12, σ. 293-306.

Pall F., «Marino Barlezio uno storico umanista», *Mélanges d'Histoire Générale publiés par C. Marinescu*, 2 (1938), σ. 135-315.

Pall F., «Die Geschichte Skanderbegs im Lichte der neueren Forschung», *Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa*, 6. Jahrgang (Leipzig 1942), σ. 85-98.

Pall F., «I rapporti italo-albanesi intorno alla metà del secolo XV (Documenti inediti con introduzione e note storico-critiche)», *Archivio Storico per le Province Napoletane*, Terza Serie, 4 (1965), σ. 123-226.

Pall F., «Scanderbeg et Janco de Hunedoara (Jan Hunyadi)», *Studia Albanica* 1968, τεύχ. 1, σ. 103-117.

Pall F., «Renseignements inédits sur la participation albanaise à la guerre de Naples (1459-1463)», *Actes du Ier Congrès International d'Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, τ. 3, Sofia 1969, σ. 469-475.

Pall F., «Di nuovo sulle biografie scanderbeghiane del XVI secolo», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 9 (1971), σ. 91-109.

Papa Paolo VI, «Da Giorgio Castriota un esempio di fermezza», έφ. *Giornale di Sicilia*, (Palermo), τῆς 17 Ἰανουαρίου 1968, καὶ «Letra e Papēs Paolo VI» (=Ἡ ἐπιστολή τοῦ πάπα Παύλου Σ'), *Shëjzat* 1968, τεύχ. 1-3, σ. 9-12.

Papadopulo-Vretò A., *Compendio dell'istoria di Giorgio Castriotto soprannominato Scanderbeg principe dell'Albania tradotto dall'idioma greco-moderno e corredato di note*, τ. 1-2, Napoli 1820.

Papadopulo-Vretò A., *Correzioni ed aggiunte alla prefazione del Compendio dell'istoria di Giorgio Castriotto soprannominato Scanderbeg tradotto dal greco-moderno e corredato di note dal Dr. A. Papadopulo-Vretò Leucadio. Con note critico-bibliografiche su varj celebri autori dello stesso traduttore*, Corfù 1829.

Παπαδοπούλου-Βρετού Α., *Νεοελληνική Φιλολογία*, μέρος Β', ἐν Ἀθήναις 1857.

Π.(απαδοπούλου) - Β.(ρετού) Α., Ἱστορία Γεωργίου Καστριώτου τοῦ μετωνομασθέντος [sic] Σκεντέρμπεη ἡγεμόνος τῆς Ἀλβανίας μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ, με πολλὰς σημειώσεις. Προσετέθη δὲ καὶ ἔκθεσις τῶν συμβάντων μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σκεντέρμπεη καὶ τῶν ἐν τῷ Βασιλείῳ τῶν δύο Σικελιῶν ἀλβανικῶν ἀποικιῶν, τ. 1-2, Ἀθήναι 1848, ²1858, ³1884. Αἱ δύο τελευταῖαι ἐπανεκδόσεις ἀνωνύμως, με παρηλλαγμένον πῶς τίτλον, ἄνευ προλόγου, σημειώσεων καὶ τοῦ Ἐπιμέτρου.

Παπαρρηγοπούλου Κ., Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. 5, ἐν Ἀθήναις 1874.

Παπαρρηγοπούλου Κ., «Γεώργιος Καστριώτης ἢ Σκενδέρμπευς», έφ. Ἐστία τῆς 4 Ἰανουαρίου 1876, σ. 4-6. Ἐπανεξεδόθη εἰς τὸ τοῦ ἰδίου τομίδιον *Βιογραφίαι 1400-1800*, ἐν Ἀθήναις 1926, σ. 73-81. Ἐκδότης Α. Γαλανός.

Παπαρρηγοπούλου Κ., «Ἐπιστολή», έφ. Ὁρα, τῆς 9 Φεβρουαρίου 1876, σ. 3-4.

Παπαρρηγοπούλου Κ., «Ἱστορικά», έφ. Ἐφημερίς, τῆς 14 Φεβρουαρίου 1876,

- σ. 3, καὶ τῆς 11 Μαρτίου 1876, σ. 6-7.
- Παπαρρηγοπούλου Κ., «Ἐπιστολή», ἐφ. *Παλιγγενεσία*, τῆς 18 Σεπτεμβρίου καὶ 2, 5 Ὀκτωβρίου 1876.
- Papazahariou E., «Skanderbeg ou les péripéties d'un mythe national», *Bulletin de la Société d'histoire moderne* 1971, τεύχ. 17, σ. 13-20.
- Parrino I., «Nuovi contributi alla conoscenza di Skanderbeg nel quadro della crociata», *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata*, 23 (1969), σ. 76-143.
- Parrino I., *Acta Albaniae Vaticana. Res Albaniae saeculorum XIV et XV atque cruciatam spectantia. Tomus I Acta ex libris Brevium excerpta colligens* [Studi e Testi 266] Città del Vaticano 1971.
- Paskali O., «La figure de Skanderbeg dans les beaux-arts européens», *Studia Albanica* 1968, τεύχ. 1, σ. 35.
- Περραιβοῦ Χ., *Ἱστορία Πάργας καὶ Σουλίου* (ἐπιμέλεια-σχόλια Μ. Μ. Παπαϊωάννου), Ἀθήναι 1956.
- Πετρίδου Α., «Ἐπιστολή», ἐφ. *Ἦρα*, τῆς 9 Φεβρουαρίου 1876, σ. 3-4.
- Πετρίδου Α., «Ὁ Σκενδέρμπεης», ἐφ. *Λαός*, τῆς 28 Φεβρουαρίου 1876, σ. 1-3.
- Πετρίδου Α., «Ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης περὶ Σκενδέρμπεη», ἐφ. *Λαός*, τῆς 23 Ἀπριλίου 1876, σ. 1-3.
- Petrotta G., *Saggio di bibliografia albanese*, Palermo 1931.
- Pétrovitch G., *Scanderbeg (Georges Castriota)*, essai de bibliographie raisonnée, ouvrages sur Scanderbeg écrits en langues française, anglaise, allemande, latine, italienne, espagnole, portugaise, suédoise et grecque et publiés depuis l'invention de l'imprimerie jusqu'à nos jours, Paris 1881 (Φωτοτυπικὴ ἐπιπνεύμασις τοῦ ἔργου μετ' εἰσαγωγῆς τοῦ F. Babinger εἰς τὸν σειρῶν: *Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des nahen Orients*, III Band, München 1967).
- Petruševski M., *Grigorij Prlićev, Skenderbej-Σκενδέρμπεης*, Skopje 1974.
- Petta M., «Appunti di bibliografia albanese», *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata*, 9 (1955), σ. 30-31, ἀριθμ. 6.
- Pisko J., *Skanderberg, Historische Studie*, Wien 1894.
- Pisani E., «La légende de Scanderbeg», *Compte rendu du Congrès Scientifique International des Catholiques tenu à Paris du 1er au 6 Avril 1891*, Paris 1891.
- [Πολίτου Ν.,] «Προσδοκία ἐλεύσεως τοῦ Σκενδέρμπεη παρὰ τοῖς Ἀλβανοῖς», ἐφ. *Ἔστια*, τ. 7 (1879), σ. 332-333.
- Popov P., *Albanija u rusijskij ta ukrajskij literaturah XV-XX st.* (=Ἡ Ἀλβανία καὶ ἡ ρωσικὴ καὶ οὐκρανικὴ λογοτεχνία ἀπὸ τοῦ ΙΕ' ἕως τοῦ Κ' αἰῶνος), Kiev 1959.
- Πράντη Ε., *Ἀλβανικὰ παράπονα*, (ἐν Μινίᾳ τῆς Ἄνω Αἰγύπτου), ἐν Ἀθήναις 1880.
- Πρωτοπαπᾶ-Μπουμπουλίδου Γ., «Περὶ τὸ δραματικὸν ἔργον τοῦ Ἰ. Ζαμπελίου, ἑπτὰ ἀνέκδοτοι ἐπιστολαί», *Παρνασσός*, 6 (1964), σ. 353-383.
- Prennushi V., *Këngë popullore gegnishte* (=Γκέγκικα δημοτικὰ τραγούδια), Sarajevo 1911.
- V Convegno Internazionale di Studi Albanesi. Atti - V Mbledhje Ndërkombëtare Studimesh Shqiptare. Aktet* [Centro Internazionale di Studi Albanesi presso l'Università di Palermo-Qendra Ndërkombëtare për Studimet Shqiptare për anë Universitetit të Palermës], Palermo 1969.

- Ραγκαβῆ Α., *Περίληψις Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας*, ἐν Ἀθήναις ἄ.ἔ.
 Rangabe A., - Sanders D., *Geschichte der neugriechischen Litteratur*, Leipzig
 [1884].
- Radonić J., *Djuradj Kastriot Skenderbeg i Arbanija u XV veku* (=Ἁ Γεώργιος
 Καστριώτης Σκεντέρμπεης καὶ ἡ Ἀλβανία τὸν ΙΕ' αἰῶνα), Beograd
 1940.
- Ressuli N., «La figura di Scanderbeg in 'Scanderbeccu i pa-faan'» V, *Convegno
 Internazionale di Studi Albanesi. Atti* [Centro Internazionale di
 Studi Albanesi presso l'Università di Palermo], Palermo 1969, σ.
 239-246.
- Rexha-Bala K., *Skenderbegu në letërsinë suedese* (=Ἁ Σκεντέρμπεης εἰς τὴν
 σουηδικὴν λογοτεχνίαν), *Shëjzat* 1968, τεύχ. 4-6, σ. 196-211.
- Roques M., *Le dictionnaire albanais de 1635 édité avec introduction et index
 complet*, Paris 1932 (βλ. Blanchus).
- Rozov N., - Čistjacoja N., *Povest' o Skanderbege* (=Διήγησις περὶ τοῦ Σκεν-
 τέρμπεη), Moskva-Leningrad 1957.
- Rudbeck T., *Scander-beg, historisk skådespel i tre akter*, Stockholm 1835.
- Sabellici A., *Historiae rerum venetarum ab urbe condita*, Basileae 1556.
- Sako Z. - Haxhihasani Q., *Këngë popullore historike* (=Ἱστορικὰ δημοτικὰ
 τραγούδια), Tiranë 1956.
- Sako Z. - Haxhigasani Q., *Tregime dhe këngë popullore për Skënderbeun*
 (=Διηγῆσεις καὶ δημοτικὰ τραγούδια περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη), Tiranë
 1967.
- Salvi A., *Scanderbeg, drama per musica*, in Firenze 1718.
- Sarrocchi M., *La Scanderbeide, poema profano*, Roma 1606.
- Sathas C., *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*,
 τ. 9, Paris 1890.
- Scalise, βλ. Fazio P.
- Schirò G., (junior), *Storia della letteratura albanese*, Milano 1959.
- Schmaus A., «Die balkanische Volksepik», *Zeitschrift für Balkanologie* 1962-
 63, Heft 1, σ. 152 κ.έξ.
- Schmaus A., «Der Skanderbeg-Zyklus bei Andrija Kašić Miošić», *Shëjzat* 1966,
 τεύχ. 9-12, σ. 320-355.
- Schmaus A., «Skanderbeg in der serbischen Literatur», *Studia Albanica Mo-
 naccensia*, München 1969, σ. 146-175.
- Schmaus A. βλ. καὶ Camaj.
- Schwanke R., «Die historische Studie von Pisko über Skanderbeg Wendepunkt
 in der Skanderbeghistoriographie?», *Simpoziumi për Skënderbeun*,
 Prishtinë 1969, σ. 443-453.
- Schwanke R., «Ergebnisse der Kongresse in Tirana und Prishtina», *V Con-
 vegno Internazionale di Studi Albanesi. Atti* [Centro Intern. di
 Studi Albanesi presso l'Università di Palermo], Palermo 1969, σ.
 283-303.
- Sciambra M. - Vaventini G. - Parrino J., «L'Albania e Scanderbeg nel piano
 generale di crociata di Callisto III (1455-1458)», *Bollettino della
 Badia greca di Grottaferrata*, 21 (1967), τεύχ. 1, σ. 83-121.
- Sciambra M. - Vaventini G. - Parrino J., *Il «Liber Brevium» di Callisto III*,
 Palermo 1968.

- Scura A., *Gli Albanesi in Italia e i loro canti tradizionali*, New York 1912 (Φωτοτυπική επανέκδοσις, Cosenza 1962).
- Shuteriqi D., «Skënderbeu në roezinë epike të arbëreshëve të Italisë» (=‘Ο Σκεντέρμπεης εἰς τὴν ἐπικὴν ποίησιν τῶν Ἰταλοαλβανῶν), εἰς τὸ τοῦ ἰδίου *Nëpër shekujt letrarë. Studime* (=‘Ανὰ τοὺς φιλολογικοὺς αἰῶνας. Μελέται), Tiranë 1973, σ. 5-54.
- Shuteriqi D., «Këngët arbëreshe mbi Skënderbeun» (=Ἰταλοαλβανικὰ τραγούδια περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη), εἰς τὸ τοῦ ἰδίου *Nëpër shekujt letrarë. Studime* (Ἀνὰ τοὺς φιλολογικοὺς αἰῶνας. Μελέται), Tiranë 1973, σ. 55-64.
- Simpoziumi për Skënderbeun. Simpozijum o Skenderbegu.* (=Συμπόσιον περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη), [Instituti Albanologjik i Prishtinës], Prishtinë-Priština 1969.
- Sirdani M., *Skanderbegu mbas gojëdhanash* (=‘Ο Σκεντέρμπεης εἰς τὰς παραδόσεις), Shkodër 1926.
- Skendi S., *Albanian and South Slavic Oral Epic Poetry*, Philadelphia 1954.
- Skendi S., «Skanderbeg and Albanian National Consciousness», *Südost-Forschungen*, 27 (1969), σ. 83-88.
- Σούλη Γ., «Νεώτεροι ἔρευναι περὶ Γεωργίου Καστριώτου Σκεντέρμπεη», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, 28 (1968), σ. 446-457.
- Summonte A. G., *Dell'istoria della città e regno di Napoli*, τ. 3, Napoli 1640, βιβλ. Ε', κεφ. β'.
- Σούρλα Ε., «Ἡπειρος καὶ Αὐστριακὴ διπλωματία», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, 7 (1932), σ. 67-130.
- Spata N., *Cenno storico sulla fondazione, progresso e stato religioso-politico delle quattro colonie greco-albanesi*, ἄ.ἔ. καὶ ἄ.τ.
- Stalev G., *G. Prličev: Skanderbeg*, Skopje 1961.
- Σταυρίδου Γ., *Σκεντέρμπεης*, Sofija 1967, 21969 (βλ. Kodov).
- Steltner W., «Zur Geschichte des albanischen Nationalhelden Georg Kastrioti genannt Scanderbeg», *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 4 (1956), Heft 5, σ. 1033-1044.
- Strašimir D., «Vtorata albanologičeska Konferencija v Tirana» (=Τὸ Δεύτερον Ἀλβανολογικὸν Συνέδριον εἰς Τίρανα), *Istoričeski Pregled*, 24 (1968), τεύχ. 3, σ. 135-137. Μετεφράσθη εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ Ι. Λαμψίδου, *Δελτίον Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας* 1969, τεύχ. 21, σ. 38-43.
- Špor, βλ. Matić.
- Tozer H., *Researches in the Highlands of Turkey*, τ. 1, London 1869.
- Tria G., *Memorie storiche civili ed ecclesiastiche della città e diocesi di Larino*, Roma 1744.
- Valentini G., *Lo statuto personale in Albania all'epoca di Skanderbeg (Appunti dagli Archivi della Repubblica Veneta)*, Roma 1967.
- Whincop T., *Scanderbeg: or Love and Liberty, a tragedy*, London 1747.
- Ζαμπελίου Ι., *Γεώργιος Καστριώτης, τραγωδία τρίτη*, Κορφοί 1833. [Ἀπρόσιτον εἰς ἡμᾶς].
- Ζαμπελίου Ι., *Τραγωδίαί*, τ. 1, ἐν Ζακόνθῳ 1860 (ἔκδ. Σ. Ραφτάνη).
- Zangari D., *Le colonie italo-albanesi di Calabria*, Napoli 1941.
- [Zanovich S.,] *Le Grand Castriotto d'Albanie-Histoire*, Paris 1779.

ΠΙΝΑΞ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ

A

Ἄγαμέμνων, 110.
 Ἄγγλία, 114, 138.
 Ἄγια Σοφία, 94.
 Ἅγιος Γεώργιος, 120, 130.
 Ἅγιος Δημήτριος, 130.
 Ἅγιος Ἰωάννης, 127.
 Ἅγιος Μηνᾶς, 130.
 Ἅγιος Στέφανος, 114.
 Ἀδριανούπολις, 31, 51, 85, 115.
 Ἀζμπιούκ. Βλ. Ἀσβιούκ.
 Ἀθανασίου Δ., 64.
 Ἀθῆναι, 25, 28, 39-40, 45, 47, 76, 83, 88, 92, 97-99, 104-105, 112, 115, 118, 130-131, 136-139, 141.
 Αἴγυπτος, 46.
 Αἴμος, 46.
 Ἀκαρνανία, 64, 135.
 Ἀκρόπολις, ἐφ. Ἀθηνῶν, 45.
 Ἀλβανία, 9, 11, 15, 17, 46-47, 50, 54, 57-58, 60-61, 71-72, 87-88, 92, 113-114, 126, 131, 137, 140, 143.
 Ἀλβανοί, 10, 23, 35, 46-48, 50, 54-55, 58-62, 71, 73-74, 109, 124, 131, 137, 140-142, 144.
 Ἀλεξάνδρεια, 56.
 Ἀλέξανδρος-μπέης, 9.
 Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδών, 30, 108, 138.
 Ἀλήμπεης, 79, 86.

Ἄλῆς, 123.
 Ἀλλαεδδίν, 78-83, 86.
 Ἄλφιέρι. Βλ. Alfieri.
 Ἀμέσης, 84.
 Ἀμφίνομος, 111.
 Ἄνδρουτσος Ο., 129.
 Ἀμούράτης. Βλ. Μουράτ Β'.
 Ἀντωνιάδης Α., 45, 76-77, 83-86, 88-90, 140.
 Ἀπουλία, 35, 122.
 Ἀρβανῖτες, 119-121, 123.
 Ἀρβανιτιά, 123.
 Ἀσβιούκ, 106-107, 123.
 Ἀσία, 47.
 Ἀττικοβοιωτία, 54.
 Αὐστρία, 96.
 Αὐστρουγγαρία, 12, 50, 140.
 Ἀχρίς, 98-100.

B

Βαλκάνια, 57, 113.
 Βαλκανική Χερσόνησος, 19.
 Βάρη, 35.
 Βαρκελλώνη, 13.
 Βαρλέτιος. Βλ. Barletius.
 Βατικανόν, 10.
 Βενετία, 60, 104.
 Βαυαροί, 135.
 Βερολῖνον, 114, 144.

Βιέννη, 50
Βιθυνία, 32.
Βοησάβη, 42, 67-70, 72, 89.
Βοϊσάβα. Βλ. Βοησάβη.
Βολατερᾶνος, 108.
Βολώνια, 63.
Βούλγαρις Ε., 24-25.
Βούλγαροι, 98.
Βουλιρόης, 107.
Βουσιέρ Ι., 107.
Βυζάντιον, 135.

Γ

Γενοῦσος, 73.
Γεροκαλαμένιος, 121-126, 132.
Γεώργιος Α', 129.
Γιουγκοσλαβία, 10.
Γολέμης, 78, 84.
Γραικοί, 47.

Δ

Δαλματία, 28.
Δάνδολος Α., 95-97, 112, 138.
Δήμιτσας Μ., 43-44, 48.
Διάκος Α., 53, 129.
Δίβρη, 61, 100.
Δούνα, 116-118.
Δραγούμης Ν., 27, 39-40, 48-49, 51,
83-89, 122, 124-126, 138-140, 144.

Ε

Ἑλλάς, 19, 21-22, 40, 46-47, 53, 58,
73, 91, 96, 99, 112, 114-116, 118,
131, 134-135, 137-141, 143.
Ἑλληνας, 18, 22, 30, 46, 48, 60, 62-
63, 73-75, 89, 93, 96-97, 112, 115,
117-118, 131-143.
Ἑλληνο-Ἀλβανοὶ Σικελίας, 54.
Ἑλμπασάν, 55.
Ἑμίν, 102, 106.
Ἑνετία, 83, 124.
Ἐπτάνησος, 63, 74, 93, 133.
Ἐρμῆς ὁ Λόγιος, ἐφ. Βιέννης, 21.
Ἐρμούπολις Σύρου, 91-92.
Ἐστία, ἐφ. Ἀθηνῶν, 41-42.
Εὔβοια, 54.

Εὐρώπη, 11, 16-17, 47, 92, 114.
Ἐφημερίς, ἐφ. Ἀθηνῶν, 42-43.

Ζ

Ζαΐμης Θρ., 96.
Ζαμπέλιος Ι., 63-66, 69-70, 72-74,
82-83, 135, 143.
Ζάππας Ε., 98.
Ζαπραλῆς Ι., 64, 75, 135, 143.

Η

Ἡμαθία, 89.
Ἡπειρος, 38, 40, 73, 80, 82-83, 89,
91, 96-97, 115-120, 124, 130-132,
135, 137-138, 140, 142, 144.
Ἡπειρῶται, 66, 77, 80-81, 86, 89, 96,
115, 117, 123-124, 137-138, 140.
Ἡπειρωτικὸν Μέλλον, ἐφ. Ἀθηνῶν,
49.

Θ

Θανούσης, 106.
Θεσσαλία, 144.
Θουκυδίδης, 45-46.

Ι

Ἰβάν, 42, 44.
Ἰόνιοι νῆσοι, 96.
Ἰταλο-Ἀλβανοί, 58.
Ἰταλία, 10, 13, 55, 57, 58, 62-63.
Ἰταλοί, 35, 74.
Ἰωάννινα, 12, 50, 54, 96, 119, 121,
128, 140.

Κ

Καΐρης, 63.
Καιροφύλας Κ., 101.
Καλαβρία, 26, 54, 56-57.
Καλλιόπη, 107.
Κάλλιστρος Γ' (πάπας), 10, 15.
Καποδίστριας Ι., 93, 135.
Καραβατιά, 119.
Καραμανία, 79.
Καράμ βέης, 79, 115-117.
Καρασούτσας Ι., 91-94, 112, 134, 141.

Καστριώτης Ι., 43, 55, 65-66, 70,
78-79, 86-89.
Κατσώνης Λ., 129.
Κεμάλ Ι., 141.
Κέρκυρα, 74, 95-97, 140.
Κλειώ, 107.
Κλυταιμνήστρα, 72.
Κολοκοτρώνης Θ., 19, 21-22, 53, 129.
Κοραΐς Α., 63, 129.
Κορομηλάς Δ., 42, 48.
Κουλουριώτης Α., 50.
Κουρβελέσι, 137, 143.
Κρήτη, 93.
Κριτόβουλος, 13.
Κρόια, 11, 15, 22, 42, 61, 65-66, 68,
71, 75, 81, 84-87, 102, 115-118.
Κρυστάλλης Κ., 113, 118, 121, 124-
129, 131-132, 140-141.
Κύπρος, 114.
Κωλέττης Ι., 137, 143.
Κωνσταντινούπολις, 39, 53, 100, 114,
122, 140.

Λ

Λακκιώτης Π., 113-114.
Λαμαρτίνος, 43.
Λαός, έφ. 'Αθηνών, 43-44.
Λασσάνης Γ., 76.
Λεβίδης Κ., 99.
Λέκας Γ., 137.
Λευκάς, 63.
Λιούλιος, 11.
Λισσός, 11.
Λονδίνον, 96, 113.
Λυών, 107.

Μ

Μαίηδστον, 114.
Μακεδόνες, 31, 89.
Μακεδονία, 70, 89.
Μαμέση, 125. Βλ. και Μαμήση.
Μαμήση, 125. Βλ. και Μαμέση.
Μαμμόπουλος Α., 79.
Μαρῖνος, 67-68, 71-72.
Ματαράγκας Π., 94, 100.
Μάτι, 61, 89.
Μαυροβούνιον, 9.

Μαυρομιχάλης Κ., 53, 129.
Μελέτιος 'Αχρίδος, 100.
Μελπομένη, 75, 135.
Μεχμέτ Β', 11, 30, 65, 106-107, 134.
Βλ. και Μωάμεθ Β'.
Μηλιαράκης Α., 34, 45, 48, 88-91.
Μήτκος Ε., 56.
Μοναστήριον, 100.
Μόντι. Βλ. Monti.
Μόσχα, 21-23, 66, 70, 83, 87, 97,
134-136.
Μοσχόπολις, 38.
Μούζας, 115, 117.
Μουράτ Β', 11, 30-31, 33, 65-66, 70,
78-82, 85, 87-88, 115, 117, 134.
Μουράτης. Βλ. Μουράτ Β'.
Μουστοξύδης Α., 65.
Μπαίλας Ι., 24-25, 39.
Μπαλαμπάν, 102, 107.
Μπαλαμάτσης Α., 130-131.
Μπάρι, 10, 57.
Μπεκτάσης ό Βελής, 47.
Μπότσαρης Μ., 53, 129.
Μπουκέτο, περιοδ. 'Αθηνών, 51.
Μωάμεθ, 82, 106, 116.
Μωάμεθ Β', 123, 126, 128. Βλ. και
Μεχμέτ Β'.
Μωϋσῆς, 78, 81.

Ν

Ναύπλιον, 92.
Νέα 'Ημέρα, έφ. Τεργέστης, 50.
Νεάπολις, 9-10, 13, 23, 28, 57, 60,
107, 122.
Νεολόγος τῶν 'Αθηνῶν, έφ. 'Αθηνών,
43.
Νικαῖος, 114-118.
Νικόλαος Ε' (πάπας), 60.
Νοκέρα, 35.
Ντὲ 'Ορσίνι Ι., 9.

Ξ

Ξάνθος Ε., 9.

Ο

'Οδησσός, 135, 143.
'Οθων, 76, 129, 135-138, 143.

Οικονομίδης Φ., 94.
Οικονομόπουλος Η., 50, 133, 141.
Όλυμπος, 144.
Όμηρος, 102, 108-109.
Όρέστης, 70, 72.
Όρφανίδης Θ., 98-99, 103-104.
Ούγγροι, 115-117.
Ούγγω, 93.
Ούνυάδης, 65, 114-116.
Ούρσάρα, 35.

Π

Παβία, 63.
Πάδοβα, 63, 96.
Πάκης Θ., 26.
Παλαιολόγος Κ., 53, 134-135.
Παλαμᾶς Κ., 45.
Παλέρμον, 10-11, 23, 28, 142.
Παλιγγενεσία, ἐφ. Ἀθηνῶν, 44.
Πάλμερστον, 114.
Παπαδόπουλος-Βρετὸς Α., 23, 25-29,
39-40, 48-49, 51, 58, 83-85, 87-88,
105-108, 112, 122-131, 137-140.
Παπαδόπουλος Ε., 74.
Παπαϊωάννου Μ., 9.
Παπαρρηγόπουλος Κ., 40-48, 51, 88,
139, 142.
Παπαφλέσας Δ., 53.
Παρλίτσεφ. Βλ. Ρηλίτσεν.
Πάτραι, 76, 113.
Παῦλος ΣΤ' (πάπας), 10.
Πειραιεύς, 76, 138.
Πελοπόννησος, 54.
Περικλῆς, 100.
Περραιβὸς Χρ., 93.
Πέρσαι, 16, 32-33, 51.
Πετρέλλα, 116-117.
Πετρίδης Α., 42-44, 48, 88-90.
Πίζα, 63.
Πικινῖνος, 27, 35.
Πῖος Β' (πάπας), 105-106.
Πόλις. Βλ. Κωνσταντινούπολις.
Πολίτης Ν., 61, 126.
Πράντης Ε., 46-48.
Πρίστινα, 10-11, 142.
Προῦσα, 32, 51.
Πύρρος, 27, 74, 108, 114, 120, 123-
124.

Ρ

Ραγκαβῆς Α., 92, 99-100, 102.
Ρεῖζ, 81, 84, 87.
Ρουμάνοι, 22.
Ρωμαῖοι, 124.
Ρώμη, 10, 30, 104, 142.
Ρῶσοι, 22, 74.
Ρῶσσελ, 114.

Σ

Σάθας Κ., 45.
Σαρρόκη Μ., 107.
Σέρβοι, 79.
Σιένα, 9, 15.
Σικελία, 57-58, 62.
Σικελιανὸς Μ., 65, 69, 75, 82.
Σκαραμέλλης Β., 107.
Σκενδέρ, 30, 118.
Σκευτέρ. Βλ. Σκενδέρ.
Σκέντος, 122.
Σκόδρα, 11, 142.
Σκόπια, 98, 101.
Σκουφᾶς Ν., 135.
Σλάβοι, 42, 89.
Σμύρνη, 39, 91.
Σολιμᾶνος, 66-67, 72.
Σολωμὸς Δ., 63.
Σουαλῆς, 78, 84.
Σούλης Γ., 14.
Σοῦτσος Α., 93.
Σοῦτσος Π., 94, 136.
Σόφια, 101.
Σπανδουγῖνος Θ., 41-43, 89.
Σταυρίδης Γρ., 98-105, 108-113, 139.
Βλ. καὶ Prličen.
Στοκχόλμη, 74.
Συράκον, 64, 135.
Σφραντζῆς, 13.
Σχολάριος, 94.

Τ

Τανταλίδης Η., 92.
Τάρας, 44, 123.
Τεῦκρος, 110.
Τζαφέρ, 141.
Τηλέμαχος, 111.

Τίρανα, 10-11, 142.
Τουρκία, 96, 114, 131, 140-141, 144.
Τουρκοί, 9, 11, 13, 22, 30, 32, 53,
59-60, 65, 73-74, 80-81, 86, 92,
96-97, 102, 107, 113-117, 132,
134, 136-138, 141-144.
Τραπεζοῦς, 94.
Τριανταφυλλίδης Π., 94.
Τρικούπης Χ., 140, 144.
Τσακάλωφ Α., 135.
Τσέρνοβικ, 109.

Υ

Ύψηλάντης Α., 129.

Φ

Φεραῖος Ρ., 129.
Φερδινάνδος Α., 9, 13, 35-36, 122.

Φιλίππου Γ., 93.
Φλάντρα, 130.
Φλωρεντία, 56, 73, 120, 127-128,
131.
Φλωρέντια. Βλ. Φλωρεντία.
Φραγκιά, 130.
Φωνή τῆς Ἀλβανίας (ή), ἐφ. Ἀθηνῶν,
50.
Φώσκολος, 63.

Χ

Χαλκοκονδύλης Λ., 13, 42, 44.
Χάμψας, 81, 84. Βλ. καὶ Hamza.
Χανιά, 76.
Χόπφ. Βλ. Hopf.
Χρηστίδης Γ., 130.
Χρηστίδης Σ., 130-131.
Χρηστοφορίδης Κ., 54.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ

A

Allesio, 11, 30.
Alfieri, 63, 70, 72.
Anonimo, 29.
Antibarensis, 12, 14-15.
Arianita, 60.

B

Babinger F., 15.
Balcha, 60.
Bardhi. Βλ. Blancus.
Barletius M., 9, 11, 16, 29, 38-39,
41-42, 50-51, 58, 73, 89, 105, 116,
128, 134, 142.
Basile, 58.
Beaconsfield. Βλ. Disraeli.
Bellushi M., 57.
Biemmi G., 14-15, 58.
Blancus F., 73, 89.
Brescia, 14, 58.
Budva, 28.

C

Castrioctus G., 9.

Christidis S., 130.
Crispi G., 23.
Cutolo A., 13.
Comora S., 101.
Crnojevic M., 9.

D

De la Motte A., 18.
De la Serre J., 18.
De Rada G., 56-58.
Disraeli B., 113-114, 116-118.
Dorsa V., 56, 58.
Dozon A., 54.
Drivasto, 60.
Dukagjin, 60.
Duponcet P., 29-30, 38, 51, 134.
Dusius P., 60.

F

Falconara Albanese, 56.
Fallmerayer J., 89.
Franco D., 14.
Francoeur F., 18.
Frashëri K., 29.

G

Géricault T., 130.
Gill J., 15.
Gjeta G., 58-59.

H

Hamza, 60. Βλ. και Χάμψας.
Haxhihasani Q., 57.
Hopf C., 41-43, 45, 89, 139, 144.

I

Islami S., 29.

J

Jani beu, 56.
Jašar-Nasteva O., 56.

K

Kodov Hr., 101, 103-104.

L

La Rocheguilhen, 24.
Legrand E., 26.
Lezhë, 11.
Lissus, 11.

M

Macchia Albanese, 56.
Malaj V., 23, 29.
Marinesco C., 13.
Meyer G., 57-58.
Modriza, 60.
Monti G., 13, 63.
Musachi C., 42.

O

Ohly K., 15.
Opera, Θέατρον Παρισίων, 18.

P

Paganel C., 39-40, 51, 89, 139.
Palermo. Βλ. Παλέρμον.

Pall Fr., 13, 27.
Pavolini E., 57.
Pergola della, Θέατρον Φλωρεντίας,
18.
Petrotta G., 28.
Petrotta R., 11.
Pétrovitch G., 12, 29.
Petta M., 23.
Pisko J., 12-13, 50-51.
Prličev Gr., 98-101, 103-104. Βλ.
και Σταυρίδης.
Pseudo-Franco, 14.

R

Radëshi D., 14.
Radonič J., 13.
Rebel F., 18.
Rocca P., 104.
Rodotà P., 24.
Rudbeck T., 74.

S

Sagredo, 84.
Salvi A., 73.
Santori A., 58.
Shuteriqi Dh., 29, 58.
Spandugino Th. Βλ. Σπανδουγίνος.
Spata N., 23.
Stalev G., 101.
Strangi beu, 56.

V

Valentini G., 11.
Vivaldi A., 18.

W

Wisconfield, 140.

X

Xhehani K., 38.

Z

Zanovich S., 28-29, 105.

TITOS P. JOCHALAS

*Giorgio Castriota-Scanderbeg nella storiografia
e nella letteratura neogreca*

Riassunto

Il 17 gennaio 1968 l'Albania, nel 5° centenario della morte di Giorgio Castriota, noto anche con il soprannome di Scanderbeg, organizzò grandi festeggiamenti in onore del suo eroe nazionale. A Tirana si ebbe il secondo congresso albanologico, in cui furono fatte molte comunicazioni sulla vita e l'attività militare dello Scanderbeg. Anche gli Albanesi d'Italia e d'America, sotto gli auspici delle Università italiane di Roma, Napoli e Palermo, organizzarono, per celebrare la sua memoria, un pellegrinaggio a Roma, e in quell'occasione parlò di lui anche il papa Paolo VI. Infine a Palermo e a Priština si tennero due congressi internazionali di albanologia, durante i quali si cercò di definire la reale personalità di G. Castriota che era stata mitizzata nelle varie biografie del Medioevo.

Questo eccezionale condottiero, il quale nel giro di 25 anni riuscì a respingere l'attacco dei sultani turchi Murat II e Mehmet II, ebbe la triste sorte di morire di malaria nel 1468 ad Alessio, nell'Albania del Nord, lontano dal campo di battaglia, dove si era coperto di gloria, e proprio mentre il nemico si avvicinava minacciosamente alla sua patria. Però, nonostante l'importanza della lotta dello Scanderbeg contro i Turchi in difesa della libertà e del cristianesimo dei popoli dell'Europa centrale,

la scienza storica molto tardi si occupò dell'aspetto militare della sua figura.

È noto che Marino Barlezio, all'inizio del XVI secolo, scrisse in latino una biografia dello Scanderbeg. Da allora le biografie in quasi tutte le lingue europee si sono andate moltiplicando, al punto che G. Pétrovitch ne raccolse la bibliografia in un volume, uscito a Parigi nel 1881. Ma una semplice lettura di queste biografie basta a farci comprendere che si tratta di una imitazione pedissequa dell'opera del Barlezio, il quale aveva cercato di idealizzare il suo eroe, adeguandolo ai modelli dell'antichità classica. Quindi questa mancanza, fino alla metà del XX secolo, di una storia documentata, che mostrasse l'eroe nella sua concreta realtà umana, diede all'opera di Barlezio la possibilità di conoscere una diffusione immensa, in modo da influenzare anche molti poeti di tutta l'Europa. Ne risultò così una ricca produzione poetica, dedicata allo Scanderbeg, e scritta in lingua latina, italiana, tedesca, slava, ungherese ecc. Ma oltre alle poesie sono state composte sullo Scanderbeg anche delle tragedie, delle commedie e delle opere musicali.

Neppure la letteratura neogreca è rimasta insensibile alla figura del Castriota. Infatti nel secolo scorso sono venuti alla luce, scritte in neogreco, 6 biografie, due tragedie, tre poesie, tra cui una poesia epica, e due brevi novelle, opere tutte ispirate dalla «leggendaria» figura dell'eroe.

I. *Biografie*

1. La prima biografia di Giorgio Castriota, scritta in greco, fu pubblicata, anonima, a Mosca nel 1812. Si tratta di una traduzione, in epitome, in greco di un originale francese. Possiamo adesso con sicurezza sostenere che questa biografia non è una traduzione in greco dell'opera *Le grand Castriotto d'Albanie. Histoire* di Stefano Zanovich, (Parigi 1779), come erroneamente è stato più volte detto, ma una semplice traduzione non alla lettera, come fin oggi è stato sostenuto, ma in epitome dell'opera francese *Histoire de Scanderbeg Roy d'Albanie* del gesuita P. Duponcet, uscita a Parigi nel 1709. È da notare che il Duponcet, a sua volta, si basò su Barlezio. Questa versione in greco ebbe una fortuna particolare: fu tradotta in russo da A-ra L-va (= Andrej Lizlov) (e stampata a Mosca nel 1852), in romeno da I. Bilciurescu (Bu-

carest 1847, ²1857), e in italiano da Andrea Papadopoulo-Vretò (Napoli 1820). Questa versione del Vretò fu ristampata, anonima, per due volte a Palermo, (1845, ²1847), con un'aggiunta anonima, scritta però da N. Spata. Non tradusse dal greco in italiano lo Spata, come erroneamente è stato detto.

2. Corretta ed ampliata con un'introduzione, appunti ed un'appendice, la versione del Vretò fu dallo stesso tradotta in greco e pubblicata, anonima, ad Atene per tre volte (1848, ²1858, ³1884).

3. La terza biografia in greco di G. Castriota fu pubblicata da N. Dragoumis ad Atene nel 1861. Quest'opera è in sostanza traduzione dell'opera del Paganel, *Histoire de Scanderbeg*, uscita a Parigi nel 1855. Anche il Paganel segue la biografia del Barlezio. L'opera del Dragoumis, ristampata a Smirne nel 1880, influì moltissimo su certi circoli della Grecia dell'epoca, perchè il Paganel, come naturalmente anche Dragoumis, presentava lo Scanderbeg come un eroe greco, l'ultimo della Grecia antica e il primo grande eroe della Grecia moderna. Questa opinione della origine greca del Castriota si è tanto radicata presso i Greci del XIX secolo, da provocare ad Atene una vivace contesa letteraria, contesa che durò per un intero anno (1876) quando lo storico C. Paparrigopoulos scrisse in una breve biografia dello Scanderbeg che l'eroe era slavo.

4. Infatti questa breve biografia di G. Castriota fu pubblicata dal Paparrigopoulos nel giornale ateniese *Estia* il 4 gennaio 1876. Il P., basandosi principalmente sulla cronaca dello Spandugino, pubblicata nel 1873 da C. Hopf, come anche su notizie storiche anteriori dello stesso studioso, sostenne nella sopracitata biografia dell'eroe che lo Scanderbeg non era nè greco nè albanese, ma slavo. Questa opinione suscitò le ire e le proteste dei circoli dotti greci. Per un anno ci fu un'ardente contesa letteraria nei giornali di Atene *Estia*, *Ora*, *Efimeris*, *Neològos*, *Laòs* e *Palin-genesia*, fra Paparrigopoulos, il quale sosteneva che non bisognava considerare ancora lo Scanderbeg greco o albanese, ma slavo, e M. Dimitzas, A. Petridis e A. Miliarakis, i quali sostenevano, rappresentando l'opinione comune, che lo Scanderbeg era greco-epirota.

4a. Un'altra biografia dell'eroe, però incompleta, apparve, anonima anche questa, nel giornale di Atene *Ἡ Φωνὴ τῆς Ἀλβανίας* (1880). Ma, disgraziatamente, possediamo solamente le prime 12 puntate della pubblicazione, riguardanti l'Albania e gli Albanesi, e non il Castriota.

5. Sotto il titolo «Giorgio Castriota» fu pubblicato, anonimo, nel giornale *Νέα Ἡμέρα* (1895), un breve riassunto dell'opera di J. Pisko, *Scanderbeg. Historische Studie*, uscita a Vienna nel 1894. Per la stesura di quest'opera il Pisko ebbe come fonte principale la nota biografia del Barlezio.

6. E. Iconomopoulos pubblicò nel 1904, nella serie delle edizioni della Biblioteca Patriottica, un libretto di 30 pagine dedicato alla vita e all'opera dello Scanderbeg. Esso non è altro che un brevissimo riassunto della biografia del Dragoumis, di cui accetta pienamente l'opinione per quanto riguarda l'origine greca dello eroe.

In seguito si esamina il problema di G. Castriota nella poesia popolare greca, albanese, come anche in quella delle comunità albanesi dell'Italia meridionale e della Sicilia.

Gli Albanesi che sono venuti in Grecia non portarono con sé dei canti popolari sullo Scanderbeg, perchè il loro arrivo in Grecia è avvenuto prima ancora che sulle soglie della storia si affacciasse il Castriota. Le comunità greco-albanesi dell'Italia meridionale e della Sicilia furono formate in gran parte da greci e albanesi, i quali, questi ultimi, durante il 14° secolo si erano già stabiliti in Grecia. Di conseguenza era naturale che la loro poesia popolare ignorasse lo Scanderbeg. Gli Albanesi, stabilitisi in Grecia durante il periodo della turcocrazia, erano principalmente maomettani e come tali non potevano cantare lo Scanderbeg. D'altra parte non pare che l'eroe sia stato inneggiato durante il periodo della turcocrazia neanche nell'Albania stessa. La poesia dotta dell'Albania si è occupata di lui soltanto verso la fine del XIX secolo, mentre la poesia popolare probabilmente più tardi e dopo che era tornata a rivivere, mediante la cultura, nell'animo degli Albanesi la figura dell'eroe, specialmente nel periodo in cui gli Albanesi cercavano di prendere coscienza del fatto che essi costituivano una nazione a sé.

Possiamo dunque sostenere che G. Castriota rimase scon-

sciuto alla poesia popolare greca e di conseguenza si deve escludere a priori da questo lato qualsiasi influenza sulle opere che esamineremo in seguito.

II. Opere letterarie

1. La prima tragedia, dedicata allo Scanderbeg, fu scritta in neogreco nel 1818 da G. Zambelio, poeta di Leucade (Santa Maura), ma vide la luce soltanto nel 1830 a Corfù. Per il poeta lo Scanderbeg è il Greco che si batte eroicamente per la fede e la libertà del suo paese. L'unica fonte storica, da cui lo Zambelio attinse l'«argomento» della sua tragedia, è l'anonima biografia greca del Castriota, uscita, come abbiamo visto, a Mosca nel 1812. Per quanto riguarda l'intreccio dell'opera, il poeta seguì le tragedie dell'Alfieri *Oreste* e *Rosmunda*.

2. La seconda tragedia fu scritta dal cretese A. Antoniadis nel 1889. Sua fonte fu la biografia del Dragoumis ed i testi venuti fuori dalla lunga contesa letteraria che ebbe luogo ad Atene, circa l'origine dello Scanderbeg. Per l'Antoniadis, il quale segue l'opinione propugnata da A. Miliarakis, G. Castriota è un epirota «greco-albanese». Nel periodo in cui l'Antoniadis scrisse la sua tragedia, l'Epiro era oppresso ancora dal dominio turco. La figura dello Scanderbeg, pertanto, poteva ispirare agli Epiroti coraggio a rinnovare le forze, a rinfocolare l'odio contro il nemico, e a spingerli, dopo il fallimento del 1854, ad una nuova insurrezione.

3. Questo incitamento agli Epiroti ad impugnare le armi contro il Turco, è espresso più chiaramente in una breve poesia di A. Dandolos, intitolata *Una voce del Castriota*, scritta a Corfù il 16 marzo 1854 e proprio poco prima della sfortunata insurrezione epirotica.

4. Prima di Dandolos, il poeta, giovane allora, Giov. Carasoutsas aveva pubblicato una breve poesia sotto il titolo *Scanderbeg* nella sua raccolta intitolata «Lira», la quale venne alla luce nel 1835 ad Ermoupoli. Questo poema fu ristampato nel 1895 in un manuale di storia greca a cura di G. Filippou.

5. Sulla poesia epica di Gregorio Stavridis (Prličev), intitolata *Scanderbeg*, scritta fra il 1860 e il 1862 e pubblicata sola-

mente nel 1967, bisognerebbe parlare a lungo, per chiarire molte deduzioni erronee che sono state tratte. Innanzitutto opera, come questa dello Stavridis, scritta in greco da un uomo che, quando la scriveva, dichiarava per iscritto di essere greco e che si adoperava continuamente per la Grecia, opera attinta da una biografia greca contemporanea, adattata ad un'altra opera greca classica, l'*Iliade* di Omero, presentando l'eroe come greco, che si batte per la libertà e la fede, crediamo che non sia giusto considerarla come appartenente alla letteratura bulgara o jugoslava, e come tale esaminarla, solamente perchè lo Stavridis, non essendo riuscito a vincere con questa sua opera il premio della «gara poetica» di Atene nel 1862, e per altre peripezie, si trasformò in un bulgaro e nemico fanatico della Grecia.

Lo Stavridis, per scrivere la sua poesia, non ebbe come fonte direttamente la biografia del Barlezio, come erroneamente è stato sostenuto e più volte ripetuto, nè la traduzione in italiano della stessa di P. Rocca, stampata a Venezia nel 1591, ma solamente la biografia del Vretò, pubblicata ad Atene nel 1848. Dall'*Iliade* egli ha poi attinto parole, frasi, immagini, descrizioni ed ha copiato personaggi e situazioni. Inoltre fa dipendere dalla volontà di Dio il successo o l'insuccesso delle azioni umane, come Omero, nonostante l'asserzione contraria, comunque infondata, dell'editore del testo greco del poema.

6. La novella interamente immaginaria di V. Disraeli, *The Rise of Iskander* (London 1870-1871) fu tradotta in greco da P. Lakiotis e stampata a Patrasso nel 1880.

7. L'ultima opera in greco, la bella novella del giovane epirota Costas Cristallis, intitolata *Il ritratto*, vide la luce nel giornale di Atene *Acropolis* il 23 maggio del 1893. Ritratto del Castriota, così come lo descrive il giovane narratore, con molta probabilità, non è mai esistito. Il Cristallis sintetizza in un tutt'uno armonico notizie attinte alla biografia del Vretò, basandosi, probabilmente, su un'immagine dello Scanderbeg, che circolò in Grecia alla fine del XIX e all'inizio del XX secolo, dipinta da S. Christidis.

Solamente queste sono le opere greche dedicate allo Scanderbeg che è riuscita a rintracciare la nostra ricerca. Esse sono scritte quasi tutte durante il XIX secolo. Dopo 400 anni di dura schiavitù

e dopo l'esperienza amara dei tentativi isolati di pochi Greci, tutti soffocati per mancanza di una insurrezione generale, si era maturata l'idea di una rivolta panellenica contro il Turco. Allo inizio del XIX secolo si forma segretamente la *Compagnia degli amici*. Movimenti segreti, agitazioni, preparazioni fuori e dentro la Grecia: tutto veniva fatto per scuotere finalmente la miserabile schiavitù. Però era nota la crudeltà, con la quale i Turchi spegnevano in sangue ogni tentativo di rivolta. Era quindi ancora necessario l'entusiasmo, l'ardire, l'imprudenza. A questo si poteva arrivare presentando ai Greci come modelli da imitare figure di personaggi rinomati proprio per la loro vittoriosa lotta contro i Turchi. Parallelamente dunque ai modelli dell'antichità greca, di cui però l'ostentato coraggio nelle lotte contro nemici sconosciuti alla maggior parte del popolo difficilmente si poteva adeguare — ad eccezione di Alessandro Magno — alla situazione di allora, era naturale che si attingessero anche dei modelli dalla recente storia greca.

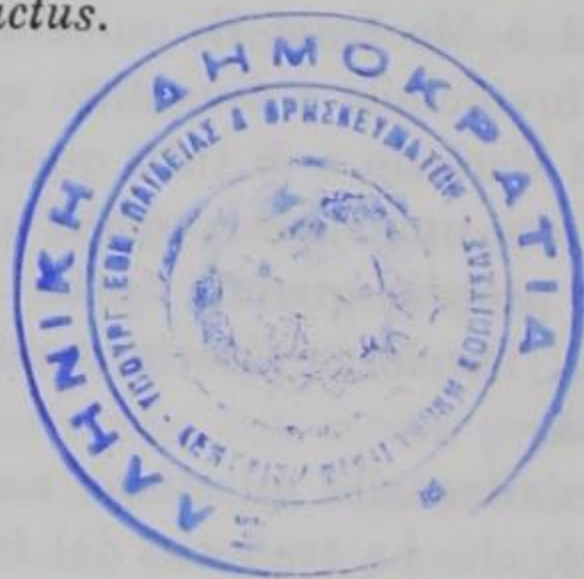
Tra le figure eroiche recenti l'unica grande, quella di Costantino Paleologo, simbolo di sacrificio più che figura suscitatrice di eroiche insurrezioni nazionali, poteva piuttosto far ricordare ai Greci avvenimenti tristi e quindi influire in senso opposto. Al contrario G. Castriota che aveva operato più da vicino al corpo centrale della Grecia, cristiano con nome che suonava greco, che aveva combattuto per la fede cristiana e la libertà dell'Epiro e aveva arrestato le invasioni di due Sultani molto potenti, Murat II e Mehemet II, quest'ultimo conquistatore di Costantinopoli, invincibile e diventato quasi leggendario con le esagerazioni del barlucio e di tutti quelli che l'hanno seguito, il Castriota dunque era una figura molto appropriata per essere presentata ai Greci proprio quando tutto mostrava che una insurrezione contro i Turchi in Grecia sembrava ogni giorno più necessaria ed attesa.

Senz'altro alla questione nazionale del paese pensava il primo greco, che ha tradotto dal francese la vecchia opera del Duponcet. Ha considerato, inoltre, superfluo dichiarare di esserne il traduttore, come più tardi fece il Vretò. Il Dragoumis fa notare, d'altra parte, che con la pubblicazione della sua storia dello Scanderbeg cercava di infiammare e rinforzare il sentimento nazionale dei Greci e il loro odio contro i Turchi. La tragedia dello Zambelio deve essere collegata con la preparazio-

ne dell'insurrezione neellenica, la poesia del Dandolos con i movimenti d'Epiro del 1854 e tutte le altre opere con la libertà d'Epiro e del resto della Grecia.

Le considerazioni svolte mostrano che la figura di G. Castriota ha attirato l'attenzione, commosso e ispirato i Greci soltanto nel secolo XIX, alla vigilia cioè della rivoluzione nazionale e durante il completamento della lotta dei Greci contro i Turchi. Lo sentirono come greco o lo videro come figura capace di ispirare Greci ed Albanesi specialmente dell'Epiro, e di unirli di fronte al pericolo comune. Tutte le biografie elleniche sullo Scanderbeg, eccetto quella di Paparrigopoulos, si riferiscono indirettamente alla prima biografia dell'eroe, quella pubblicata a Roma dal sacerdote di Scodra M. Barlezio. Tutte le opere letterarie greche sullo Scanderbeg si collegano direttamente alle biografie greche, dalle quali hanno attinto moltissime notizie.

Queste opere greche prese in esame non hanno un grande valore letterario. Ciò però non sminuisce affatto la personalità di G. Castriota, il quale fu incontestabilmente uno splendido difensore della libertà. Del resto i congressi organizzati in suo onore a Tirana, Palermo e Pristina, come anche la pubblicazione del materiale d'archivio abbastanza interessante, pubblicato dal 1875 fino ad oggi, riferentesi alla sua vita e all'attività militare, dimostrano quanto sia stata apprezzata la sua vittoriosa lotta contro i Turchi, per cui giustamente a suo tempo è stato chiamato *miles et athleta Christi invictus*.

HISTORIA

DE VITA ET GESTIS

EIKONES

EPIROTARVM PRIN

CIPIS

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

HISTORIA DE VITA ET GESTIS SCANDER BEGI EPIROTARVM PRIN- CIPIS.

Petrus Regulus Vicentinus ad Lectorē.
 Hic Hostes fidei sanctę/Victoricibus Armis
 Sedis Apostolicę/succubuisse leges,
 Per claros hic Bella Duces mirabere, Belli
 Miranti/Scander beg Tibi fulmen Erit,
 Magnanimi tum Marte Ducis/Te Nosse iuuabit/
 Sæpe feros Turcas Stragibus esse datos,
 Vt Veneto fidus ferret quandóq; leoni/
 Dulcis opem/gratum Munus Amicitie,
 Nam sonat Id Nomen/Turcarum Interpreta lingua/
 Magnus Alexander, Lector Amice Vale.
 Dñicus de Alzegnano Patavius.
 Grandiloquum Si lector opus percureris alto
 Ingenio, auctoris Nomen ad astra feres,
 Hic Scanderbegum præclaro sanguine natum
 Magnanimi cecinit fortia facta ducis,
 Non fuit inferior magno non iste Camillo,
 Cælaris inuicti uiribus impar erat,
 Gaudeat Epirus magnus tot clara triumphis,
 Principis extollat gesta superba sui.

Cum Privilegio.

1. Προμετωπίς τῆς πρώτης βιογραφίας τοῦ Σκεντέρμπεη τυπωθείσης ὑπὸ τοῦ M. Barletius εἰς Ρώμην (1508;).

ΕΠΙΤΟΜΗ
ΤΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΤΟΥ
ΚΑΣΤΡΙΩΤΟΥ ΤΟΥ ΕΠΟΝΟΜΑΣΘΕΝΤΟΣ
ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΗ
ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΤΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ

Μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆ Γαλλικῆ.

ΜΕΤΑ

*Προσθήκης τοῦ γεννεαλογικῆ καταλόγου τῶν
Ὀθωμανῶν Σουλτάνων Συνεραμισθέντος;*

ΠΑΡΑ

ΤΟΥ ΣΟΦΩΤΑΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ
ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ.

ΕΝ ΜΟΣΧΑ,

ΕΝ ΤΩ, ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΩ Ν. Σ. ΒΣΕΒΟΛΟΖΣΚΗ.

1812.

2. Ἡ ἀνώνυμος, πρώτη εἰς τὴν ἑλληνικὴν, βιογραφία τοῦ
Σκεντέρμπεη.

Π Ρ Ε Σ Κ Υ Ρ Τ Α Ρ Ε

ΔΙΗ

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΑΣΙ

ΓΕΟΡΓΙΕ ΚΑΣΤΡΙΟΤΣΑ

ΝΟΜΙΤ

ΕΚΕΝΔΕΡΒΕΙ

ΠΡΙΝΤΣΑ ΑΛΒΑΝΙΕΙ.

ΤΡΑΔΥΣΣ

DE

ΣΥΡΔΑΡΣΑ Ι. ΒΙΛΧΙΡΕΣΚΥ.

ΤΟΜΟΣ Α Β

ΒΣΚΕΡΕΤΣΙ.

ΤΗ ΤΙΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΟΛΕΖΙΤΑΤΙ ΚΑΡΑ.

1847.

3. Προμετοπίς τῆς εἰς τὴν ρουμανικὴν μεταφράσεως τῆς
Ἐπιτομῆς ὑπὸ τοῦ I. Bilciurescu.

ИРЕСКУРТАРЕ ДИΝ ΙΣΤΟΡΙΕΑ

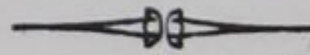
LVI

GEORGE KASTRIOTULU,

numitū

SKENDER-BEI

PRINȚULU ALBANIEI.

Tradusa

DE

I. BILCIURESKU.

A doa ediție.

BUKUREȘTI.

A. Daniilopolu, libraru-editoru

Strada Mogosoaiei.

1857.

4. Προμετωπίς τῆς ἐπανεκδόσεως τῆς εἰς τὴν ρουμανικὴν μεταφρασθείσης Ἐπιτομῆς ὑπὸ τοῦ I. Bilciurescu.

COMPENDIO

DELL'ISTORIA

DI GIORGIO CASTRIOTTO

SOPRANNOMINATO SCANDERBEG

PRINCIPE DELL'ALBANIA

*Tradotto dall'idioma Greco-moderno
e corredato di note*

DAL DOTTOR

ANDREA PAPADOPULO-BRETO

LEUCADIO.

tomo primo

N A P O L I 1820

Presso AGNELLO NOBILE libraio-stampatore
Strada Toledo n.º 186.

*δ. Ἡ εἰς τὴν ἰταλικὴν μετάφρασιν τῆς Ἐπιτομῆς ὑπὸ τοῦ
Α. Παπαδοπούλου-Βρετοῦ.*

STORIA
DI
GIORGIO CASTRIOTTO

SCANDERBEG

PRINCIPE DELL' ALBANIA

VOLUME UNICO

Palermo

STAMPATELLI DI DOMENICO OLIVERI

1845

6. Ἡ πρώτη ἐπανεκδοσις εἰς Παλέρμον —ἐπιμελεία Ν. Spata— τῆς ὑπὸ τοῦ
Α. Παπαδοπούλου-Βρετοῦ μεταφρασθείσης Ἐπιτομῆς.

STORIA
di
GIORGIO CASTRIOTTO

SOPRANNOMINATO

SCANDERBEG

PRINCIPE DELL'ALBANIA

VOLUME UNICO.

PALERMO

Tipografia di Domenico Oliveri
1847

7. Ἡ δευτέρα ἐπανεκδοσις εἰς Παλέρμον — ἐπιμελεία Ν. Σπρᾶτα—
τῆς ὑπὸ τοῦ Α. Παπαδοπούλου-Βρετοῦ εἰς τὴν ἰταλικὴν μεταφρα-
σθείσης Ἐπιτομῆς.

CORREZIONI

ED

AGGIUNTE

ALLA PREFAZIONE

DEL

COMPENDIO DELL'ISTORIA

DI

GIORGIO CASTRIOTTO

SOPRANNOMINATO SCANDERBEG

*Tradotto dal Greco-moderno e corredato
di note dal Dr A. PAPADOPULO - VRETÒ
Leucadio.*

*Con note critico - bibliografiche su varj
celebri Autori dello stesso Traduttore.*

---

*S'honorer des critiques, mepriser
les Satyres, corriger ses fautes, et
faire mieux.*

GABPPT.

CORFU'

—
1829.

8. Προμετωπίς τῶν Correzioni τοῦ Α. Παπαδοπούλου-Βρετοῦ.

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΣΤΡΙΩΤΟΥ
ΤΟΥ
ΜΕΤΩΝΟΜΑΣΘΕΝΤΟΣ
ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΗ
ΗΓΕΜΟΝΟΣ ΤΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ.

Μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ· μὲ πολλὰς σημειώσεις. Προπετέθη δὲ καὶ ἔκθεσις τῶν συμβάντων μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σκεντέρμπεη καὶ τῶν ἐν τῷ Βασιλείῳ τῶν δύο Σικελιῶν Ἀλβανικῶν ἀποικειῶν.

ΕΚΔΟΘΕΙΣΑ ΔΑΠΑΝΗ Α. ΓΚΑΡΠΟΛΑ.

ΤΟΜΟΣ Α΄.

ΑΘΗΝΑΙ,
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΑΛΕΞ. ΓΚΑΡΠΟΛΑ.

1848.

9. Προμετωπίς τῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιογραφίας τοῦ Σκεντέρμπεη ὑπὸ
Α. Παπαδοπούλου-Βρετοῦ.

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΙΩΤΟΥ
ΤΟΥ
ΜΕΤΟΝΟΜΑΣΘΕΝΤΟΣ
ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗ,

ΠΡΙΓΓΙΠΟΣ ΤΗΣ ΔΑΒΑΝΙΑΣ

Ἐκδοθεῖσα δαπάνῃ Ἰω. Π. Ἀνεξαρτήτου.

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Κ. Π. ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΟΥ

1858

10. Προμετωπίς τῆς πρώτης ἐπανεκδόσεως τῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιογραφίας τοῦ Σκεντέρμπεη ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου-Βρετοῦ.

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΣΤΡΙΩΤΟΥ
ΤΟΥ
ΜΕΤΩΝΟΜΑΣΘΕΝΤΟΣ
ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗ
ΗΓΕΜΟΝΟΣ ΤΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΝΕΑ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΠΑΡΑ ΤΩ ΕΚΔΟΤΗ
Ν. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΩ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ
ΥΠΟ ΤΗΝ ΜΕΓΑΛΗΝ ΟΙΚΙΑΝ ΜΕΛΑ

1884

11. Προμετωπίς τῆς δευτέρας ἐπανεκδόσεως τῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν
βιογραφίας τοῦ Σκεντέρμπεη ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου-Βρετοῦ.

LE GRAND
CASTRIOTTO
D'ALBANIE
HISTOIRE.

„Georgius Castriotto secula vincet.”

HOMEL. PIUS II.

A P A R I S,

1779.

12. Προμετωπίς τῆς βιογραφίας τοῦ Ζαπονιχ τυπωθείσης ἀνωνύμως
ἐν Παρισίοις τὸ 1779.

HISTOIRE
DE
SCANDERBEG
ROY D'ALBANIE.

Par le R. P. DUPONCET, de la
Compagnie de JESUS.

A PARIS,
Chez JEAN MARIETTE, rue S. Jacques,
aux Colonnes d'Hercules.

M. DCCIX,
AVEC PRIVILEGE DU ROY.

13. Το ἔργον τοῦ Duponcet τυπωθὲν ἐν Παρισίοις τὸ 1709.

HISTOIRE
DE
SCANDERBEG

OU
TURKS ET CHRÉTIENS

AU XVe SIÈCLE

PAR

M. CAMILLE PAGANEL

Ancien Conseiller d'État.

PARIS

DIDIER, LIBRAIRE - ÉDITEUR

35, QUAI DES AUGUSTINS.

L'auteur et l'éditeur se réservent le droit de traduction.

1855

14. Προμετωπίς τοῦ ἔργου τοῦ Paganel.

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΣΤΡΙΩΤΟΥ

ΤΟΥ ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΟΥ

ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗ.

Ἐπεξεργασθεῖσα

ΚΑΤΑ

ΠΑΓΑΝΕΛ

ΥΠΟ

Ν. ΔΡΑΓΟΥΜΗ.

Καὶς δὲ κενὴ καὶ λόγῳ καὶ μακροῦ
καρτεῖς ἰσχυρῶς ἐκπεσὶν ποταμῶν

ΚΥΡΙΩΣΙΑΝΤ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Κ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ,

ΟΔΟΣ ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ, ΑΡΙΘ. 114.

1864.

15. Ἡ ἐκ τοῦ Ν. Δραγούμη μετὰ φρασεὶς εἰς τὴν ἑλληνικὴν τῆς βιογραφίας τοῦ
C. Paganel.

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΣΤΡΙΩΤΟΥ
ΤΟΥ ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΟΥ
ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗ.

Ἐπεξεργασθεῖσθε

ΚΑΤΑ

ΠΑΓΑΝΕΛ

ΥΠΟ

Ν. ΔΡΑΓΟΥΜΗ.

Ἐκδίδεται ἐπὶ

Ι. ΜΑΝΟΥ

ΤΥΠΟΙΣ Ι. ΜΑΝΟΥ.

ΕΝ ΣΜΥΡΝΗ

1880

16. Ἡ ἐπανέκδοσις τῆς βιογραφίας τοῦ Ν. Δραγούμη, τύποις Ι. Μάνου.

ΟΛΙΓΑΙ ΛΕΞΕΙΣ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ
ΤΟΥ
ΣΚΕΝΔΕΡΜΠΕΗ

Υπό
Α. Μηλιαράκη

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΣ "ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ,"

—
1876

17. Προμετωπίς τοῦ περὶ τοῦ Σκεντέρμπεη ἔργου τοῦ
Α. Μηλιαράκη.

ΚΡΙΤΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ
ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΟΤΗΤΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΣΤΕΡΜΠΕ
ΤΟΥ ΣΚΕΝΔΕΡΜΠΕ

ΥΠΟ
ΜΑΡΓΑΡΙΤΟΥ Π. ΔΗΜΙΤΣΑ.

Καθηγητοῦ καὶ Διευθυντοῦ τοῦ Ἑλληρ. Ἐκπαιδευτηρίου.

ΑΙΣ ΠΡΟΣΗΡΤΗΤΑΙ ΚΑΙ ΒΛΕΓΧΟΣ ΤΟΥ
ΥΠΟ ΚΒΙΠΕΡΤΟΥ ΕΚΔΟΘΕΝΤΟΣ ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΟΥ
ΠΙΝΑΚΟΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ.

ΑΘΗΝΗΣΙ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΒΙΛΛΑΡΑ

1877.

18. Προμετωπίς τοῦ ἐκδοθέντος ὑπὸ τοῦ Μ. Δήμιτσα τόμου, τοῦ περιέχοντος καὶ τὰ περὶ καταγωγῆς τοῦ Σκεντέρμπε ἀρθρα του.

Οἱ Ἄλβανοὶ ἠγέρθησαν κατὰ τῆς ἀδικίας καὶ κατὰ τῆς Εὐρώπης τῆς δικηνεϊλωτοῦ βουλομένης νὰ πωλήσῃ αὐτοὺς εἰς τοὺς ἐξ ἐλέους ξένων κρατῶν ζώντας Μαυροβούνους. ἠγέρθησαν κατὰ τῆς Εὐρώπης τῆς θελησάσης νὰ καταστραφῇ καὶ ἐκμηδενισθῇ — ὅπως ἔκαμε τοὺς Πωλονοὺς — ἐν τῶν εὐγενεστέρων καὶ γενναιοτέρων ἐθνῶν τῆς Εὐρώπης ἀριθμοῦντος, κατὰ τὴν μαρτυρίαν ἀμερολήπτου περιηγητοῦ 4,000,000, ψυχῶν, διὰ νὰ φθιάσουν καὶ μεγαλώσουν ἐν πεινῶν καὶ πειναλέων Μαυροβούνιον περιέχοντος μόλις 200,000 ψυχῶν! Ὅποια παράλογος ἀντίστασις καὶ διπλωματικὴ ἀναίδεια! Νὰ ὑπαγῶσιν οἱ πολλοὶ εἰς τοὺς ὀλίγους, οἱ ἰσχυροὶ εἰς τοὺς ἀδυνάτους οὗς ἄλλοτε εἶχον ὑποτελεῖς καὶ φόρον τελούντας. Δικαίως οὖν ἀνέστη ῥήτωρ τις Ἄλβανός ἐν τινι μυστικῇ συνεδριάσει τοῦ Ἄλβανικοῦ Συνδέσμου ἐκεραυνοδόξῃ κατὰ τῆς τοιαύτης ἀδικίου καὶ ἐξουτελιστικῆς ἀποράσεως τῆς Εὐρώπης. «Μενδιμ πρα» ἔλεγεν αὐτοῖς, «πηρεσετο δωανη με να βηνη ζστηρινη νη κητ δεε τ' Ἀρβηνηση;» Ἀκούσατε, παρακαλῶ διατί ἐπιζητοῦσι διὰ τῆς βίας καὶ μεθ' ἐπιμονῆς νὰ ἐπιβάλωσιν ὡς δεσπότης καὶ κυριάρχας τοὺς Μαυροβούνους ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ τῆς Ἀρβηνίας; Μήπως ὑπολαμβάνουσιν ἡμᾶς νῆπια ἀδύνατα ἅτινα δὲν δύνανται νὰ βαδίσωσιν ἀνευ ὑποστηρίγματος; Τί δὲ πράττει ὁ Σουλτάνος ὑπὲρ ἡμῶν; Μήπως προστατεύει τὴν ζωὴν τὴν ὑπόληψιν καὶ τὴν ἰδιοκτησίαν ἡμῶν; Οὐδαμῶς. Μήπως στεγάζει τοὺς ἀστέγους ἡμῶν ἢ τροφοδοτεῖ τοὺς πεινῶντας ἡμῶν; Οὐδαμῶς. Τί γίνονται, λοιπόν, οἱ φόροι τοὺς ὁποίους πληρόνωμεν, — ἡμεῖς, οἱ ἔχοντες τόσον ὀλίγα χρήματα ὅπως ἀποτίσωμεν; Κατασπαταλοῦνται δικὴν λαφύρου. Ποῦ εἶναι, λοιπόν, ἡ περιλάλητος αὕτη ὀθωμανικὴ ἐξουσία καὶ προστασία; Ὅχι μόνον δὲν ὑπάρχει ἀλλὰ ζητοῦν καὶ νὰ πωλήσωσιν ἡμᾶς δικὴν δορυαλώτων εἰλότων. Κα-

τω, λοιπόν ἢ τοιαύτη ἐξουσία. Ἐρρέτω ἢ τοιαύτη προστασία». Ἐν τῷ ἅμα δὲ κατακοπεῖς ὁ ἴστος ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐκυμάτιζεν ἡ ἡμισέληνος, ἀντ' αὐτοῦ ὑψώθη ἕτερος ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀνηρτήθη ἡ ἄλβανικὴ σημαία καὶ τοιουτοτρόπως ἔληξεν ἡ δυναστεία τοῦ Ὀθμᾶν ἐπὶ τῆς πατρίδος τοῦ Σκενδέρβη.

Ἐξακολοθοῦντες τὴν σύνταξιν τῆς «Φωνῆς τῆς Ἀλβανίας» κατ' ἐπίμονον παράκλησιν τῶν ἡμετέρων συνδρομητῶν παραλαβόντες δὲ καὶ νέον βοηθὸν ἐλπίζομεν ὅτι θὰ εὐχαριστήσωμεν τὰς προσδόκίας τῶν ἡμετέρων φίλων ὡς περὶ πολλοῦ ποιούμεθα.

Συνάμα δὲ πρὸς ἰδιαιτέραν τέρψιν αὐτῶν θὰ ἐκδώσωμεν εἰς μικρὰν ἐπιφυλλίδα καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Camille Paganel ἱστορίαν τοῦ Σκενδέρβη μεταφρασθεῖσαν ὑπὸ Ν. Δραγοῦμη καὶ ἐπεξεργασθεῖσα ὑφ' ἡμῶν ὡς χρησιμωτάτης καὶ ἀναγκαιοτάτης ἐν τοῖς παρούσι καιροῖς.

Ἡ ἀνακήρυξις τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν Ἀλβανῶν.

Ἡ Tagblatt ἔλαβε παρὰ τοῦ Παύλου Σατόβιτς καθολικοῦ ἀνήκοντος κατὰ τὴν ἐφημερίδα ταύτην ἐν ταῖς τάξεσι τῶν προκρίτων τοῦ Σκούταρεως καὶ κατέχοντος διακεκριμένην θέσιν ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱεραρχίᾳ λεπτομερῆ ἐκθεσιν τῶν ἐν Ἀλβανίᾳ. Ἡ κυριαρχία τοῦ Σουλτάνου ἐπαυσαν ὑφίσταμένη, καὶ ἐν τῇ μεγάλῃ Συνελεύσει τῆς 19 Ἀπριλίου τῆ συγκροτηθεῖσῃ ἐν Σκούταρι ἀνεκηρύχθη ἐπίσημως ἡ ἀνεξαρτησία τῆς Ἀλβανίας. Ἴδου ἐν τῶν χαρακτηριστικωτέρων τῆς συνεδριάσεως ταύτης ἐπεισοδίων. Ὁ Ὄδο βέης εἰς τῶν ἀρχηγῶν ἀπήγγειλεν ἄλβανιστὶ τὸν κάτωθι λόγον. «Ἐντιμὸι ἀδελφοὶ τῶν Σκιπετάρων! Οἱ ἐν Βερολίνῳ συνελθόντες πληρεξούσιοι ἐνήργησαν ἐν ἀληθινῇ προσπεποιθμένῃ ἀγνοίᾳ ἐπὶ τῶν τῆς χώρας ἡμῶν καὶ τῶν κατοικῶν

ἀνθρώπων νοὺς συνταραχθεὶς ἐκ βίθρων κραδαίνει τοῦ μεσαιῶνος τὰ δεσμά, καὶ συντρίβων αὐτὰ ὄρμᾳ ἀκατάσχετος πρὸς νέας τύχας.

Μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ βυρμαϊκοῦ κράτους πολλοὶ πόλεμοι δὲν ἐγένοντο, μεταξύ τῶν πολυπληθῶν αὐτοῦ ναυαγίων, ἕως οὗ ἕκαστος λαὸς ἀνεύρη τὴν οἰκίαν θέσιν· μόλις ἐγνωρισθησαν ἀσφαλῆ τινα ὄρια διαχωρίζοντα αὐτοὺς, καὶ αἰφρῆς ἐξετάθησαν τὰ τοῦ κόσμου.

Μετὰ μικρὸν ἡ Εὐρώπη, ὡς κατακληθεῖσα ὑπὸ τοῦ χυλοῦ, ἔδραμε δι' ἀγνώστων ὠκεανῶν πρὸς γοήτιδας νέας χώρας· τὰ δὲ βλέμματα τοῦ ἰσπανοῦ μονάρχου περιεπλανήθησαν, ὡς εἰς ἀπέρριπτα πελάγη, κατὰ τὰ νέα αὐτοῦ κράτη. Χάρης τῇ θρησκείᾳ, τῇ ἐμπορίᾳ καὶ τῇ πολιτικῇ, νέαι ὁδοὶ ἠνεώχθησαν, καὶ σφριγῶν χυμὸς ἀναπτύξεως ἀνέλιξε πάσας τὰς δυνάμεις τοῦ κοινωνικοῦ σώματος. Χριστόφορος ὁ Κολόμβος διέρρηξε τὸ παραπέτασμα, τὸ τέως κρύπτον ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου μέρος τῆς λαμπρᾶς αὐτοῦ κατοικίας.

Περὶ τὸν αὐτὸν χρόνον ἀνεκαλύπτετο ἄλλος κόσμος ἀσυγκρίτως εὐρυχωρότερος, ὁ τῆς τυπογραφίας, ὅστις ἐμελλε νὰ καταστήσῃ, τὸν ἀνθρώπινον νοῦν κύριον ἑαυτοῦ. Ἡ θαυμασία αὕτη τέχνη ἦν γνωστὴ ἀπὸ τοῦ 926 ἔτους ἐν τῇ Σινικῇ, ὅπου δὲν μετεχειρίζοντο χαρακτηῆρας κινήτους, ἀλλὰ σανίδας, ἐφ' ὧν ἐχαράσσοντο ἀνάγλυφα καὶ ἀνεστραμμένα τὰ γράμματα· ἡ δὲ τύπωσις ἐγένετο, ὡς καὶ σήμερον, περὶ τοῦ αἵματος τῆς χειρός. Καὶ τῶνόντι, τοσαύτη ἡ πληθὺς τῶν στα-

ΕΠΙΦΥΛΛΙΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΣΚΕΝΔΕΡΒΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.

Μετὰ τῆς 15. ἑκατονταετηρίδος τῆς εἰσέτι ἐπιπολαζούσης μετ' ἠθῆ βάρβαρος ἀλλ' ἐχούσης τὴν πίστιν ἀδάμαστον, καὶ τῆς 1517 ἧτις ἐμελλε νὰ καθιερώσῃ σὺν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς ἐλευθέρου ἐρένης καὶ τὴν ἐποχὴν τῆς φιλοσοφικῆς καὶ θρησκευτικῆς πολυκρίσεως, ἡ 18. ἑκατονταετηρὶς ἀνακλύπτει ὡς τις τῶν μᾶλλον ἀξιωματικῶν περιόδων τῆς ἱστορίας. Καὶ πνευματικαὶ νίκαι, καὶ ἄνδρες, καὶ γεγονότα, πάντα ὑπῆρξαν ἰσχυρὰ, γόνιμα, δραματικά. Κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον τῆς σπουδαίας μεταβάσεως ἐν τῷ μέσῳ λαμπροῦ φωτός, καὶ σκοτίας βαθυγνόφου, καὶ ἔργων ἀνδρίας τεραστῶν, καὶ πολυδακρύτων συμφορῶν, ὁ κοινωνικὸς βίος κλύπει καὶ ἐξαπλοῦτο καὶ ἐφαίνετο ἔτοιμος οὕτως εἰπεῖν νὰ ἐκχειλίσῃ. Μέγα γεγονός παρεσκευάζετο καὶ ἤγγιζε νὰ γεννηθῇ. Ὁ

19. Ἡ εἰσαγωγή τῆς ἀνωλύμου βιογραφίας τοῦ Σκεντέρμπεη τῆς τυπωθείσης εἰς τὴν ἐφ. Ἡ Φωνὴ τῆς Ἀλβανίας (1880).

ΠΑΤΡΙΩΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΗΛΙΑ Ι. ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ

Ο

ΣΚΕΝΔΕΡΜΠΗΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΦΕΞΗ

1904

20. Προμετωπίς τῆς τελευταίας ἐλληνικῆς βιογραφίας τοῦ Σκεντέρμπεη.

ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΙΩ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ

πρώην γυμνασιάρχου

ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗΣ

Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΗΠΕΙΡΩΤΩΝ

ΔΡΑΜΑ

ΕΙΣ ΜΕΡΗ ΠΕΝΤΕ

ΒΡΑΒΕΥΘΕΝ ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΟΙΗΤΙΚΟΝ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΝ

ΤΟΥ ΑΟΙΔΙΜΟΥ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΑΣΣΑΝΗ

ΤΗ 25 ΜΑΡΤΙΟΥ 1889

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Κ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ

Ὁδὸς Περικλέους ἀρ. 40.—Ὁδὸς Ῥόμης ἀρ. 16

—
1889

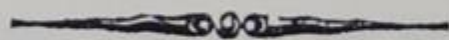
21. Προμετωπὶς τῆς τραγωδίας τοῦ Α. Ἀντωνιάδου, Σκεντέρμπεης.

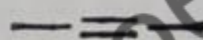
ΜΙΑ ΦΩΝΗ

ΤΟΥ

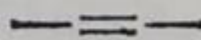
ΚΑΣΤΡΙΩΤΗ.

Τὸ φεγγάρι ξεπέπτει, ἀσκωθῆτε,
Ἐπειρῶται, τὸν Ἥλιον νὰ ἰδῆτε
Ποῦ λαμπρὸς σᾶσε δείχνει τὸν δρόμο
Νὰ νικῆτε· φωνεῦτε τῶ ἐχθρούς.

Τὸ φεγγάρι ξεπέπτει, ἀσκωθῆτε,
Διὰ Χριστὸν σὰ θεριὰ πολεμῆτε.
Ἐμφθῆτε σὰν κῦμα μὲ κῦμα
Ποῦ νικᾷ καὶ σκεπάζει τὴν γῆ.

Τὸ φεγγάρι ξεπέπτει, ἀσκωθῆτε,
Ἐγχειρίσθε σπαθὶ μὲ χαρά·
Καὶ τοὺς Τούρκους τυράννους χαλάσθε
Διὰ τιμὴν καὶ διὰ Ἐλευθεριά.

Κερκύρα, τῆ 16 Μαρτίου 1854. Ἕ. Ἕ.

Ἄ. Δανδολος

Τυπογραφεῖον ΣΧΕΡΙΑ.

22. Τὸ ποίημα τοῦ Α. Δανδόλου «Μιὰ φωνὴ τοῦ Καστριώτη», ὡς τοῦτο ἐκυκλοφορήθη τὸ 1854.

HISTORIA

DEL MAGNANIMO,

ET VALOROSO SIGNOR

GEORGIO CASTRIOTO,

detto Scanderbegò, dignissimo

Principe de gli Albani.

DAL LATINO IN LINGVA ITA

liana per Pietro Rocca nouamente tradotta.

Con Gratia & Priuilegio

In Venetia, Per Francesco Rocca à San Polo.

23. Προμετωπίς τῆς ὑπὸ τοῦ P. Rocca εἰς τὴν ἰταλικὴν μεταφράσεως τῆς βιογραφίας τοῦ Barletius.

Η ΑΝΑΒΑΣΙΣ ΤΟΥ ΣΚΕΝΔΕΡ

ἢ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΑΣΤΡΙΩΤΟΥ.

ΔΙΗΓΗΜΑ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΝ ΥΠΟ

ΒΕΝΙΑΜΙΝ ΔΙΣΡΑΕΛΗ

ἤ

ΚΟΜΠΟΣ ΒΗΚΟΝΣΦΗΛΔ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΘΕΝ ΕΚ ΤΟΥ ΑΓΓΛΙΚΟΥ

ὑπό

Π. ΛΑΚΚΙΩΤΟΥ.

ΕΝ ΠΑΤΡΑΙΣ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ "Ο ΚΑΔΜΟΣ"

Β. ΣΕΚΟΠΟΥΛΟΥ

(Ἐπί τῆς διασταυρώσεως ὁδοῦ Μαιζώνος καὶ πλατείας Γεωργίου τοῦ Α΄.)

1880

24. Ἡ ὑπό Π. Λακκιώτου ἐλληνικὴ μετάφρασις τοῦ περὶ τοῦ
Σκεντέρμπεη διηγήματος τοῦ Disraeli.

25. Ἡ γνωστὴ εἰκὼν τοῦ Σκεντέρμπεη ἐκ τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς βιογραφίας τοῦ ἥρωος ὑπὸ τοῦ M. Barletius.

26. Ζωγραφικός πίναξ ἀπεικονίζων τὸν Σκεντέρμπεην, ἀποκείμενος εἰς τὴν Galleria degli Uffizi τῆς Φλωρεντίας. Ἀντίγραφον ἀγνώστου ζωγράφου ἀπόκειται εἰς τὸ Ἱστορικὸν καὶ Ἐθνολογικὸν Μουσεῖον τῆς Ἑλλάδος.

27. Ζωγραφικός πίναξ τοῦ Σκεντέρμπεη ἀποκείμενος εἰς τὴν *Pinacoteca Seminario Monreale* τοῦ *Palermo* (Σικελίας).

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

28. Ἀνώνυμος καὶ ἀχρονολόγητος λιθογραφία τοῦ Σκεντέρμπεη ἀποκειμένη εἰς τὸ Ἱστορικὸν καὶ Ἐθνολογικὸν Μουσεῖον τῆς Ἑλλάδος.

29. Ἡ λιθογραφία μετὰ τοῦ ἐφίππου Σκεντέρμπεη τοῦ Σ. Χρηστίδου.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

30. Ὁ Ζωγραφικὸς πίναξ τοῦ Th. Géricault παριστῶν ἐφορμῶντα ἔφιππον ἀξιωματικὸν τῶν κυνηγῶν τῆς ἀνακτορικῆς φρουρᾶς.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

31. Ζωγραφικός πίναξ τοῦ Σκεντέρμπεη φιλοτεχνηθεὶς τὸ 1889 ὑπὸ τοῦ Κορυτσαίου Α. Ν. Μπουλαμάτση. Ἀπόκειται εἰς τὴν Ἐθνικὴν Πινακοθήκην τῶν Τυράνων.

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΤΙΤΟΥ Π. ΓΙΟΧΑΛΑ
Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ - ΣΚΕΝΤΕΡΜΠΕΗΣ
ΣΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΛΙΘΟΓΡΑΦΕΙΟ
ΦΩΤΟΔΟΤΗΣ Α.Ε., ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ 62, ΠΕΡΙΣΤΕΡΙ
ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 1994 ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΔΩΔΩΝΗ»

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

— Ο Γεώργιος Καρτάλης και η εποχή του 1934-1944

— Ιστορικόν αρχείον εθνικής αντιστάσεως, δύο τόμοι

— Ιστορική επιθεώρησις, έντεκα τεύχη (1-11)

ΣΟΥΛΙΩΤΗ - ΝΙΚΟΛΑΪΔΗ, ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως 1908-1912

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ, ΧΑΡ., Δ., Η Μικρασιατική Εκστρατεία και το ημερολόγιο ενός οπλίτου

ΤΡΟΤΣΚΙ, ΛΕΟΝ, Στάλιν, βιογραφία, μετάφραση Αχιλλέα Βαγενά
ΦΡΑΝΤΖΗ, ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Εάλω, η πόλις, χρονικόν περί της βασιλείας Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου και της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως και ετέρων τιμών
ΧΑΜΟΝΤ, Ν., Ἡπειρος, γεωγραφία, αρχαία ερείπια, ιστορία και τοπογραφία, τρεις τόμοι (π)

ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΓΕΡΟΝΤΑ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, ΗΡ., Οι Αρβανίτες της Αττικής (πρ)

ΛΟΥΚΟΥΠΟΥΛΟΥ, ΔΗΜ., Γεωργικά της Ρούμελης, με σχέδια εντός κειμένου, δεύτερη έκδοση, εισαγωγή Μ.Γ. Μερακλή.

— Ποιμενικά της Ρούμελης

— Πώς υφαίνουσι και ντύνονται οι Αιτωλοί, με σχέδια εντός κειμένου, πρόλογος Στίλπωνος Κυριακίδη

— Αιτωλικαί οικήσεις, σκεύη και τροφαί, με 77 εικόνες και σχέδια.

ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ, ΑΝΑΣΤ. Τ' Ἄνοιχτά

— Ο Παπαφιλ'ππας (πρ)

— Ο Διάλογος (πρ)

ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ - ΣΙΝΙΚΗ, ΛΑΜΠΡΙΝΗ, Ἡπειρος - Εκκλησίες και Μοναστήρια, Λεύκωμα με 90 σχέδια σε σχήμα 26×26.

ΣΤΑΜΕΛΟΥ, ΔΗΜΗΤΡΗ, Η Μάνα στην ορεινή Ρούμελη, από τα χρόνια της τούρκικης σκλαβιάς ως την εποχή μας, Ιστορική και λαογραφική μελέτη (πρ)

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κονίτσας

Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Κόνιτσας

ISBN 960-248-691-0